

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

XIII. YÜZYILDA MUSUL ŞEHİRİ
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

146359

Bu tez 17.02.2004 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile kabul edilmiştir.



Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR

Danışman



Yrd. Doç. Dr. Adem TUTAR

Üye



Yrd. Doç. Dr. Aydın ÇELİK

Üye

146359

Yukarıdaki jüri üyelerinin imzaları tasdik olunur.

Prof. Dr. Orhan KILIÇ
Enstitü Müdürü

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XIII. YÜZYILDA MUSUL ŞEHİRİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prpf. Dr. Abdulhalik BAKIR

HAZIRLAYAN
Ali HAVAN

146359

ELAZIĞ – 2004

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi
XIII. Yüzyılda Musul Şehri
Ali HAVAN
Fırat Üniversitesi
Tarih Anabilim Dalı
Elazığ 2004, Sayfa I+194

İslam dünyasının en kargaşalı dönemlerinden biri olan XIII.yüzyıl bu sıkıntıları da tabii olarak incelemekte olduğumuz Musul Şehri'ne de taşımıştır.

Bir asır içinde birkaç sefer el değiştiren idari yapı sosyal hayatı da derinden etkilemiştir. Atabegler döneminde kültür ve medeniyet seviyesinde ilerleme kaydeden Musul, Atabeglerin ardından iktidar olan Bedreddin Lü'lü' döneminde de bu seviyeyi devam ettirmiştir. Ne var ki bu yüzyıl içinde İslam dünyasını derinden etkileyen Moğol istilasının ikinci dalgası neticesinde Musul şehri tamamen Moğol idaresine girmiştir. Bu durum tabii olarak kültür ve medeniyet seviyesinin biraz duraklamasına neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Musul, Atabegler, Selçuk, Moğollar, Moğol İstilas

SUMMARY

Ph Thesis

The City Of Mosul In 13rd Century

Ali HAVAN

Universty of Firat

Social Science Institute

Turkish History Department

Elaziğ 2004, p. II + 194

The 13rd century which was one of the most chaotic period of Islamic World has naturally brought problems to Mosul city that we are analysing.

The government which has changed several times in one century has affected social life deeply. Atabegas improvements have continued in Lu'lu's period which has governed after Atabegs that has progressed in culture and civilization as well. The Mosul city has been captured and completely governed by Mongols. Therefore, this 2nd Mongol invasion has affected Islamic World deeply in this century. As though this condition has caused some waiting in culture and civilization progress.

Key Words: Mosul, Atabegs, Seljook, Mongols, The Mongols Invasion.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖZET	I
SUMMARY	II
İÇİNDEKİLER	III
ÖNSÖZ	IX
KISALTMALAR	XI
YÖNTEM	XIII
1.Konunun Seçimi	XIII
2.Konu ve kaynaklar	XIV

GİRİŞ

I.Musul Şehri'nin Coğrafi Özelliği	1
1.Musul Şehri'nin Konumu	1
2.Musul Şehri'nin Fiziki Yapısı	2
II.Musul Şehri'nin Kuruluşu ve Aldığı İsimler	5
1.Musul Şehri'nin İsimleri	5
2.Musul Şehri'nin Kuruluşu	6
III.Tarih Boyunca Musul	7

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSUL'UN SİYASİ YAPISI

I. XIII. YÜZYILDA MUSUL'UN SİYASİ YAPISI	36
1.Atabeglikler Dönemi	36
2. Musul'da Atabegler (Zengiler) Dönemi	37
2.a. İmadeddin Zengi (H.521-541/M.1127-1146) ve Musul Atabegliği	38
2.b. Nureddin Arslanşah Dönemi (H.589-607/M.1193-1211)	40
2.c. II. İzzeddin Mesud Dönemi (H.607-615/M.1211-1218)	44
2.d. II. Nureddin Arslanşah Dönemi (H.615-616/ M.1218-1219)	46
2.e. Nasıreddin Mahmud Dönemi (H.616-631/M.1219-1233)	50
3. Lü'lü' Hanedanı Dönemi (H.631-660/M.1233-1262)	60
3.a. Bedreddin Lü'lü' Dönemi (H.631-657/ M.1233-1259)	60
3.b. Melik Salih İsmail Dönemi (H.657-660/M.1259-1262)	64
II.MUSUL'DA MOĞOL HAKİMİYETİ (1262-1364)	67

İKİNCİ BÖLÜM

XIII. YÜZYILDA MUSUL'DA DEVLET TEŞKİLATI

I. DEVLET TEŞKİLATI	71
1. Hükümdarlık Kurumu	72
1.a. Atabeg	72
2. Atabeglerin Hakimiyet Alametleri	74
2.a. Cülus	74
2.b. Unvan ve Lakablar	76
2.c. Hutbe	76
2.d. Sikke	77
2.e. Ğaşiye	77
2.f. Nevbet	78
2.g. Sancak	78
II. SARAY TEŞKİLATI	78
1. Emir-i Hacib	78
2. Üstâdü'd-Dâr	79
3. Emir-i İsfefsalar (Sipehsalar)	79
4. Emir-i Candâr	79
5. Câmedâr	79
6. Hâdim	80
7. Cârîye ve Gulâmlar	80
III. HÜKÜMET KURUMU VE ŞEHİR YÖNETİMİ	80
1. Musul Divanı (Divânü'l-Mavsıl)	81
1.a. Yazışmalar Divanı (Divânü'r-Resâil ve'l-İnşâ)	81
1.b. Divanü'l-İşraf ve'l-İstifâ	82
1.c. Ordu Divanı (Divanü'l-Arz yada Divanü'l-Ceyş)	82
2. Divanü erbâbi'r-Rüsûm ve'l-Kusûd	82
3. Şehir İdarecileri ve Divan Görevlileri	82
3.a. Vezir, Nâib ve Kayyım	82
3.b. Divân Nâibi	83
3.c. Vali	83
3.d. Şahne (Şihne)	83
3.e. Dizdar (Mustahfiz)	83
3.f. Beytü'l-Mâl Hazinedân	84

3.g. Eminü'l-Amâl	84
3.h. Muhtesib	84
3.ı. Reis	85
3.i.Nakîbü'l-Eşrâf	85
IV.ASKERİ TEŞKİLAT	85
1. Orduyu Oluşturan Birlikler	86
1.a. Hassa Birliği	86
1.b. Yardımcı Kuvvetler	86
2. Ordudaki Rütbe ve Sınıflar	87
2.a. Mukaddimü'l-Cüyûş (Ordu Komutanı)	87
2.b. Emir	87
2.c. Atlâb Birlikleri	87
2.d. Seriyeler Birlikleri	87
2.e.Ahdâs	87
2.f. Tavâşi	88
2.g. Ğuzât	88
2.h. Mutavviûn	88
2.ı. Battâlûn	88
2.i. Haccârûn	88
2.j. Nakkâblar (Lağımcılar)	88
2.k. Neffâtûn	88
2.l. Mühendisler	89
3. Ordunun Savaş Teçhizatı	89
4. Ordunun Savaş Sistemi	89
V.POSTA VE İSTİHBARAT TEŞKİLATI	90
VI.ADLİ TEŞKİLAT	91

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSADİ HAYAT

I. SANAYİ	93
1.Dokuma Sanayi	95
2.Maden Sanayi	97
3.Mermer Sanayi	97
4.Madenler ve Çıkarıldıkları Bölgeler	98
5. Bakır Kâkmacılık Sanatında Musul Ekolü	99

6. Bakır Kakma Yapım Teknikleri	101
7. Musul'da Tel Kakmacılığı ve Özellikleri	102
II..TİCARET	102
1.Çarşı ve Pazarlar	102
2.Musul Çarşıları	105
III. PARA	106
IV. FİYATLAR	107
V.VERGİLER	109

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

I. SOSYAL HAYAT	112
1.NÜFUS	112
1.a. Musul'daki Dini Yapı	112
1.a.a. Yahudiler	112
1.a.b. Hıristiyanlar	113
1.a.c. Müslümanlar	114
1.b. Musul'daki Etnik Yapı	115
1.b.a. Araplar	115
1.b.b. Türkler	115
1.b.c. Kürtler	117
II. KÜLTÜREL HAYAT	117
1.İmar Faaliyetleri	117
2. Örf ve Adetler	120
III. .MUSUL MİMARİ ESERLERİ	122
1.Dönemin Camileri	122
1.a. Mücahidi Cami (H.572-576/M.1176-1180)	122
1.b. Camiü'n-Nuri (H. 566-568/ M.1171-1172)	123
1.c. Emeviye Cami	124
1.d. Şeyh Hizam Cami	124
1.e. Şeyh Abdal Cami	124
1.f. Kara Ömer Cami	124
1.g. Sultan Üveys Cami	125
1.i. Rabia Hatun Cami	125
1.i. Cevcati Cami	125

2. Dönemin Külliyyeleri	125
2.a. Nebi Yunus Külliyyesi	125
2.b. Nebi Circis Külliyyesi	125
3. Mimari Eserlerin Yapı Özellikleri	126
4. Medreseler ve Alimler	129
4.a. Atabeglerin Yaptırdıkları Medreseler	130
4.b. Devlet Erkânının Yaptırdıkları Medreseler	132
4.c. Devrin İlim Ehli, Eşraf ve Tüccarlarının Yaptırdıkları Medreseler	133
4.d. Yapılış Tarihi ve Yapan Şahsın Meçhul Olduğu Medreseler	134
5. Kütüphaneler	134
6. Musul'daki Çeşitli İlim Dalları	135
IV. DEVRİN ÖNEMLİ İLİM ADAMLARI	139
V. DEVRİN DİĞER ÖNEMLİ MİMARİ ESERLERİ	143
1. Ribatlar	143
2. Dârü'l-İmâre (Darü's-Sultan)	144
3. Musul Kalesi ve Kapıları	145
4. Köprüler	146
4.a. el-Bâftâ Köprüsü	146
4.b. Erbâd Köprüsü	147
4.c. el-Yâryâr Köprüsü	147
4.d. Babü'l-Hasbe Köprüsü	147
4.e. Mücahidî Köprüsü	147
5. Hastaneler	147
6. Hanlar	148
6.a. el-Han	148
7. Türbeler	148
7.a. İmam Abdurrahman Türbesi	149
7.b. İmam Yahya Ebu'l-Kasım Türbesi	149
7.c. İmam Avnüddin Türbesi	150
7.d. İmam Bahir Türbesi	150
7.e. Şeyh fethi Türbesi	150
7.f. Sitti Zeynep Türbesi	150
7.g. Pencit Ali Türbesi	150
8. Baştabya	150

9. Karasaray	150
VI. Bedreddin Lü'lu'nün Kùltür Politikası ve Atabeglik Eserlerine Tesiri	150
SONUÇ	152
BİBLİYOGRAFYA	159
EKLER	172
EKLERİN LİSTESİ	172
ÖZGEÇMİŞ	194



ÖNSÖZ

Mezopotamya bölgesi insanlık tarihinin en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Çeşitli kültürlerin ve medeniyetlere beşiklik etmiş olan bu bölge tarihin her döneminde insanların en önemli cazibe merkezlerinden biri olmuştur.

Kıtalararası yolları birbirine bağlayan bu bölgede Sümerler ve Asurlar gibi dünya medeniyetinin zirve taşları olan devletler yaşamıştır. Böyle önemli bir merkezde bulunan Musul, Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği bir noktada olması hasebiyle tarihin her devresinde önemini korumuştur.

Musul'un tarihteki en eski devri, Asur medeniyeti ile birlikte başlar. Asur'un ilk başkenti olan Asur, M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren başkentliğini kralların oturduğu aynı zamanda bir Pazar yeri olan Ninova şehrine bırakmıştır. Bu şehir daha sonra karşısında Musul şehrinin kurulacağı ilkçağ döneminin en önemli şehirlerinden biri olmuştur.

Asur devletine başkentlik yapmış olan Musul şehri İslam öncesi cazibesini İslâmiyet'ten sonra da sürdürmüştür. Semavi dinlerin yayıldığı bölgeye yakın olması sebebiyle çeşitli dinlere merkezlik yapan Musul, asıl önemli konumunu Hz. Ömer döneminde İslam orduları tarafından fethedilerek İslam topraklarına katılmasıyla elde etmiştir.

XIII. yüzyıl içinde İslam dünyasında baş gösteren Moğol istilası ve Haçlı seferleri sırasında pek fazla tahrip edilmemiş olan şehir, idare olarak yüzyıla Atabegler ile başlamış ve çeyrek asırdan birkaç yıl fazla bir zaman geçmesinin ardından Bedreddin Lü'lü'nün iktidarlığına şahit olmuştur.

Bedreddin Lü'lü'nün keskin zeka ve kıvrak siyasi dehası sayesinde amacı yakıp yıkmak olan Moğol istilasından şehri tahrip ve yağmadan kurtarabilmiştir. Gerek Atabegler ve gerekse Bedreddin Lü'lü'nün idaresi döneminde şehir her açıdan ilerleme kaydetmiştir. Bu durum ikinci Moğol istilasının ardından şehrin bir kez daha el değiştirmesiyle birlikte inkıtaya uğramıştır

Ülkemizde genelde Tarihçilerin siyasi tarih üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırmış olmalarının ortaya koymuş olduğu sıkıntı, bu tezimizi hazırlarken bizim de zorluklarla karşılaşmamıza neden oldu. Ancak dönemin coğrafyacıları'nın vermiş olduğu siyasi tarih dışındaki bilgilerden istifade ederek bu sıkıntımızı azaltmaya çalıştık.

Hazırlamış olduğumuz “XIII. Yüzyılda Musul Şehri” adlı tezimiz bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır.

Giriş kısmında Musul’un şehrin fiziki yapısı, kuruluşu, çeşitli dönemlerde almış olduğu isimlerin yanında, tarihi süreç içinde Musul’da hüküm sürmüş devletlerin kısa bir değerlendirmesini yaptık.

Birinci bölümde ise XIII. Yüzyıl’da Musul Şehri’nin siyasi yapısı içinde şehrin hakimi durumunda olan Atabeglerin siyasi olaylarını, ardından devlete uzun yıllar naiblik yapan Bedreddin Lü’lü’nün idareyi ele geçirmesi anlatılmıştır. Bu bölümde son olarak İslam dünyasının felaket yıllarını oluşturan Moğol istilası ile Musul’u ele geçişleri üzerinde duruldu.

İkinci bölümde XIII. Yüzyılda Musul devlet teşkilatı içinde yer alan kurumlar, şahıslar ve görevleri üzerinde başlıklar halinde kısa kısa duruldu.

Üçüncü bölümde Musul’da sanayi ve var olan sanayi kolları ile ticaret konusu ele alındı. Özellikle bu dönemde Musullu sanatkarların herkesçe bilinen haklı ünleri konusu ele alındı.

Dördüncü ve son bölümde ise şehrin sosyal ve kültürel hayatı üzerinde duruldu. İktidar koltuğunda oturan insanların yapmış oldukları kültürel ve mimari eserler ile şehrin kültür seviyesinin arttığı ve civar şehir ve ülkelerden ilim tahsili için insanların tercih ettiği bir şehir olduğu üzerinde duruldu. Ayrıca bu dönemde ve daha önceki dönemlerde yapılan eserlerin tek tek tanıtımı da yapıldı.

Bu çalışmamda zaman sınırlaması yapmadan, tezimle ilgilenen Hocam Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR’a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bana yardımlarını esirgemeyen sevgili arkadaşlarıma da teşekkür ederim.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser.
a.g.md.	: Adı geçen madde
a.g.mkl.	: Adı geçen makale
A.Ü.İ.F.	:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
Arp.	: Arapça
Bkz.	: Bakınız.
c.	: Cilt.
Çev.	: Çeviren.
D.İ.A.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
D.G.B.İ.T	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
F.Ü.İ.F.D.	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
H.	: Hicri.
Haz.	: Hazırlayan.
Hz.	: Hazreti.
İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi
İng.	: İngilizce
M.E.B. Y.	: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
M.E.B.İ.A.	: Milli eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
M.	: Miladi.
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
Nşr.	: Neşreden
S.	: Sayı.
s.	: Sayfa.
S.A.D.	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
(S.A.S)	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem.
Ter.	: Tercüme
T.D.V.	:Türk Diyanet Vakfı.
Thk.	: Tahkik

- (Trz.) : Tarihsiz.
(Tsh.) : Tashih.
T.T.K. : Türk tarih Kurumu
vb. : ve benzeri.
vd. : ve devamı.
vdd. : ve devamının devamı.
vs. : vesaire
Yay. : Yayınevi.



YÖNTEM

Burada öncelikle yöntemin bir araştırmaya sağladığı faydalar üzerinde biraz değinme gerekliliği vardır. Bir başka ifadeyle “tarihi yöntemin “ ne olduğunu ve neye yaradığını açıklayalım.

Olayların sadece şimdiki durumda gözlenmesi yeterli değildi. şimdiki zaman içindeki veriler soruların tüm cevabını içermeye bilir, istenen alanı tam olarak kapsamayabilir. Bunlara geçmiş zaman içindeki gelişimin incelenmesi katılmalıdır.

Geçmiş zaman içinde meydana gelen olay ve olguların araştırmasında yada bir problemin geçmişle olan ilişkisi yönünden incelenmesinde kullanılan yöntem “tarihi yöntem “ denir. Tarihi yöntem gerçeği bulmak, başka bir deyişle, bilgi üretmek için geçmişin tenkidi bir gözle incelenmesi, analizi, sentezi ve rapor edilmesi sürecidir. Tarihsel araştırma, “ne idi ?” sorusuna cevap aramaya yöneliktir.

İşleyiş bakımından tarihi yöntemi kullanan araştırmacı da bir problem durumu ile karşılaşmakta, problemi saptamakta, denenceleri geliştirmekte, doğrulamaları ileri sürmektedir. Sonra veriler toplamakta bunlar, değerlendirmekte, yani denenceleri test etmekte ve vardığı bulguları rapor halinde yazmaktadır.¹

1. Konunun Seçimi

Musul, Ortadoğu coğrafyasının en önemli cazibe merkezlerinden biridir. Musul şehrinin kurulduğu saha, stratejik bakımdan doğu ile batıyı birbirine bağlayan yollarda bulunduğu üzere büyük bir öneme sahiptir. Bu bölgenin yerleşime açılması Asur dönemiyle birlikte olmuş ve kurulan Ninova şehri ki daha sonraları bu devletin başkenti haline getirilmiştir. Yani Ninova şehri bir bakıma kuruluş olarak başkent şehir planlanarak kurulmuştur dersek mübalağa etmiş olmayız.

Musul’un demografik yapısını oluşturan temel unsurlar bu dönemden geriye kalan toplulukla atılmıştır. İlk dönemlerde sosyal zümreler olarak karşımıza Asur kitleleri, Samiler ve Yahudiler çıkmaktadır. Daha sonraki dönemlerde bu zümrelere Fars asıllı kitlelerde eklenmiştir. Perslerin bölgede hakim olmalarının ardından Hıristiyan nüfusun şehre hakim tek unsur olarak görmekteyiz.

¹ Saım Kaptan, Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri, Ankara, 1991, s.2 vd.

İslam fetihleriyle birlikte şehirde büyük bir değişim başlamış ve tek hakim güç olarak bölgede Müslüman nüfusu olmuştur.

Abbasi halifesi Vâsık döneminde Kürtlerin çıkardığı isyanı bastırmak için gönderilen Vasıf et-Türkî ile birlikte şehirde Türk nüfusu da belli bir güç potansiyeline ulaşmıştır.

Musul, Ortadoğu coğrafyasının en önemli şehri olması tarihten getirdiği bir birikim ile mümkün olmuştur. Ne var ki böyle önemli bir cazibe merkezinin olması bir yana, asırlarca bu bölgede söz sahibi liderler ve devletler kurmamıza rağmen yeterince inceleme yapmamıştır. Bu konuda görülen eksiklik üzerine tez konusu olarak "XIII Yüzyılda Musul Şehri'ni çalışmayı uygun gördük. Bu yönde bir çalışma eksikliğinin olması bu konunun seçiminde etkili olmuştur.

2. Konu ve Kaynaklar

Tezimiz ile ilgili taradığım kaynaklar, değişik bölgelerle ilgili ve değişik alanlarda yazılmıştır. Bu kaynakların bir bölümünden tez boyunca faydalandım, diğerlerini ise tezimin değişik ve çeşitli noktalarında kullanabildim. Bu kaynakların çoğu genelde o dönemde yaşamış tarihçi ve coğrafyacıların yazmış oldukları eserlerdir. Bu kaynaklar hakkında şu görüşleri beyan etmek mümkündür.

Atabegliklerin ortaya çıktığı miladi XII-XIII. Asırlar hakkında malumat veren kaynaklar ve basılmış kitaplar vardır. O zaman ki siyasi olaylar muhtelif kaynaklarda iyice belirtilmiş, fakat içtimai, iktisadi ve kültürel faaliyetler müteferrik olarak tarh, edebiyat ve başka kitaplarda dağınık olup, birlikte toplu bir şekilde yazılmamıştır. Bundan dolayı bu hususları araştırma, ciddi bir mesele olarak karşımızda yer almaktadır.

İbnü'l-Esir'in, et-Tarihü'l-Bahir fi Devleti'l-Atabekiyye² adlı eseri tezimizin en önemli kaynaklarından biridir. Tarihi tenkit fikrine sahip değerli bir yazar olan İbnü'l-Esir, kitabının büyük bir kısmını babasından ve itimat ettiği kimselerden öğrenerek ve kendi müşahedelerinden yazmış olmakla birlikte çağdaşı Usame b. Munkız, ibn Asakir, İbn Şeddat, İbnü'l-Adim gibi tarihçilerden de faydalanmıştır. Ortaçağın en büyük

² İbnü'l-Esir, et-Tarihü'l-Bahir fi Devleti'l-Atabekiyye, Kahire, 1963.

tarihçilerinden biri olarak sayılan İbnü'l-Esir, tarihi tarafsız bir görüşle kaleme alan tarihçilerin ileri gelenlerindedir.

İbnü'l-Esir, bu eserinde Zengioğulları hakkında en etraflı bilgi veren bir eserdir. Kitapta müellifin diğer eserlerine nispetle açık ve seyyal bir üslup kullanır.

Müellifin diğer bir eseri el-Kamil fi't-Tarih³ adlı eseri et-Tarihü'l-Bahir adlı eserinden daha büyük ve tafsilatlıdır. Yarattığı 628 (12309 yılına kadar gelen eserdeki olaylar, yıl esasına göre ve sade bir dille kaydedilmiştir. Bu dönemde Musul'da yazılan eser, müellifin canlı şahitliğini içermektedir. Yine kardeşlerinden Meceddin'in Atabeg II. İzzeddin Mesud'un veziri Mücahiddin Kaymaz'ın himayesinde Divanü'r-resâil'de vazifeli olması ve bir diğer kardeşi Ziyaeddin'in önce Sultan Selahaddin'in, sonra Melik Efdal'in hizmetinde bulunup vezirliğe kadar yükselmesi, müellifin hadiseler hakkında resmi ağızdan bilgi sahibi olduğunu gösterir ki, buda esere ayrı bir değer katar. Bu eser sadece bu yüzyıl için değil bütün İslam tarihi sahasında en güvenilir ve en mevsuk eserdir.

İbnü'l-Kalânisi'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk⁴ isimli eseri de tezimiz için önemli kaynaklardan biridir. Ebu Ya'lâ Hamza b. Kalânisi, XII. yüzyılın önde gelen alimlerindedir. Dımaşk'ta reislik görevinde bulunmuş olması hasebiyle pek çok resmi belgeye vakıf olmuştur. Eserden özellikle Musul'da Zengiler iktidarını başlatan İmadeddin Zengi'nin hadiseleri çerçevesinde sıkça kullandık.

Ahmed b. Yusuf b. Ali İbnü'l-Ezrâk'ın Tarih-i Meyyâfarikin ve Amid⁵ adlı eseri münhasıran Meyyâfârikîn kentinin tarihiyle birlikte; Artukluların, komşu devletlerle ilişkilerini, el-Cezire, Suriye, Güney Doğu Anadolu bölgelerinde cereyan eden hadiseler ile bu bölgelerdeki devletler arasındaki mücadeleleri ve münasebetleri hakkında bilgi vermesi açısından son derece önemli bir eserdir.

³ İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özeydin), İstanbul, 1987; Yazar için daha geniş bilgi için bakınız. Abdülkerim Özeydin, D.İ.A., "İbnü'l-Esir Maddesi", c.XXI, s.26; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul, 1998.

⁴ İbnü'l-Kalanisi, Zeylû Tarih-i Dımaşk, Kahire, Trz.

⁵ İbnü'l-Ezrak, Tarih-i Meyyâfarikin ve Amid Tarihi, Artuklular Kısım (Araştırma, İnceleme, ve Notlarla Çeviren: Ahmet Savran), Erzurum, 1992; Ayrıca bakınız, Ahmet Savran, "İbnü'l-Ezrâk Hayatı, Eserleri ve Kaynakları", Atatürk Üniversitesi Edebiyat. Fakültesi Araştırma Dergisi, c.VIII, Erzurum, 1978; Ahmet Savran, D.İ.A., "İbnü'l-Ezrâk Maddesi", c.XXI, s.34-35; M.Remzi Ataoğlu, Hısn-ı Keyfa Artuklu Devleti, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1989, s.XIV.

Endütlüslü bir edebiyatçı olan İbni Cübeyr'in Rihle'si ⁶özellikle 1183-1184 yılları arasında yapmış olduğu seyahatlerle ilgili izlenimlerini topladığı meşhur eseridir. Irak, el-Cezire, Suriye gibi bölgelerdeki seyahatleri sırasında uğradığı Musul hakkında verdiği bilgiler oldukça önemlidir. İbn Cübeyr'in notlarından 1184 yılındaki Musul'un sosyal, ekonomik, ilmi ve mimari görünlüsü hakkında detaylı bilgiler mevcuttur.

Eyyubiler devri tarihçilerinden biri olan Kıvâmeddin Ebu İbrahim el-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundarı'nin Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra⁷ adındaki eseri, Selçukluların tarih sahnesine çıkışından 1184 yılına kadar gelen olayları kapsar. Eser özellikle Irak Selçukluları, Halifelik ve Zengiler arasındaki ilişkileri anlatması bakımından önemlidir.

Müellifin, ayrıca İmâdeddin İsfahanî'nin Barku'ş-Şâmî adlı eserine de bir zeyl yazmış ve Senâ el-Barku'ş-Şâmî⁸ adıyla günümüze kadar gelmiştir.

Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin, Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan⁹, tezimizin önemli kaynaklarından olup hilkatten H.654 (M.1256) senesine kadar etraflı ve tafsilatlı bilgi verir. Yayınlanan her iki kısımda Musul Atabegleri ve Erbil'de Muzaffereddin Kökböri'nin faaliyetleri hakkında bilgiler vardır. Ayrıca Eyyubi hakimiyetindeki Suriye hadiseleri hakkında kendi gözlemleri ve şahsi temasları ile elde ettiği bilgiler önemlidir.

Cemaleddin Ebu Abdullah İbn-i Vasıl, XIII. Yüzyılın büyük tarihçilerinden biridir. Yakındağu ülkelerinin birçoğunu gezmiş ve devrin önemli alimlerinden dersler almıştır.Eseri Müferrice'l-Kurub fi Ahbar-i Ben-i Eyyub'tur.¹⁰ Eser üç cilt olup Eyyubi devletinin teşekkülünden sonuna kadar bahsederken Atabeglerin ilk devirlerinden ve son devirlerinden de bahsetmiştir.

⁶ İbn Cübeyr, Rihletü İbn Cübeyr, Beyrut, 1964; Bakınız. Ramazan Şeşen, a.g.e., s.133-134; Nasuhi Ünal Karaaslan, D.İ.A., "İbn Cübeyr Maddesi", c.XIX, s.400-402.

⁷ Bundarı, Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Çev. Kıvameddin Burslan), Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Ankara, 1999; Bakınız. Ramazan Şeşen, a.g.e., s.124; Abdülkerim Özaydın, D.İ.A., "Bündarı Maddesi", c.VI, s.489-490; Gülay Öğün, Begtekinliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği, 526-630/1132-1233), Türk Gençlik Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s.XVII-XVIII.

⁸ Bundarı, Sena el-Barku'ş-Şâmî, (Thk. Ramazan Şeşen), Beyrut, 1971.

⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan, Haydarabad, 1951, Selçuklularla ilgili kısmı çeviren Ali Sevim, Ankara, 1968; Bakınız. Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 122; Y.Şevki Yavuz- C.Avcı-İ.Hatiboğlu-A.Birişik, D.İ.A., "İbnü'l-Cevzi Maddesi", c.XX, s.543-551.

¹⁰ İbn-i Vasıl, Müferrice'l-Kurub fi Ahbar-i Beni Eyyub (Thk.Cemaleddin Şeyyat-Hasaneyn Muhammed Rebi), Kahire, 1977; Bakınız. A. Sadık Erzi, İ.A., "İbn Vâsıl Maddesi", c.V, s.154-156; Cengiz Tomar, D.İ.A., "İbn Vâsıl Maddesi", c.XX, s.438-440.

Ebu Şame'nin Kitabü'r-Ravzateyn fi Ahbari'd-Devleteyn en- Nüriyye ve's-Salahiyye¹¹ adını taşıyan eserinde İslam ortaçağ tarihinin Haçlı seferleri ve İmadeddin Zengi ve oğlu Nureddin ile Selahaddin Eyyubi kumandasındaki İslam birliğinin istilacılara karşı savaşları ve Atabeglerin evvelinden son devirlerine kadar mühim bilgiler vardır. İfadeleri çağdaşlarına nispetle daha detaylı olmamasına rağmen, Suriye'li bir tarihçi olması hasebiyle daha objektiftir.

Ebu'l-Fida, Kitabü'l-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer¹² adlı eser faydalandığımız bir diğer kaynaktır. Eser umumi tarih kitabı niteliği taşır. Eser dört cilttir fakat yapısı itibariyle iki ciltlik eser izlenimini verir. İlk bölümde yaratılıştan Hz. Peygambere dek geçen sürede cereyan eden hadiseler ele alınırken, ikinci bölümde peygamberin doğumundan kendi zamanına kadar olan olaylar yer alır. Lakin bu kısım genelde İbnü'l-Esir'in el-Kamil fi't-Tarih adlı eserinden özetlenmiştir. Ancak çağdaşı Atabegler, Eyyubiler, Harezmliler ve Moğollara ait tanık olduğu olayları zengin bir şekilde tasvir eder..

Ebu'l-Ferec, asıl adı Yuhanna olup aslen Yahudi'dir. Maktebhanuth Zabhne (Kronoloji) adlı Süryanice eserini Tarih-u Muhtasarü'd-Düvel,¹³ adı ile Arapça'ya tercüme etti. Zeyli ile birlikte 1292'ye kadar gelen eseri, haçlı saldırıları ve Moğol istilasının yaşandığı dönemde cereyan eden konumuzla ilgili pek çok enteresan kayıt ihtiva eder ve müellifin görevli bulunduğu mevki göz önüne alınırsa bu bilgilerin önemi bir kat daha artar. Eser yaratılıştan müellifin zamanına kadar gelir. Eserin IX. Ve X. Kısımları İslâmiyet'in doğuşundan Moğol istilasına kadar gelir ve "İslâm Devletleri" adlı bölümde İslâm'ın Türkler arasında yayılması, Abbasiler zamanında Bağdat'taki Türklerden, Selçuklulardan ve bunların kollarından bahseder. Son kısım ise Moğol istilasına ayrılmıştır. Eserin Türkçe'ye çevirisi iki kez yapılmış olup bunlardan birini Şerafeddin Yaltkaya diğerini ise Ömer Rıza Doğrul yapmışlardır. Her iki tercümesinden

¹¹ Ebu Şâme, Kitabü'r-Ravzateyn fi Ahbari'd-Devleteyn en-Nüriyye ve's-Salahiyye, Kahire, 1956; Bakınız. Ramazan Şeşen, a.g.e., s.147; Tayyar Altıkulaç, D.İ.A., "Ebu Şâme Maddesi", c.X, s.233-235.

¹² Ebu'l-Fida, Kitabü'l-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer (Nşr..Seyyid Muhammed Abdüllatif), Kahire, 1907; Bakınız. Ramazan Şeşen, a.g.e., s.178-179; Abdülkerim Özaydın, D.İ.A., "Ebu'l-Fidâ", c.X, s.320-321.

¹³ Ebu'l-Ferec, Tarih-u Muhtasarü'd-Düvel (Çev. Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul, 1941; Bakınız. Ramazan Şeşen, a.g.e.,s.153-154.

de faydalandığım eserin karışıklığını önlemek için Ömer Rıza Doğrul tercümesini tezde yazarın isminden dolayı İbnü'l-İbri¹⁴ olarak belirttik.

İbnü'l-Füvati, Telhis Mecmual Adab fi Mu'cemu'l Alkab¹⁵, adlı eseri gerek siyasi gerekse kültürel tarihi bakımından çok değerlidir. Müellif XII. Asrın sonlarından XIV. Asrın başına kadar İslâm alemindeki fikir adamlarının ansiklopedik şekilde adlarını vererek eserlerinden örnekler göstererek kaydetmiştir.

Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmani ez- Zehebi'nin, Türk asıllı olup Tarih-ü Düveli'l-İslâm¹⁶ isimli eseri yaratılıştan 1300'e kadar gelir. Siyasi tarih ağırlıklı olan eserden siyasi bölümü işlerken yeterince faydalandık.

el-Belâzürî'nin Futûhu'l Buldân'ı¹⁷ fetihler dönemiyle ilgili diğer kaynaklarda bulunmayan bilgilere yer vermektedir.

İbn Havkal'ın Suretü'l - Arz¹⁸ adlı eserinde bu şehir üzerinde genişçe durmuştur. İbn Havkal, eserinde Musul'un mahalleleri, köyleri, kapıları, çarşıları, ticari hayatı, zirai mahsulleri yerleşim birimleri arasındaki mesafeler ve onların özellikleri, sulama sistemi ve onun şehirdeki dağılımı hakkında bilgiler vermektedir. Musul'un coğrafi güzelliğini de çarpıtıcı benzetmelerle tasvir etmiştir.

Büyük Coğrafyacılarından biri olan el-Makdisî'nin de Ahsenu't- Tekâsım fi Ma'rifeti'l-Ekâlim'in¹⁹ de Musul'un iklimi, coğrafi ve mimari özellikleri, mahalle ve kapıları, yer isimleri hakkındaki ihtilaflar, yerleşim birimleri arasındaki mesafeler ve buralarda inşa edilmiş olan kaleler, şehrin sulama sistemi ve dağılımı, mahsulleri, ticareti, çarşıları hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Ansiklopedik bir coğrafya kitabının müellifi olan Yâkût el- Hamavi'nin Mu'cemu'l - Buldân²⁰ adlı eseri değerli bir coğrafya sözlüğü olup, sekiz ciltten meydana gelir. Alfabetik sıra ile her beldeyi açıklarken isimleri, abideleri, zenginlikleri,

¹⁴ İbnü'l-İbri, Tarih-u Ebu'l-Ferec (Çev.Ömer Rıza Doğrul), Ankara, 1987;Bakınız. Ramazan Şeşen, a.g.e., s.153-154; Abdülkerim Özeydin, D.İ.A., "İbnü'l-İbri Maddesi", c.XXI, s.92-94.

¹⁵ İbnü'l-Füvati, Telhis Mecmual Adab fi Mu'cemu'l-Elkab, Kahire, 1945.

¹⁶ Zehebi, Tarih-ü Düveli'l-İslâm, Haydarabad, 1337.

¹⁷ Ahmed b. Yahya el- Belâzürî, Futûhu'l - Buldân,(Trc. Mustafa Fayda), Ankara, 1987.

¹⁸ İbn Havkal, Suretü'l Arz, Leiden, 1967.

¹⁹ Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el- Makdisî, Ahsenu't-Tekâsım fi Ma'rifeti'l - Ekâlim, Leiden, 1904.

²⁰ Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l- Buldân (Nşr., Darü Sadr), Beyrut, 1955; Bakınız. Ramazan Şeşen, a.g.e., s.135.

halkı ve tarihi hakkında bilgi verir. Şüpheli bir nakle yer vermez, zira kaynaklarını tenkit süzgecinden geçirir. Musul'daki pek çok yerleşim birimlerinin ve köylerin isimlerini saymış ve haklarında bilgi vermiştir.

Taberi'nin eserini düzenleme yoluna giden Bel'ami'nin Tarihname-i Taberi'side²¹ Musul'un İslâmi fetihleri hakkında ayrıntıya incek kadar bilgiler bulunmaktadır.

Reşideddin Fadlullah, Yahudi asıllı bir ailenin çocuğudur. İyi bir tahsil alarak İlhanlı sarayına intisap etmiştir. Gazan Han'ın emri ile yazmış olduğu Camiu't-Tevarih²² adlı eser Türk tarihine ilişkin yazılmış en önemli eserlerden biridir. Aslı iki büyük ciltten meydana gelen eserin birinci cildinin ilk kısmında Türk ve Moğol kabilelerine, ikinci kısmında ise başlangıcından Gazan Han'a dek Moğol tarihine yer verilmiştir. Pozisyonu itibariyle İlhanlı devlet hazinesindeki resmi evrakları ve ünlü "Altın Defter"i inceleme fırsatını bulan müellifin eseri, İbnü'l-Esir'de bile bulunmayan zenginlikte Hulagu Han'ın faaliyetlerine yer vermesi bakımından, oldukça mühimdir.

İzzeddin Ebu Abdullah Muhammed b.Şeddad'ın üç ciltlik eseri el-A'lakü'l-Hatire fi Zikri Ümerâi's-Şam ve'l-Cezire"²³ Suriye ve el-Cezire bölgelerinin coğrafyasını inceler. 1231-1242 yılları arasındaki kayıtlar kendi telifidir. El-cezire kısmında Musul Atabegliği ve özellikle Bedreddin Lü'lü' hakkında orijinal malumat bulunmaktadır.

Tam adı Şemseddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. İbrahim b. Ebi Bekr b. Hallikân olan Vefayâtü'l-A'yân²⁴ adlı eserin müellifi 1211'de doğmuş 1282'de ölmüştür. Eser İslâm dünyasında yetişen büyüklerin biyografileri ve eserlerinden söz eden ansiklopedik mahiyetteki eser 1274 tarihine kadar gelir.

Muhammed b. Şakir el-Kütübi eseri Fevâtü'l-Vefeyât²⁵ olup bir zeyldir.. İbn-i Hallikan'ın eserinin en önemli zeyli kabul edilir.

Filistin'in Safed kasabasında doğan ve aslen Türk olan Safedi'nin eseri el-Vâfi bi'l-Vefeyât²⁶ otuz ciltten mürekkep bir tür biyografiler ansiklopedisidir. Sahabiler

²¹ Bel'amî, Tarihname-i Taberî, (Tsh.Muhammed Ruşen), c.2 Tahran, 1366.

²² Reşideddin Fadlullah, Camiu't-Tevarih (Arp. Trc. Fuad A. Seyyid- Yahya el-Haşşab), Beyrut, 1983.

²³ İbn Şeddad, el-A'lakü'l-Hatire fi Zikri Ümerâi's-Şam ve'l-Cezire (Nşr. Yahya Zekeriya Abbara), Dimaşk, 1978; Bakınız. Ramazan Şeşen, a.g.e., s.141-142; Casim Avcı, D.İ.A., "İbn Şeddâd Maddesi", c.XX, s.373-374.

²⁴ İbn Hallikan, Vefayâtü'l-A'yân (Nşr. İhsan Abbas), Beyrut, 1978; Bakınız. Ramazan Şeşen, a.g.e., s.151-152; Abdülkerim Özaydın, D.İ.A., "İbn Hallikân Maddesi", c.XX, s.17-19.

²⁵ Kütübi, Fevâtü'l-Vefeyât (Nşr. İhsan Abbas), Beyrut, 1973.

devrinden başlayarak tüm İslâm büyükleri hakkında bilgi verir. Bibliotheca Islâmica adlı bir külliyatta kısmen neşredilmiştir.

İbn-i Tağriberdi'nin üç ciltlik eseri el-Menhelü's-Safi ve'l-Müstevfi Ba'de'l-Vafi,²⁷ harf sırasına göre ileri gelen kişilerin biyografilerini içerir ve müellifin zamanına kadar gelir. Safedi'nin eserinin zeylidir.

İbn Tağriberdi'nin bir diğer önemli eseri en-Nücümü'z-Zahire fi Mülûki Mısır ve'l-Kahire²⁸ ismini taşır. Eser Amr b. As'ın Mısır'ı fethinden 1453 yılına kadar ki hadiseleri inceler. Yıl esasına göre düzenlenmiş olan eserde her yılın sonunda o yıl vefat eden büyüklerin biyografilerine yer verilir. Eser dönemin melik ve hükümdarlarından başka Mısır'ın dış ilişkilerini incelemeye yarayacak bilgilere sahiptir.

Alaaddin Ata Melik Cüveyni'nin, Tarih-i Cihangüşa²⁹ Moğol tarihinin birinci derecede mühim kaynaklarından. Üç ciltten meydana gelen eserin birinci cildinde Cengiz Han'ın 1213- 1226'daki "Batı Seferi", Ögeday ve Güyük dönemleri (1241- 1246), hatta Cuci ve Çağatay hakkında geniş bilgi vardır. İkinci ciltte ise, Harezmsahlar Tarihi, Karahitaylar, Samaniler ile diğer Türk meliklerinden ve hatta Cintimur, Nosal, Körküz ve Emir Argun'dan bahisler vardır. Üçüncü ciltte de Mengü'nün 1251'deki cülûsundan Hulagu'nun 1257'de İsmâilîler üzerine düzenlediği sefere kadar geçen hadiselerden bahseder.

Nasireddin Tusi'nin eseri,³⁰ Alaaddin Ata melik Cüveyni'nin eserinde Bağdad'ın işgali ile ilgili herhangi bir kayıta bulunmamasından doğan boşluk, İsmâilîler üzerine düzenlenen sefer sırasında Hülagü'nün teveccühüne mahzar olup, maiyetine katılan Nasireddin Tusi'nin yazdığı ve bugün bazı Tarih-i Cihangüşa nüshalarının sonunda bulunan bir zeyl sayesinde bir nebze olsun telafi edilmiştir. Mürsel Öztürk'ün çevirisini yaptığı Cihangüşa tercümesinin üçüncü cildinin sonuna ilave edilmiştir. Ayırt etmek için metinde Nasireddin Tusi olarak kısalttık.

²⁶ Safedi, el-Vâfi bi'l-Vefeyât (Nşr. Bibliotheca Islâmica), Weisbaden, 1962-1993.

²⁷ İbn Tağriberdi, el-Menhelü's-Safi ve'l-Müstevfi Ba'de'l-Vafi (Nşr. Aktan b. Abdullah Eşrefi-Muhammed Emin), Kahire, 1984.

²⁸ İbn Tağriberdi, en-Nücümü'z-Zahire fi Mülûki Mısır ve'l-Kahire (Nşr. Vizaretti's-Sekafa ve İrşadü'l-Kavmi), Kahire, Trz.

²⁹ Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa (Trc. Mürsel Öztürk), Ankara, 1988.

³⁰ Nasireddin Tusi, Tarih-i Cihangüşa (Çev. Mürsel Öztürk), c.III, Ankara, 1988.

Nasıreddin Muhammed b. Abdürrahim b. El-Furat, kendi adıyla bilinen tarihini büyük bir İslam tarihi olarak düzenlemiştir. 20 ciltten oluşan ve Tarih-i İbnü'l-Furat³¹ adıyla literatüre geçen eserde, müellif, kendinden önceki dönemlerde yaşayan ve eserleri günümüze ulaşan ve ulaşmayan müelliflerden yararlanmıştır.

Kemâleddin Ömer b.Ahmed Ebu'l-Kasım b. Ahmed b. el-Adim, Zengi ve Eyyubi hanedanlarına kadı, katip ve şair olarak hizmet vermiş olan ünlü bir aileye mensuptur. Bir Halep tarihi olan eseri Zübdetü'l-Haleb min Tarih-i Haleb³² Eyyubiler ve Moğollarla ilgili bahisleri içerir. Eser, XII-XIII. Yüzyıl Suriye tarihiyle, bu bölgede yaşamış olan önemli tarihi şahsiyetlerin biyografilerini ortaya koyar. Müellifin hadiselerin çağdaşı olması sebebiyle oldukça önemlidir. Siyasi devletlere veya kronolojik bir sıraya göre düzenlenmiş olan eseri 1243 yılına kadar gelir. Yazarın ayrıca Bugyatü't-Taleb fi Tarih-i Haleb³³ adlı bir eseri daha mevcut olup Selçuklularla ilgili kısımları Ali Sevim tarafından neşredilmiştir.

Mısır'da yetişen tarihçilerin en ünlülerinden birisi olan Takiyüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b.el-Makrizi'nin Kitabü's-Sülük li Ma'rifeti Düveli'l-Mülük³⁴ eseri Mısır Memlûklü Devleti hakkında yazılmış değerli bir eserdir. Eser 1181-1436 yıllarını kapsar. Sade bir dille kaleme alınmış olan eserde sözlü anlatıma da yer verilmiştir ki, bunlar muhtemelen Sultan Baybars döneminde de bilinen ancak o sıralarda yazılmamış hadiseler olmalıdır. Eserde devrin idari ve iktisadi hayatı ile ilgili önemli bilgiler yer alır.

Ebu Zeyd Abdurrahman b. Haldun'un Kitabü'l-İber³⁵ adlı eseri umumi İslâm tarihinden farksızdır. Üç bölümden meydana gelen eserin girişi(mukaddime) İslâm Tarihi'nin felsefesidir. Modern tarihçiliğe yakın bir üslûpta tarafsız ve gerçekçi olarak kaleme alınmış olan eserin ikinci bölümünde Mısır Memluk sultanı Baybars ile ilgili önemli bilgileri ihtiva eder.

³¹ İbnü'l-Furat, Tarih-i İbnü'l-Furat (Nşr. Hasan Muhammed eş-Şemmâ), Basra, 1967; Bakınız. Ramazan Şeşen, a.g.e., s.201-202.

³² İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb min Tarih-i Haleb (Nşr. Sami Dehhan), Dimaşk, 1954-1968; Bakınız. Ramazan Şeşen, a.g.e., s.146-147; Ali Sevim, D.İ.A., "İbnü'l-Adim Maddesi", c.XX, s.478-479.

³³ İbnü'l-Adim, Bugyatü't-Taleb fi Tarih-i Haleb, Selçuklularla İlgili Hal Tercümelere (Neşr. Ali Sevim), Ankara, 1976.

³⁴ Makrizi, Kitabü's-Sülük li Ma'rifeti Düveli'l-Mülük (Nşr. Mahmud Mustafa Ziyade), Kahire, 1956.

³⁵ İbn Haldun, Kitabü'l-İber, Beyrut, 1979.

Zeyneddin Ebu Hafs Ömer b.el-Muzaffer b. el-Verdi'nin eseri Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer³⁶ Ebu'l-Fida'nın muhtasarının özeti ve hadiseleri 1347'ye kadar uzatan bir zeylidir.

İmâdeddin Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesir el-Kuraşî ed-Dımaşkî (İbn Kesir), genel vekayiname türünde bir İslam tarihi olarak kaleme aldığı el-Bidaye ve'n-Nihâye fi't-Tarih³⁷ isimli eserinde olayları yıllara göre anlatmaktadır. Eser, kendinden önceki müelliflerin kayıtlarının bir özeti mahiyetinde olmakla birlikte, yer yer olayların önemli ve ilginç yanlarını zikretmesi ve ayrıca içerdiği geniş çaptaki biyografik bilgiler ile dikkat çeker. Türkçe'ye çevirisi yapılan eser, yaratılıştan başlayıp 1337-1338'e kadar gelen umumi bir İslâm tarihi niteliği taşır. Hicretten sonraki hadiseler ise yıl esasına göre kaydedilmiştir.

Minhâceddin Ebu Ömer b. Sirâceddin Cüzcanî'nin Tabakat-ı Nasiri³⁸ isimli eseri umumi bir İslâm tarihi mahiyetinde olup 23 tabakadan mürekkeptir. İlk Moğol istilasına ışık tutması sebebiyle oldukça önemlidir. Eserin XIII. tabakası Atabeglerden, XV. tabakası Eyyubilerden, XVI.tabakası ise Harezmsahlardan bahseder.

³⁶ İbnü'l-Verdi, Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer (Nşr. Ahmed Rifat el-Bedravi), Beyrut, 1970.

³⁷ İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye fi't-Tarih, Kahire 1932.

³⁸ Cüzcani, Tabakat-ı Nasiri (İng. Trc. H.G.Raverty), Yeni Delhi, 1970.

GİRİŞ

I.Musul Şehri'nin Coğrafi Özelliği

I.Musul Şehri'nin Konumu

Musul; el-Cezire bölgesinde eski Diyar-ı Rebia' nın merkezi olup Dicle nehrinin batı sahilinde kadim Ninova'nın karşısındadır.¹ Pers İmparatorluğu devrinde eski Asur'un başşehri Ninova'nın yerine kaim olan şehirdir. Mavsıl adı Arapça türetimine göre yolların veya Dicle ırmağına karışan kolların kavşak yeri anlamına gelmektedir.²

Musul, üzerinde bulunduğu coğrafyanın Anadolu ile Asya'nın ve dolayısıyla Avrupa ile Asya arasında tarihi bir yol ve geçiş mevkii özelliği taşır. İçinde bulunduğu Mezopotamya bölgesinin daha ilk çağlardan beri dünyanın en önemli kültür ve medeniyetlerinin doğup geliştiği ve yaşadığı çok önemli bir merkez olması sahip olduğu yeraltı kaynaklarının zenginliği ile her zaman için ilgi odağı ve cazibe merkezi olmuştur.³

Mezopotamya diye adlandırılan bölge Doğu Anadolu dağlarında başlar. Bu bir anlamda Dicle ve Fırat'ın kaynağıyla ilgilidir. Zira Dicle ve Fırat Doğu Anadolu dağlarında doğar. Başlarda birbirlerine çok yakındırlar, sonra hayli araları açılır ve bugünkü Irak'a girerken yeniden birbirlerine yaklaşılırlar ki, Mezopotamya diye adlandırılan vadi o noktada başlar.⁴

Şehir vadi zeminindeki alçak düzlüğe doğru bir çıkıntı teşkil etmek üzere, nehre hakim bulunan batıdaki bozkır yaylası üzerinde ve Dicle nehri kenarında kurulmuştur. Şehrin sahası son gelişmelerden önce 3 km² kadar bir yer tutuyordu. Bir taraftan Dicle, diğer taraftan yarım daire şekilli surları ile Musul eski İç Kale'den itibaren güneye doğru hafif bir meyil ile alçalmakta, güneydoğuda Ortaçağda olduğu gibi, şimdi de etrafı verimli ovalar ile çevrili dış mahalleler uzanmaktadır.⁵

¹ İbrahim Parmaksızoğlu, Türk Ansiklopedisi, "Musul Maddesi", c.XXIV, Ankara, 1976, s.76.

² Server Tanilli, Yüzyılların Gerçeği ve Mirası, c. I, İstanbul, 1988, s.49.

³ İsmail Raci el-Faruki, İslam Kültür Atlası, İstanbul, 1991, s. 58.

⁴ Neşet Çağatay, İslam Dönemine Dek Arap Tarihi, T. T. K. Yay. , Ankara, 1989, s.9.

⁵ Ernest Honigmann, İslâm Ansiklopedisi, "Musul Maddesi", c.VIII, İstanbul, 1971, s.738-741; Nilüfer Abdülhakim, XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1975, s.1; Guy Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge, 1930, s.86.

Musul'u çevreleyen surların uzunluğu 10.000 metredir. On kapıya sahip olup bunlar çeşitli isimlerle müsemmadır. Bu kapılardan bugün sadece "Şatabiyye Kapısı" kalmıştır. Bu sur Dicle nehrinden beslenen bir hendek ile çevrilmiştir.⁶

Musul şehrinin eski çağlarda mevcut olup olmadığı bilinmemektedir. Şehrin kuruluşu hakkında çeşitli efsaneler vardır. Ninova'nın karşısında Dicle'nin sağ sahilinde bir Pers kalesi ve daha sonra da II. yüzyıldan itibaren Ön Asya Hıristiyanlığının merkezi olarak gittikçe ün kazandı. Bar Kusra, 570 yılında burada hala Mar İşıya adıyla tanınan bir manastır kurdu. Bu manastır çevresinde gelişen yerleşme bugünkü Musul'un meydana gelmesiyle sonuçlandı. İran Sasani hükümdarı II. Hüsrev bu yerleşme yerindeki eski Pers kalesini yeniden tahkim etmekle şehir kesinlikle teşekkül etmiş oldu.⁷

2. Musul Şehri'nin Fiziki Yapısı

Arap coğrafyacıları Musul'u bir başörtüsüne (taylasan), yani uzun bir mustatile benzetmişlerdir. Hicri 358'de şehri ziyaret etmiş olan İbn Havkal burayı verimli topraklar ortasında güzel bir şehir diye tarif eder. Makdisi'ye göre çok iyi bir surette inşa edilmiş olan şehrin planı bir yarım daire şeklinde idi. "El-Murabba" ismi verilen İç Kale Nehr-i Zübeyde kanalının Dicle'ye döküldüğü yerde bulunuyordu. Şehrin surları dahilinde bazen şehre ismini vermiş olan Çarşamba Pazarı (suku'l-erbaa) var idi. Emevi halifesi Mervan tarafından inşa edilmiş olan camii Dicle'ye uzak olmayan ve basamaklar ile çıkılan bir bayır üzerinde bulunuyordu. Çarşıdaki sokakların çoğunun üstü kapalı idi. Makdisi başlıca sekiz sokağını zikreder. Halifenin sarayı (Kasrü'l-Halife), nehrin şark sahilinde şehre yarım fersah mesafede olup, Ninova'ya hakim bulunuyordu. Daha Makdisi zamanında burası harabe halinde olup, Nehrü'l-Havsar bu harabelerin arasından akmakta idi.⁸

İbn Cübeyr, Musul'u Hicri 22-26 Safer 580'de (Miladi 4-8 haziran 1184) ziyaret etmiş idi. Bundan az evvel Atabeg Nureddin Arslanşah, çarşı meydanında yeni cuma camiini inşa ettirmiş bulunuyordu. Şehrin en yüksek yerinde Musul'un büyük kalesi -şimdiki ismiyle Baştabya- var idi ve buraya "el-Hadba" (kambur) ve aynı manada

⁶ Nilüfer Abdülhakim, a.g.e., s.2.

⁷ Şule Öztürk, Siyasi Olaylar Çerçevesinde Musul-Kerkük Petrolleri, Lisans Tezi, Elazığ, 1995, s.12.

⁸ İbrahim Tellioglu, Türk Hakimiyetine Kadar Musul, Yüksek Lisans Semineri, Elazığ, 1994, s. 9.

olmak üzere el-Defa'a ismi verilmiş olup, Kazvini'ye göre derin bir hendek ve yüksek duvarlar ile çevrilmiş idi. Büyük kuleler ile tahkim edilmiş olan surlar nehre kadar inmekte ve bunun bir kıyısını takip etmekte idi. Geniş bir cadde yukarı ve aşağı şehirleri birleştirmekte idi. Surların önünde uzakta bir çok küçük camiler ile beraber dış mahalleler uzanıyordu.

Meşhur coğrafyacılarından Yakut, eserinde şehirler arasında kıyaslama yaparak Musul'un önemine işaret eder. "En çok işittiğim sözlerden biri de şudur: Dünyanın büyük şehirleri üçtür. Nişabur; doğu kapısıdır. Dımaşk; batı kapısıdır. Ve Musul; o iki şehre gidenlerin çok azı oraya uğramadan geçer. Ayrıca bu ismi şu sebepten aldığı da söylenir. Çünkü o Irak ile el-Cezire'yi birbirine bağlıyor. Bazılarına göre Dicle ile Fırat'ı birleştirdiği için bu ismi aldığı söylenir. Başkalarına göre el-Hadise ve Sincâr bölgelerini birleştirdiği için bu adı almıştır. Başka bir görüşe göre onu inşa eden kralın adı Musul'dur." der.⁹

Musul'un evlerinin çoğu kireç taşından veya (şehrin şarkındaki Cebel-i Maklub'dan çıkartılan) mermerden inşa edilmiş olup, damları kubbe şeklinde idi. Daha sonra Musul'da üçüncü bir camii inşa edildi ki Dicle'ye hakim bulunan bu camii şüphesiz Hamd Allah el-Mustavfi'nin (H. 740'a doğru) takdir ile bahsettiği camiidir.¹⁰

Yakut el-Hamevi, şehirlerin insanların ruhsal ve fiziksel durumlarına olan etkilerinden bahsederken şöyle der: Alimlerin kitaplarında şöyle yazdıklarını çok gördüm: Yabancı biri Musul'da bir sene kalırsa gücünde (fiziki) bir artış görür. Bağdat'ta bir sene kaldığı zaman ise aklında bir artış görür. Ehvaz'da bir sene kalırsa hem akıl hem de bedeninde bir noksanlık ortaya çıkar. Et-Tubbet'te bir sene kaldığında sevinç ve neşesi devam eder. Bunda Musul'un temiz havası, suyunun tatlılığı; Ehvaz'ın ise pis ve kirli havası; Bağdad'ın güzel ve hoş havasından başka bir sebep göremiyoruz. et-Tubbet'teki sebep ise bilinmiyor." derken Musul'un havası ve suyunun temizliğine atıfta bulunur.¹¹

Musul'un bostanlarının azlığını, köylerinde suların akmadığını, yazlarının çok sıcak ve kışlarının aşırı soğuk olmasını bir kusur olarak niteleyen Yakut; Musul'da evlerin "en-Nure" adı verilen mermerden yapıldığını, sağlam ve çok güzel olduğunu da

⁹ Yakut, Mu'cemu'l-Büldan (Nşr. Darü Sadr), c.II, Beyrut, 1955, s.223.

¹⁰ Makdisi, Ahsenü't Tekasim fi Ma'rifeti'l Ekalim, Leiden, 1904, s. 212.

¹¹ Yakut, a.g.e., c.II, s.223.

belirtir. Evlerin manzarasının güzelliğini, evlerin tamamında mahzen (bodrum) olduğunu, damlarında nerdeyse hiç ahşap kullanmadıklarını, hangi şehirde hayır adına bir şey varsa Musul'da da mutlaka bulunduğunu, surlarının içinde Cuma namazı kılınan iki camisinin mevcut olduğunu Musul'un artıları olarak zikretmiştir.¹²

Eski Ninova'nın yeri Makdisi zamanında "Tell el-Tevbe" ismini taşıyor ve Yunus Peygamberin Ninova halkını Hakk dine davet temek üzere oturduğu yer sayılıyordu. Burada bulunan caminin etrafına Hamdanilerden Nasırüddeve, ziyaretçiler için hanlar yaptırmış idi. Buradan yarım fersah mesafede hastalar için "Ayn Yunis" isimli bir menba, bunun pek yakınında bir camii ve bizzat Yunus peygamberin dikmiş olduğu söylenen "Secarat el-Yaktin" bulunuyordu. Müslümanların inanışına göre, Musul'da şehid edilmiş olan Nebi Circis'in makamı şehrin şark tarafında idi. Nebi Şis'inki de şarkta idi. Musul şehrinde gerek Müslümanların ve gerekse Hıristiyanlar tarafından taziz edilen bir çok peygamber ve velilerin makamları bulunduğu gibi ayrıca Peygamberin neslinden bir çok imamların türbeleri de mevcuttur.¹³

Musul, ismini bu mevkide nehrin müteaddid kollarının bir tek yatakta akmak üzere birleşmiş olması keyfiyetinden almaktadır. Şehir, vadi zeminindeki alçak düzlüğe doğru bir çıkıntı teşkil etmek üzere, nehre hakim bulunan garptaki bozkır yaylası üstünde ve Dicle kenarında kurulmuş bulunmaktadır. Surların hemen karşısındaki ocaklardan inşaat için kullanılan alçı çıkartılmaktadır. Şehrin sahası son gelişmelerden önce aşağı yukarı 3 km kadar bir yer tutuyordu. Bir taraftan Dicle diğer taraftan yukarda sözü geçen yarım daire şekilli surlar ile kuşatılan şehir eski İç Kale'den itibaren cenuba doğru hafif bir meyil ile alçalmakta, cenub-i şarkide, ortaçağda olduğu gibi şimdi de etrafı verimli ovalar ile çevrili dış mahalleler uzanmaktadır. Surların cenubi şarkide nehre ulaştığı yerin biraz yukarısında kayıklar üzerine kurulmuş bir köprü bulunmaktadır. E. Herzfeld'e göre, ulu camiinin avlusu da dahil olmak üzere, bütün eski binalar sokaklara nazaran daha alçak bir seviyede bulunmakta ve bul hal ise binlerce seneden beri inkıtasız bir şekilde devam etmiş bir yerleşme sırasında yığılmış enkazın terakümü ile izah olunmaktadır¹⁴

¹² Yakut, a.g.e., c.II, s.223.

¹³ Makdisi, a.g.e., s.213.

¹⁴ Makdisi, a. g. e., s.213.

Bütün coğrafyacı ve seyyahların ittifakla belirttikleri gibi Musul, verimli bir arazide ve sıcak bir iklim kuşağında bulunmaktadır.¹⁵

II.Musul Şehri'nin Kuruluşu ve Aldığı İsimler

1.Musul Şehri'nin İsimleri

Musul adı hakkında değişik fikirler ileri sürülmektedir. Aramiler Musul'a "Hansa Ebraya" derlerdi. İslam devrinde adı Ravend bin Beyurasıf el- Ezdahhak'a atfedilmektedir. Başka bir rivayete göre şehre önce "Havlan" deniliyordu.¹⁶ Fakat Musul'un İranlı (Sasani) satrapına Buz-Ardaşiran-şah unvanı verildiği için şehre Buz-Ardaşir adı da verilmiştir.¹⁷

Yakut, Mu'cemü'l-Buldan isimli eserinde Musul kelimesiyle ilgili şunları belirtir. el-Mavsile: Fetha ve sadın kesresiyle meşhur ve büyük bir şehirdir.¹⁸ İslâmiyet'in önemli üslerinden biridir. Büyüklük azamet ve nüfusunda dengi az bulunur. O kervanların konaklama yeridir. Oradan tüm şehirlere seyahatler yapılır. O, Irak'ın kapısı Horasan'ın anahtarıdır. Oradan Azerbaycan'a gidilir.

Hüseyin Algül, Musul ismini açıklarken bu adı almasının sebebi doğu ile batı arasında kavuşum noktasında olmasındandır. Zira doğu-batı arasında ki ulaşım yolu, oradan geçmekteydi demektedir.¹⁹

Guy lee Strange, Yakut'a göre Persliler'in ilk zamanında Musul'a Bavardaşir yada Havardaşir adı verildiğini, fakat ikinci ismin bir istinsah yanlışı olduğunu söylemektedir.²⁰

Nihayet Bar Behlül adlı eski bir İran Hükümdarının buraya Bih-Hormez-Kovaz ismini vermiş olduğunu ileri sürer.²¹

E.Honigmann, İslam Ansiklopedisine yazdığı Musul maddesinde; "Musul ismini bu mevkide nehrin müteaddid kollarının bir tek yatakta akmak üzere birleşmiş olması

¹⁵ Zekeriya Kazvini, Asarü'l-Bilad ve Ahbarü'l-İbad, Beyrut, Trz., s.463; İbn Cübeyr, Rihletü İbn Cübeyr, Beyrut, 1964, s.234; İbn Battuta, Seyahatname-i İbn Battuta (Çev. Mehmed Şerif), İstanbul, 1333-1335, s.256.

¹⁶ Ernest Honigmann, a.g.md., c.VIII, s.739; Nilüfer Abdülhakim, a.g.e., s.4.

¹⁷ Guy Lee Strange, a.g.e., s.87; Ernest Honigmann, a.g.md., s.739; Nilüfer Abdülhakim, a.g.e., s.4.

¹⁸ Yakut, a.g.e., c.II, s.223.

¹⁹ Hüseyin Algül, İslam Tarihi, c.II, İstanbul, 1991, s.321.

²⁰ Guy Lee Strange, a.g.e., s.87.

²¹ Ernest Honigmann, a.g.md., c.VIII, s.739; Nilüfer Abdülhakim, a.g.e., s.4.

keyfiyetinden almaktadır”²² derken Guy Lee Strange de bu fikri teyit etmektedir.²³ Nilüfer Abdülhakim ise yapmış olduğu doktora tezinde; “Irak ile Cezire’yi birbirine bağlaması ve Dicle-Fırat arasında bir ulaşım bölgesi, bulunması dolayısıyla, başka bir rivayete göre Sincar ile Hadise’yi birbirine bağlamasından dolayı” bu ismi aldığını söylemekle E.Honigmann’ın fikrine katılmaktadır. Yine aynı yazar “Başka rivayetlere göre ise şehir kendisini kuran kralın adıyla adlandırılmıştır” demektedir.²⁴

Coğrafyacılar ve tarihçiler tarih boyunca Musul’a çeşitli lakaplar takmışlardır. Bunlar; Ümmü’r-Rabi’ayn, el-Hazrâ, el-Fayhâ ve el-Hadbâ’dır. Ümmü’r-Rabi’ayn denilmesi, şehrin ilkbahar ve sonbaharda yeşile bürünmesindedir. El-Hazrâ denilmesi, yağmur yağdığı zaman orada bulunan parlak renkli çiçeklerin, altın veya işlenmiş ipekle dokunmuş nakışlı bir elbise gibi görünmesindedir. Kambur anlamına gelen El-Hadbâ lakabı ise, Dicle nehrinin düzensiz aktığından yahut kalesinin eğri olmasından verilmiştir. Bir başka rivayete göre; yerinin düz değil de engebeli olduğu ve evlerinin bir kısmının kale üzerinde diğer bir kısmının da alçak yerlerde bulunmasından dolayı bu ad verilmiştir. el- Fayhâ lakabı ise, Musul şehrinin kuruluşu sırasında sahasının geniş olmasıyla ilgilidir.²⁵

2.Musul Şehri’nin Kuruluşu

Musul üzerinde bulunduğu coğrafyanın Anadolu ile Asya’nın ve dolayısıyla Avrupa ile Asya arasında tarihi bir yol ve geçiş mevkiî özelliği taşır. İçinde bulunduğu Mezopotamya bölgesinin daha ilk çağlardan beri dünyanın en önemli kültür ve medeniyetlerinin doğup geliştiği ve yaşadığı çok önemli bir merkez olması sahip olduğu yeraltı kaynaklarının zenginliği ile her zaman için ilgi odağı ve cazibe merkezi olmuştur.²⁶

Musul şehrinin eski çağlarda mevcut olup olmadığı bilinmemektedir. Şehrin kuruluşu hakkında çeşitli efsaneler vardır. Ninova’nın karşısında Dicle’nin sağ sahilinde bir Pers kalesi ve daha sonra da II. yüzyıldan itibaren Ön Asya Hıristiyanlığının merkezi olarak gittikçe ün kazandı. Bar Kusra 570 yılında burada hala Mar İşaya adıyla

²² Ernest Honigmann, a.g.md., c.VIII, s.741.

²³ Guy Lee Strange, a.g.e., s.87.

²⁴ Nilüfer Abdülhakim, a.g.e.,s. 4.

²⁵ Abdürrahim Tufantoz, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Musul (1096-1127), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1988, s.4.

²⁶ İsmail Raci el-Faruki, a.g.e., s. 58.

tanınan bir manastır kurdu. Bu manastır çevresinde gelişen yerleşme bugünkü Musul'un meydana gelmesiyle sonuçlandı. İran Sasani hükümdarı II. Hüsrev bu yerleşme yerindeki eski Pers kalesini yeniden tahkim etmekle şehir kesinlikle teşekkül etmiş oldu.²⁷

Musul Hıristiyanlığın bölgede nüfuz kazanmasından itibaren, Ninova'ya alternatif olarak kurulmuş bir şehirdir. Fakat bu yapılanmaya bugünkü anlayışla şehir dememiz mümkün değildir. Zira, İslâm fetihleri esnasında, Musul'da kiliseler ve etrafındaki birkaç Hıristiyan evleri ile bir Yahudi kalesi ve aynı zamanda bir Yahudi mahallesi bulunmaktaydı.²⁸

Musul'da modern anlamda bir şehir ancak Hz. Ömer döneminde olmuştur. Musul şehrini inşa ettiren kişi, Harseme b. Arfece el-Bariki'dir. Utbe b. Ferkad es-Selmi, fetihlerini Azerbaycan yönüne kaydırınca, Hz. Ömer tarafından Musul valiliği görevinden alınmış ve yerine Harseme b. Arfece el-Bariki atanmıştır. Yeni göreve başlayan vali Harseme, ilk iş olarak şehri kuracağı yeri tayin etmiş, daha sonra da tespiti yapılan bölgeye evler ve cami yaptırmıştır. Ardından Arapları bölgeye getirip iskan ettirerek Musul şehrini Araplaştırmıştır.²⁹

Harseme'nin valiliği zamanında Musul'a bağlı olan Şehrizer, es-Sameğan ve Derabaz bölgeleri, meşhur Emevi Halifesi Harun Reşid zamanına kadar Musul'a bağlı olarak kalmıştır.³⁰

III.Tarih Boyunca Musul

Musul'un tarihteki en eski devri, Asur medeniyeti ile birlikte başlar. Asur Krallığının ilk başkenti olan Asur, M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren, başkentliğini kralların oturduğu, aynı zamanda bir pazaryeri olan Ninova şehrine bırakmıştır. Bu şehir, daha sonra karşısında Musul şehrinin kurulacağı, ilk çağ döneminin en önemli şehirlerinden biri olmuştur.³¹

²⁷ Şule Öztürk, a.g.e., s.12.

²⁸ Şibli Numani, Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi (Çev. Talip Yaşar Alp), İstanbul, 1986, s.133; Kudame b. Cafer, a.g.e., s.382; İslam Tarihi, İslam Alemi, Tarih, Coğrafya, Etnoğrafya ve Biyoğrafya Lugatı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, c.VIII, İstanbul, 1971, s.739.

²⁹ Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, Fütûhu'l - Buldân,(Trc. Mustafa Fayda), Ankara, 1987,s.477; Kudame b. Cafer, el-Haraç ve Sınaatü'l Kitabe, Bağdad, 1981, s.382; İslam Tarihi, c.VIII, s.740.

³⁰ İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, (Çev.Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), c.III, İstanbul, 1987, s.44.

³¹ İbrahim Tellioglu, a.g.e., s.1.

Ninova, hayvanat ve nebatat bahçeleri kurulmak suretiyle büyük bir şehir haline getirilmiştir. Görenleri hayretler içinde bırakan muazzam bir kütüphane kurulmuş, Babilonya biçiminde büyük bir krallık sarayı yapılmıştır.³²

Ninova'da oluşan kültür, Orta Asya kültürüyle büyük bir benzerlik gösterir. Bu kültürün belli başlı unsurlarını şöyle sıralayabiliriz: Saltanat makamında bulunan kral tanrı adına hükmeden büyük bir kumandandır. Hayatının yarısı at ve harp arabası üzerinde geçer. İctimai teşkilat Sümerlerde olduğu gibidir. Halk; kahinler, tacirler, sanatkarlar, ziraatçılar gibi içtimai sınıflara bölünmüştür. Sanat olarak ise Hitit ve Sümer sitelerinin daha da ilerlemiş bir şekli görülür. Eski Sinear medeniyeti ve yazısı kadim Ninova'da gelişmiş ve bu yazı ile Mezopotamya tarihi hakkında pek çok eser yazmışlardır.³³

Geçmişini kısaca özetleyebileceğimiz Musul'un, Müslüman Araplar tarafından fethedilerek İslam Devleti topraklarına katılmasıyla ilgili değişik rivayetler vardır; Bir rivayete göre, Musul'un fethi, Hz. Ömer devrinde gerçekleşmiştir; Musul'u fetheden kişi Utbe b. Ferkad es-Selemi'dir. 641 yılında Utbe b. Ferkad, Musul bölgesine gelmiş Ninova halkı diye tabir edilen yerli halkla, Dicle'nin doğusunda savaşmış, Dicle'nin batısında kalan bölümde ise isteyenlerin cizye ödemesi, isteyenlerin de çekip gitmesi şartıyla Musul'u İslam topraklarına katmıştır.³⁴

Diğer bir rivayete göre bölgeyi İyaz b. Ganem'in, 639'da fethettiği ileri sürülmüş ve Humus, Kinnesrin bölgelerinin fethiyle Musul'un fethi aynı tarihlerde gösterilmiştir.³⁵ Bu bilgi Heysem b. Adi'nin rivayetine dayanır.³⁶

Üçüncü bir rivayette, Musul'un, Tekrit'in fethinden sonra, Rıb'i b. el-Efkel tarafından, H. 16. senede fethedildiği belirtilmektedir. Haraç toplama işini ise Harseme b. Arfece el-Bariki yapmıştır.³⁷

Bu rivayetleri değerlendirdiğimizde tartışmaların, Mezopotamya'nın nereden ve ne zaman fethedildiği noktasından çıktığını görüyoruz. Seyf, İbn İshak, Taberi gibi tarihçiler, Musul'un Irak tarafından fethedildiğini ileri sürmüşlerdir; fakat

³² Neşet Çağatay, a.g.e., s.9.

³³ Şemsettin Günaltay, Yakın Şark, Ankara, 1987, s.575-578.

³⁴ Belazuri, a.g.e., s. 476.

³⁵ Philip K. Hitti, İslam Tarihi (Çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1989, s. 238.

³⁶ Kudame b. Cafer, a.g.e., s. 383.

³⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.III, s.478-479; İbrahim Tellioglu, a.g.e., s.3.

Mezopotamya'yı Hıms ve Kinnesrin ile birlikte Suriye eyaleti olarak birleştirerek kendi içlerinde bir tezat oluşturmaktadırlar.

Musul'un kim tarafından fethedildiği yalnız tarihi bakımdan önemli değil, siyasi bakımdan da önemlidir. Eğer Musul, Kufe, Basra veya Hıms'tan fethedilmişse, o bölgeye ait olur ve orası tarafından idare olunurdu. Bu noktada, Musul'un Irak'tan fethedildiğini ileri süren Seyf bile kendi içinde tezada düşerek, bölgenin, Emeviler devrinde Suriye'ye bağlı olduğunu belirtmiştir.³⁸

Bu bilgilerin ışığında şunu söyleyebiliriz; Musul'un fethi, hiçbir suretle Suriye'nin fethinden önce olmamıştır. Öyleyse rivayetlerden en doğru olanı birincisidir. İkinci rivayette, el-Cezire'nin fethiyle Musul'un fethi aynı sefer içinde gösterilerek, el-Cezire'yi fetheden İyaz b. Ganem'in Musul'u da fethettiği iddia edilmiştir ki bunun doğruluk ihtimali azdır. Musul el-Cezire'den takriben üç yıl sonra fethedilmiştir ve o tarihte İyaz b. Ganem vefat etmiştir. Üçüncü rivayette Musul'un Tekrit'ten sonra fethedildiği belirtilmektedir. Oysa ki Tekrit'in fethi Musul'un fethinden sonradır. Ayrıca Musul halkıyla cizye anlaşmasını Rib'i b. el-Efkel'in yaptığı, haraç toplama görevini ise Harseme b. Arfece'nin yaptığı belirtilmiştir. Oysa Harseme b. Arfece'nin bölgeye gelmesi Utbe b. Ferkad es-Selemi'nin valilikten alınmasından sonradır.³⁹

Musul'un fethini Utbe b. Ferkad es-Selemi'nin gerçekleştirdiğini belirttikten sonra, fetihlerin devamına bakacak olursak; Utbe daha sonra el-Merc ve köylerini, Bahüzera topraklarını, Ba'azra'yı, Haptun, el-Hannane, el-Maalle, Damir ve Kürtlerin bütün kalelerini, Hazze'ye bağlı Baneasa'yı aldı. Muhafız kuvvetleri kumandanı Salih b. Ubade el-Hemdani ise, Tellü's-Şeharice ve Beni'l-Hırreyn diye bilinen es-Selak bölgesini fethetti. Tekrit, et-Tirehan, Bacerma, Şehrizer, es-Sameğan, Derabaz bölgeleri de yine Utbe b. Ferkad tarafından fethedilmiştir.⁴⁰

Hız. Ömer'in hilafeti döneminde İslâm topraklarına katılan ve ardından Müslüman Arapların yerleştirilmesi sebebiyle bir İslâm-Arap şehri olan Musul, İslâm orduları tarafından fethinin ardından ilk mücadelesini Hız. Ali ile Muaviye b. Ebu Süfyan arasında vermiştir.

³⁸ Julius Wellhausen, İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş (Çev. Fikret İşıltan), İstanbul, 1960, s. 7.

¹⁵ Belazuri, a. g. e. , s. 476.

³⁹ Belazuri, a.g.e., s.478.

⁴⁰ Belazuri, a.g.e., s.479; İbrahim Tellioğlu, a.g.e., s.5.

Hz. Ali ile Muaviye b. Ebu Süfyan arasındaki hilafet mücadelesi sırasında, Musul halkı, her iki tarafında taraftarları olmakla birlikte, genel temayül, Hz Ali yönündedir. Muaviye de bu temayülü kırmak için el-Cezire üzerine ordu göndermiş, fakat başarılı olamamıştır. Şebib. b. Amir Şamlıları Fırat'ın karşı yakasına geçerek Baalbek'e kadar takip etmiş, geri dönerken de Irak'a varana dek bütün muhâlifleri kontrol altına almıştır.⁴¹

el-Cezire'ye bağlı Harran, er-Rakka, er-Ruha ve Karkısıya kentlerinin Muaviye b. Ebu Süfyan'a bağlı bulunması, Basra ve Kufe'den kaçan Hz Osman yanlılarının bölgeye iskan edilmesi, Hz Ali'yi bu konuda tedbir almaya sevk etmiştir; el-Eşter lakaplı Malik b. El-Haris'i bölgeye göndermiş ve hakimiyeti kendi lehine çevirmiştir.⁴² Muaviye de tekrardan el-Haris b. Nimre et-Tenuhi'yi el-Cezire'ye göndermiş ve buradaki Hz Ali taraftarlarını Şam'a getirmesini emretmiştir. Bu şahıs da Tağlibilerden bir kısım esir alarak Şam'a götürmüştür. Bu arada Hz Ali'de, Cesam kabilesinden Abdurrahman adında birini Musul'a göndererek oradaki Müslümanları rahata kavuşturmasını emretmiştir. Hz Ali ile Muaviye arasındaki bu mücadelenin ilk yıllarında Hz. Ali'den yana tavır koyan Musul halkı daha sonraları Muaviye'nin şehre girmesine göz yumarak bir nevi saf değiştirmişlerdir.⁴³

Emeviler dönemi Musul hakkında kaynaklarda yeterli bilginin olmaması yanında Muaviye b. Ebu Süfyan ile Abdümelik b. Mervan'a kadar olan dönemdeki bilgilerin birbirinden kopuk olması itibariyle bu dönemi Abdümelik b. Mervan döneminden itibaren incelemeye tabii tutacağız.

Halife Abdümelik b. Mervan, Musul'a, oğlu Said'i vali tayin etmiştir. Said b. Abdümelik b. Mervan şehre geldiğinde, ilk iş olarak güvenlik sistemini ele almış ve kalenin surlarını yaptırmıştır. Daha sonra alt yapı meselesine el atmış ve şehre taş döşetmiştir.⁴⁴ Bu dönemde, Musul bölgesinde, Muhtar b. Ebu Ubeyd es- Sakafi isyan etmiş ve bölgeyi hakimiyetine almıştır. Muhtar b. Ubeyd es-Sakafi, Hz Hüseyin'in intikamını almak amacıyla Irak'taki Şiileri etrafına toplamış; belirli bir zaman sonra da Mehdiliğini ilan ederek Halifeye baş kaldırarak, Kufe valisini yenip bölgeyi ele

⁴¹ İbnü'l-Esir, a. g. e. , c. III, s. 389

⁴² Abdülhalık Bakır, Hz. Ali Dönemi, Ankara, 1991, s. 112-113.

⁴³ İbnü'l-Esir, a. g. e. , c. III, s. 390.

⁴⁴ Belazuri, a. g. e. , s. 47; İbrahim Tellioglu, a.g.e., s.8.

geçirmiştir. Basra hariç, bütün doğu eyaletlerinde, Azerbaycan, İsfahan, Hamedan, Musul bölgelerinde nüfuzunu kabul ettirerek kendi adamlarını vali tayin etmiştir.

Halife, Ubeydullah b. Ziyad komutasında bir ordu göndermiş, Muhtar ise, İbrahim b. Üştür komutasında bir ordu hazırlamıştır. Yapılan savaşta Muhtar'ın kuvvetleri galip gelmişlerdir. Şam ordusu kumandanının kesik başı, Kufe'ye Muhtar'a gönderilmiştir.

Muhtar b. Ebu Ubeyd es-Sakafi bölgeye hakim olduğu dönemde Abdülmelik b. Mervan Suriye, Filistin ve Mısır'a; Abdullah b. Zübeyr ise Arabistan ve Yemen'e hakimdi. Muhtar, el-Cezire'deki hakimiyetini sağlamlaştırmak için, Abdullah b. Zübeyr'e işbirliği teklif eder; fakat, işbirliği bir yana, Abdullah b. Zübeyr Muhtar'ı tehlike görür ve kardeşi Musaba b. Zübeyr komutasında bir ordu göndererek Muhtar'ın bu bölgedeki hakimiyetine son verir.⁴⁵

Muhtar b. Ebu Ubeyd es-Sakafi tehlikesinin bertaraf edilmesinden sonra, Halife Abdülmelik b. Mervan, Mühelleb'i, Musul ve Azerbaycan valiliğine atamıştır. Bu dönemde de, Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as başkanlığında Hariciler isyan çıkarmıştır. Mühelleb'in isyanla baş edememesi üzerine oğlu Muğire Musul'a vali tayin edilmiş ve isyanı bastırmıştır.⁴⁶

Halife Hişam b. Abdülmelik döneminde ise, Horasan valisi olan Esed Kesri'nin zulmünden dolayı, Musul eyaletlerinde firka firka hariciler çıkmıştır. Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali, ailesinin yurdu olan Medine'den Kufe'ye gelmiş ve burada Şiilerin eline düşmüştür. Şiiler Ona, Kufe'de Emevi hakimiyetine son verebileceklerini söyleyerek, harekete geçmesini istemişlerdir. Zeyd, buradaki durumu Musul'a da yansıtmış ve bölgeden kendisine destek aramasına rağmen başarılı olamamıştır. Yine Behlül b. Ümeyr eş-Şeybani isyan ederek Musul'a gitmiş fakat yakalanarak öldürülmüştür.⁴⁷

II. Mervan b. Muhammed döneminde ise, Hariciler, Dahhak b. Kays eş-Şeybani liderliğinde isyan etmişlerdir. Dahhak, Kufe'de başlattığı isyanını genişleterek Musul'u zaptetmiştir. Haricilere karşı Halife, oğlu Abdullah komutasında bir ordu göndermiştir. Nusaybin yakınlarındaki savaşta, Dahhak, Abdullah b. Mervan'ı mağlup etmiştir. Bunun üzerine Halife, bizzat isyanın üzerine yönelmiş ve Kefertusa

⁴⁵ Ahmed Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa (Haz. Mahir İz), c. I, Kısım 2, İstanbul, 1985, s. 196-197.

⁴⁶ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Ansiklopedisi, c. II, İstanbul, 1989, s. 362.

⁴⁷ Ahmed Cevdet Paşa, .a.g.e., c.II, Kısım 2, s.83

yakınlarında yapılan savaşta Dahhak'ı mağlup etmiştir. Dahhak savaş meydanında ölmüştür.⁴⁸

Son Emevi Halifesi olan II. Mervan b. Muhammed, Abbasi Ebu'l Abbas'a Kufe'de biat edilmesi üzerine, kuvvetli bir ordu ile Dicle'yi geçerek Büyük Zap'a doğru ilerlemiştir. Ebu Avn komutasındaki Abbasi ordusu ise Şehrizer'u kontrol altına alarak Kufe'den takviye kuvvet istemiştir. Ebu'l Abbas'ın amcasının oğlu Abdullah b. Ali komutasındaki takviye kuvvetlerle güçlenen Abbasi ordusu, Emevi ordusu ile, Zap suyunun sol sahilinde şiddetli bir savaş yapmışlar ve galip gelmişlerdir. Yenilen Mervan kaçarak Musul'a sığınmak istemiştir; fakat Musullular, "Allah'a şükürler olsun ki, senin devlet ve saltanatını elinden aldı ve bize peygamberimizin Ehl-i Beyt'inden Halife verdi". diyerek şehre sokmamışlardır. Mervan ise Fustat'a kaçmış, fakat Abdullah b. Ali'nin takibinden kurtulamamış ve bir kilisede yakalanarak öldürülmüştür.⁴⁹

Emeviler döneminde Musul'u değerlendirirken, belirli başlıklar açmak zorundayız. Birincisi, Musul, sık sık isyanların çıktığı bir bölgedir. İlginçtir ki, Emevi idaresinden önce Hz Ali ile Muaviye mücadelesinin ilk yıllarında Hz.Ali lehine tavır almaları ve Muaviye b. Ebu Süfyan'ın hakimiyetinden sonra muhalif kalmaları Musulluların sık sık isyan etmelerini mazur göstermeye yeterli bir sebeptir. Zaten kroniklerde Musul'dan bahsedilirken, sadece isyan ettikleri dönemler ele alınmıştır. Bu sebeple kronolojide de kopukluklar gözlenmektedir.

İsyanların ikinci önemli sebebi, bölgede çok dinamik bir nüfus yapısının bulunmasıdır. Harici, Şii ve Kürt aşiretlerinden oluşan bu dinamik nüfus, devamlı olarak bölgeye hakim olmaya çalışmıştır. Nitekim, Muhtar b. Ebu Ubeyd es-Sakafi, Hz. Hüseyin'in intikamını almak amacıyla Şiileri etrafına toplayarak isyanının yanında; Haricilerde, Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as, Zeyd b. Ali b. Hüseyin, Behlül b. Ümeyr eş-Şeybani ve Dahhak b. Kays eş-Şeybani liderliklerinde dört kez isyan etmişlerdir.

Musul'da gerçekleşen bu siyasi belirsizlik ortamı, bölgenin kültürel merkez olma özelliğini yitirmesine sebep olmuştur.⁵⁰

⁴⁸ Doğuştan Günümüze, c II, s. 431.

⁴⁹ Hüseyin Algül-Osman Çetin, İslam Tarihi, c. III, İstanbul, 1987, s.226.

⁵⁰ İbrahim Telliöglü, a.g.e., s.11.

İlk Abbasi halifesi olan Ebu'l-Abbas, kardeşinin oğlu İbrahim b. Yahya'yı Musul'a vali tayin etmiştir. Abbasi hilafetinin ilk dönemlerinin bir özelliği vardır; Emevi ailesinin yönetimine alışık olan toplumun gelecekte bir tehlike oluşturmasını önlemek için, büyük bir sindirme politikası ile işe başlanmıştır. Bu yıldırma politikası, kendini, korkunç katliamlarla göstermiştir. Musul bölgesi de bundan nasibini almış ve ilk Abbasi halifesi olan İbrahim b. Yahya, şehirde büyük bir katliam yapmıştır.⁵¹

Halife Mehdi döneminde, Musul'da, Horasan'lı el-Mukanna, isyan etmiştir. el-Mukanna'nın amacı, Abbasilerin nüfuz ve iktidarını ele geçirmektir. El-Mukanna ile başlayan ve "Zındık İsyanları" adı verilen bu isyanlar etkili olunca, Divanu'z-Zenadika adıyla yeni bir müessese kurulmuş ve isyan bastırılmıştır.⁵²

Harunu Reşid döneminde, Hariciler Velid b. Tarif başkanlığında yine başkaldırmışlardır. Velid, Emeviler zamanında Haricilere en parlak dönemlerini yaşatan bir şahıs olması sebebiyle Hariciler arasındaki itibarı oldukça yüksektir. Bu yüzden yaptığı ayaklanma çok etkili olmuştur. Birkaç defa halifenin ordusunu mağlup etmeleri üzerine, Halife, isyanın üzerine Yezid b. Mezyed komutasında bir ordu göndermiştir. Kıran kırana bir savaştan sonra Abbasi ordusu kazanmış ve Velid öldürülmüştür.⁵³ Halife Reşid Musulluları cezalandırmak için önce surlarını yıktırıştır. Daha sonra da Şehrizer, es-Sameğan, Derabaz bölgelerini Musul'dan ayırmıştır.⁵⁴

Halife Vasık döneminin sonlarına doğru, doğu eyaletlerinde bazı kıpırdanmalar olmuştur. Musul bölgesindeki Kürtler isyan etmiş, isyan bastırıldıktan sonra, Isfahan, Cibal ve Fars bölgelerindeki soydaşlarını kışkırtarak halifeye karşı tekrar isyan ettirmişlerdir. Halife, Türk komutanı Vasıf et-Türki'yi bölgeye göndererek isyanı bastırıştır.⁵⁵ Bu komutanla birlikte, Musul'a ilk Türk komutan gönderilmiştir.

Halife Muhtedi döneminde, Türk komutanlar Musa Bey ve Bayık Bey, Musul'a gönderilmiştir. Görünen sebep, birkaç seneden beri bölgede devam eden karışıklıkları

⁵¹ Makrizi, Emevi-Haşimi Çekişmesi (Çev. İrfan Aycan-A.S. Bakır), Ankara, 1993, s.75.

⁵² Ahnet Cevdet Paşa, a.g.e., c.II, Kısım 2, s.147.

⁵³ Doğuştan Günümze. . ., c.III, s.360.

⁵⁴ Kudame b. Cafer, a.g.e., s. 382.

⁵⁵ Doğuştan Günümüze. . ., c.III, s. 227; İbrahim Tellioglu, a.g.e., s.15.

önlemektir. Asıl sebep ise, Türk komutanların baskılarından kurtulmak isteyen halifenin bu bahane ile biraz rahatlamak istemesidir.⁵⁶

Halife Mutemid döneminde, Abdülhamid eş-Şari, Musul bölgesinde isyan etmiş ve Haricileri etrafına toplamayı başarmıştır. Tekrit'te başlayan isyan Halife Mutezz devrinde de devam etmiş, Satekin et-Türki komutasındaki Abbasi ordusu Musavir'i yenmiştir. Fakat Musavir Musul'a giderek Kürtleri ve Bedevileri ayaklandırarak bölgeye hakim olmuş ve üzerine gönderilen hilafet kuvvetlerini yenmiştir. Bu dönemde halifenin Musul'a gönderdiği valilerin hiçbiri başarılı olamamıştır. Türk kumandanı Asa Tigin'i Musul'a tayin etmişse de gitmeyerek yerine oğlu Edgü Tigin'i bölgeye göndermiştir. Musullular bu zatı şehirden kovarak, başlarına Yahya. B. Süleyman'ı getirmişlerdir. Asa Tigin bu sefer Haysam b. Abdullah'ı Musul'a göndermiş o da başarılı olamamıştır. Halife, Hızır b. Ahmet Tağlibi'yi, daha sonra da İshak b. Kundae'yi Musul'a vali yapmış ve bu şahıslar bölgede hakimiyet kurmayı başarmışlardır. İshak'ın ölümünden sonra bölgeye gönderilen Harun b. Süleyman Musul halkı tarafından kovulmuştur. Bunun üzerine Şeybaniler de yardıma çağrılarak Musul kuşatılmıştır. Başlarında Harun b. Abdullah ve Hamdan b. Hamdun bulunan Musullular itaat altına alınarak Muhammed b. İshak bölgenin valisi olmuştur. Musa Bey ile Hanikin'de savaşan Musavir feci şekilde mağlup olmuş, fakat yine kaçmayı başarmıştır.⁵⁷

Halife Muktefi devrinde, bölgesel güçlerle, nüfuz bölgeleri arasında anlaşma sağlayabilmek için temasa geçilmiştir. Bu sebeple bütün Musul bölgesine Hamdani biri tayin edilerek bölgedeki göçebeler itaat altına alınmıştır.⁵⁸

Halife Mehdi zamanında Temim kabilesinden Yasin isminde bir Harici başkaldırmıştır. Musul'daki halife askerlerini öldürerek Diyar-ı Rebia ve el-Cezire bölgesinin büyük kısmını ele geçirmiştir. Halife, Ebu Hureyre Muhammed b. Ferruh ve Herseme b. Ayan komutasında bir ordu göndererek isyanı bastırmıştır.⁵⁹

Musul'un Abbasiler dönemindeki durumu, Emeviler döneminin bir devamı niteliğindedir. Şehrin siyasi yapısı ön plana çıkmış, kültür merkezi olma özelliği yine çok geri planda kalmıştır. İlk Abbasi valisinin bölgede katliam yapması, sürmekte olan

⁵⁶ Doğuştan Günümüze. ., c.III, s.261.

⁵⁷ Ernest Honigmann, a.g.md., c.VIII, s.739.

⁵⁸ Doğuştan Günümüze. ., c.III, s.293.

⁵⁹ Doğuştan Günümüze. ., c.III, s.360.

isyanları önlemeye yetmemiştir. Nitekim; Horasanlı el-Mukanna'nın mehdilik iddiasıyla bölgede isyan çıkartması, Haricilerin Velid b. Tarif, Abdülhamid eş-Şari, Harun b. Abdullah ve Musavir liderliklerindeki isyan hareketleri önlenememiştir. Üstelik, Emeviler döneminde devletle fazla problemleri olmayan Kürtler bile, Abbasi hilafetine karşı ayaklanmışlardır. Son dönemde ise, Temim kabilesi, Yasin adlı liderleri ile ayaklanmışlardır. Bütün bu isyanlarda, halifenin valisi tanınmamış ve Musul halkı, kendi valilerini kendileri tayin etmiştir.

Abbasiler, gerek Musul'daki isyanları bastırmak, gerekse üzerlerindeki baskılarından kurtulabilmek için, Türk komutanları bölgeye göndermişlerdir. Vasif et-Türki, Musa Bey, Bayık Bey, Satekin et-Türki, Edgü Tigin gibi komutanlarla bölgedeki Türk nüfuzunun temelleri atılmıştır.

Abbasilerin son dönemleri ile birlikte, birçok bölgede, yerel güçlere imtiyaz tanınmıştır. Bundan maksat, etnik unsurları birbirine karşı kullanmaktır. Musul'un en büyük gücü Hamdanileri bu amaçla kullanan Abbasiler, farkında olmadan, kendilerinden sonra bölgeye hakim olacak gücü hazırlamışlardır.

Abbasilerin dağılma döneminde, İspanya 756'da, Tunus 801'de bağımsızlık ilan ettiler. Mısır 868'de bağımsız oldu ve 1076'ya kadar Suriye'ye de hakim oldu. El-Memun'un kumandanı olan Tahir 820-872 yılları arasında bütün İran'a Tahiriler hakimiyetini kurdu. 929'dan 944'e kadar olan devrede de Hamdaniler Mezopotamya'nın bir kısmıyla Suriye'ye hakim olmuşlardır. Bu dönemde Musul ve Haleb'i birer kültür merkezi haline getirmişlerdir.⁶⁰

Hamdaniler, ismini Tağlib'li Hamdan b. Hamdun'dan almışlardır. Hamdan, Harici Harun ile ittifak yapmış, birkaç sene sonra da Mardin Kalesi'ne sahip olmuştur. Halife el-Mutemid Hariciler ve Hamdan'ın üzerine yürüdüğünde, Hamdan, oğlu Hüseyin'i bırakarak kaçmıştır; fakat Halife, Hamdan'ı yakalayarak Bağdad'da esir tutmuştur. Bu tarihte oğlu Hüseyin'in Harici Harun'u mağlup etmesi üzerine affedilmiştir.⁶¹

Hüseyin'in Harici Harun'u yakalaması, Hamdanilerin itibarının yükselmesine sebep olmuştur. Nitekim, Haricilerin bertaraf edilmesinden sonra Kürt yağmacıların

⁶⁰ Will Durant, İslâm Medeniyeti (Çev. Orhan Bahaeddin), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, Trz., s.32.

⁶¹ M. Sobernheim, İslâm Ansiklopedisi, "Hamdaniler Maddesi", c.V, İstanbul,1964, s.179.

çıkardığı ayaklanmada, Hamdani Hüseyin'in kardeşi Ebu'l-Hayca Abdullah, Kürtleri itaat altına almak üzere görevlendirilmiştir. Hamdanilere bağlı olan ve Musul etrafına yerleşen Tağlibilerin de yardımıyla Kürtler itaate alınmış ve reisleri Muhammed b. Bilal halifeye bağlı olarak Musul'a yerleşmiştir. Bu başarısından dolayı Ebu'l-Hayca Musul valiliğine tayin edilmiştir. 920'den itibaren ise, oğlu Hasan ile (Nasirüddeve) şehri yönetmiş, ölümünden sonra ise oğlu Diyar-ı Rebia ile Diyar-ı Mudar'a kadar olan bölgede, 968'e kadar iktidarını kurmuştur.⁶² Ölümünden sonra, el-Gazanfer lakaplı oğlu Ebu Tağlib Fazlullah, Musul'da hüküm sürmüştür. Fakat Büveyhilerle sürtüşmesi sonucu Irak'ı terk etmiş ve 979'da Suriye'de vefat etmiştir. Bu olayla Hamdanilerin Musul'daki hakimiyetleri sona ermiş gibi gözükmemektedir. Çünkü el-Gazanfer'in kardeşleri Ebu Tahir İbrahim ve Ebu Abdullah el-Hüseyin Büveyhilerin hizmetine girmişlerdir. 989'da Şerefüddeve'nin ölümünden sonra Musul'a geri dönme izni alan Hamdaniler, ahalinin yardımıyla şehre tekrar hakim oldularsa da bu hakimiyetleri uzun sürmedi. Kürtler ve Ukayliler ile savaşa girerek mağlup olmaları neticesinde 991'de hakimiyetleri sona erdi. Böylece Musul'da Ukayli hakimiyeti başlamış oldu.⁶³

Hamdanilerin hakimiyeti sırasında, Musul şehrinin kültür merkezi olma yönü tekrar ön plana çıkmıştır. Hamdanilerin yerel bir güç olması ve bölgedeki etnik-dini unsurları çok iyi tanımaları, Musul'daki siyasi gerginliği azaltmıştır. Siyasi ortamın rahatlamasıyla birlikte, Musul, tekrar bir kültür merkezi haline gelmiştir.

Hamdanilerden sonra Musul'da iktidara gelen Ukaylilerin asıl yurtları, Kuzey Necd ve bitişik Yemame'nin batı kısmıdır. Maden yatakları ve özellikle Arabistan'ın en verimli altın yatağı Akik'teki altın yatağı Ukaylilerin elindedir.⁶⁴

Ukayliler, Arabistan'da Karmat hakimiyetini kuran Ebu Said el-Cennabi'nin ruhani ve cismani liderliğini kabul ettiler. Cennabi, onların yardımı ile Hacer'ı, el-Katif'i ve bütün Bahreyn'i ele geçirdi. Burada İslam dünyasına dehşet saçan fakat kısa süreli bir hakimiyet kurdu. Mekke valisi olan Cafer b. Fazl Başaşat, Cidde istikametini kesen Ukaylilerle savaşmak zorunda kaldı.

Tağlibilerin reisi olan Ebu'l-Hasan el-Afşar ise, Karmatilerle savaştı. Bundan sonra Sulaymlılar ve Ukayliler birbiri arkasında Bahreyn'e ve sonra Irak'a, oradan da,

⁶² Ernest Honigman, a. g. md., s.740.

⁶³ Yılmaz Öztuna, Devletler ve Hanedanlar, c.I, Ankara, 1968, s.476.

⁶⁴ H. Kinderman, İslâm Ansiklopedisi, "Ukayl Maddesi", c.IX, İstanbul, 1986, s.15.

el-Cezire'deki, Musul'da, Ukayli hakimiyetini kuran akrabalarının yanına gittiler. Bu temeli atan Ukayliler, Abbasi hilafetinin ilk zamanlarında bölgeye göçen, Amir b. Şa'sa'a koluna mensup Ukaylilerdi.⁶⁵

Ukayliler H. 4. asırda, Suriye ve Irak'ta Hamdanilere haraç vermişlerdir. Mervaniler hanedanının kurucusu olan Baz, Musul'a hakim olmayı denemiş iki Hamdani kardeş Ebu Tahir İbrahim ve Ebu Abdullah el-Hüseyin, Ukayli emiri Ebu'l-Zevvad Muhammed b. el-Musayyib'den yardım istemişlerdir. O da, yardım edeceğini bildirerek karşılığında, Ceziret ibni Ömer, Nusaybin ve Balad şehirlerini aldı. Mervani Baz'ın 990'da ölümünden sonra, kız kardeşinin oğlu Abdullah Hamdani Ebu Abdullah'ı esir etti. Hamdani Ebu Tahir Nusaybin'de bulunan Ukayli Ebu'l-Zevvad'ın yanına sığındı. Fakat oğlu ve taraftarlarıyla birlikte öldürüldü. Sonra da, Ukayli Ebu'l-Zevvad Musul'u ele geçirdi.⁶⁶

Ukaylilerin Musul'daki bu hakimiyetleri Büveyhiler tarafından da destek bulmuş ve tasdik edilen hükümetleri, Ta'uk (Dakuka) el-Mada Kufe'ye kadar uzanmıştır. 1055'ten itibaren Selçuklulara tabii olan Ukayliler, 1096'ya kadar bölgedeki hakimiyetlerini sürdürmüşlerdir.⁶⁷ 1096'da bölge, Selçukluların fiili hakimiyetine girmiştir.

Sünni olan Selçukluların hakimiyet sahaları genişledikçe, Bağdad'a hakim olan Şii Büveyhoğullarının endişe ve huzursuzlukları da artmaya başladı. İslam dünyasının manevi lideri olan Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah, Tuğrul Bey'e müracaat ederek ondan yardım istedi. Halifenin bu tavrı Büveyhoğullarını kızdırdı. Emirleri el-Melikü'r-Rahim Ebu Nasr Hüsrev Firuz'un komutanı Arslan el-Besasiri, halifenin adamlarını tenkile başladı.⁶⁸ Ayrıca Hüsrev Firuz, Şiraz bölgesini işgal edip Sultan Tuğrul Bey adına okunmakta olan hutbeyi de kendi adına okutmaya başlayınca Tuğrul Bey 1055 tarihinde bu duruma müdahale için Bağdad üzerine sefere çıktı.⁶⁹

⁶⁵ H. Kinderman, a. g. md., s.16.

⁶⁶ Mahmud Esad, İslam Tarihi (Sad. Ahmet Lütfü Kazancı-Osman Kazancı), İstanbul, 1983, s.91.

⁶⁷ Ernest Honigman, a. g. md., s.740.

⁶⁸ Sadreddin Ebu'l-Hasan el-Hüseyin, Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye (Çev. N.Lügal), Ankara, 1943, s.13; Ravendi, Rahâtu's-Sudûr ve Ayetü's-Surûr (Trc. Ahmed Ateş), c.I, Ankara, 1960, s.106; Osman Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul, 1980, s.132; M.Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul, 1976, s.37; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, "Selçuklular Maddesi", c.VII, s.110.

⁶⁹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.IX, s.459; Osman Turan, a.g.e., s.132; D.G.B.İ.T., c.VII, s.111; Erdoğan Merçil, D.İ.A., "Besasiri Maddesi", c.V, s.528.

Arslan el-Besasiri, sefer haberini alır almaz derhal Bağdad'ı terk ederek Şam şehirlerinden Rahbe'ye gitti.⁷⁰

Halife Kaim Biemrillah, 22 Ramazan 447/ 15 Aralık 1055 Cuma gününden itibaren Bağdad camilerinde hutbeyi Tuğrul Bey adına okutmaya başladı. Tuğrul Bey ise 25 Ramazan 447 (18 Aralık 1055) Pazartesi günü Bağdad'a girdi. Ramazan'ın son günü el-Melikü'r Rahim'i tevkif ettiren Tuğrul Bey, Şii Büveyhoğulları Devleti'ne son verdi.⁷¹

Claude Cahen, Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelmesini izlemiş olduğu diplomasiye bağlamaktadır. Güçlü bir Türk komşuluğu rolünü oynayan Tuğrul Bey'in Bağdad'a girişi şiddet yoluyla fetih karakteri taşımamakta demektedir. Halife Büveyhoğullarının baskısından, maddi sefaletten, Büveyhoğullarının başıboş askerlerinin kargaşalıklarından bitkin düşmüştü. Halife, nizamı yeniden tesis edecek ve dinin yayılmasını sağlayacak, kendisine uygun bir hayat seviyesine kavuşma imkanı verecek, teşebbüsleriyle imanın tebcil edilmesine katkıda bulunacak olan ve üstelik, Irak'a nispi bir muhtariyet tanımaya hazır olduğunu beyan eden Sünni bir hükümdarın himayesini talep etmeyi kaygı duymadan düşündü. Buna mukabil, şimdiye kadar sınırları üzerinde tutmayı başarmış olduğu korkunç Türkmen birliklerini Bağdad'a karşı saldırtabilecek olan bir hükümdarı memnun etmemek, tehlikeli olabilirdi.⁷²

Tuğrul Bey Bağdad'a girmesi Mısır Fatimileri ve aşırı Şii grupları harekete geçirdi. Arslan el-Besasiri, Fatimi Halifesi Mustansır'ın yardımıyla hazırladığı ordu Bağdad'dan kaçan askerlerin iltihak etmesiyle güçlendi. Bu arada bir kısım Arap emirleri de siyasi menfaat veya Şii temayülleri neticesinde onunla işbirliği yaptılar. Bu ittifak üzerine Tuğrul Bey amcasıoğlu Kutalmış ile Musul Arap emiri Kureyş'i üzerlerine gönderdi. Sincar yakınlarında 448 (1057) yılında meydana gelen savaşta Selçuklu ordusu bozguna uğradı. Esir edilen Kureyş yaralı vaziyette Nuruddevle'nin

⁷⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.IX, s.462; el-Hüseyni, a.g.e., s. 13; Ravendi, a.g.e., s.160; Osman Turan, a.g.e., s.133; M. Altay Köymen, a.g.e., s. 47; D.G.B.İ.T., c.VII, s.111; Erdoğan Merçil, a.g.md., c.V, s.528.

⁷¹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c. IX, s.463; el-Hüseyni, a.g.e., s.13; el-Bundari, Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (Çev. K.Burslan), İstanbul, 1943, s.7; Ebu'l-Ferec, Tarih-u Muhtasarü'd-Düvel (Çev. Şerafeddin Yaltkaya), c.I, s.306; Osman Turan, a.g.e., s.133; Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, İstanbul, 1996, s.279; M.Altay Köymen, a.g.e., s.47; D.G.B.İ.T., c.VII, s.111; Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları, İstanbul, 1999, s.97.

⁷² Claude Cahen, "Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi (XI.Yüzyılın İkinci Yarısı)" (Çev. Y.Yücel-B.Yediyıldız), Belleten, c.LI, S.201, Ankara, 1988, s.1377.

yanına getirildi. O'da ona Mısır'dan gönderilmiş bir hilat verdi. Kureyş'te hilatı giyip onun tarafına geçti. İki birlikte Musul'a gittiler ve orada Mısır Fatımi Halifesi el-Mustansır Billah adına hutbe okuttular.⁷³

Tuğrul Bey bu yenilgi haberi üzerine 10 Zilkade 448 (19 Ocak 1057) tarihinde Bağdad'dan ayrılarak Musul üzerine sefere çıktı.⁷⁴ Askerler güzergahlarındaki Avana ve Ukbera gibi yerleri yağmaladılar. Tekrit muhasara edilerek alındıktan sonra el-Bevazic'e giden Tuğrul Bey, 449 yılına kadar burada kaldı.⁷⁵

Besasiri, Tuğrul Bey'in karşısına çıkmaya cesaret edemeyerek önce Suriye'ye ardından da Mısır'a kaçmıştı. Tuğrul Bey, Musul'da birkaç gün kaldıktan sonra Beled'e giderek Bu şehri Nezâresp b. Bengir'e iktâ etti. Nezaresp, bunun üzerine bölgedeki isyankar Arapları itaat altına aldı.⁷⁶

Hezaresp, Araplar üzerine yaptığı başarılı seferlerden sonra Sultan Tuğrul Bey'in yanına dönünce, Nuruddevle ile Kureyş haber gönderip sultanın kendilerini bağışlaması hususunda tavassut etmesini istediler. Tuğrul Bey 'de bu isteğe olumlu cevap verdi. Kureyş, Ebu's- Sedad Hibetullah b. Cafer'i, Dübeys de oğlu Bahatüdevle Mansur'u gönderdi. Sultan her ikisini de misafir edip ikramda bulundu, her ikisine sahip oldukları yerleri bildiren bir de menşur yazdırdı. Buna göre; Nehru'l-Melik, Baduriya, Dubar, Nit, Düceyl, Nehr-i Baytar, Ukbera, Avana, Tikrit, Musul ve Nusaybin Kureyş'e ait olacaktı.⁷⁷

Arap emirleriyle arasını düzelterken Tuğrul Bey, Fatımi taraftarı Mervan oğlu Nasruddevle üzerine yürüdü. Diyarbekir ve Ceziret İbni Ömer şehirlerini kuşattı. Bu arada Mervani emiri de sultana çeşitli mallar ve 100.000 dinar gönderip kendisini affettirdi.⁷⁸

⁷³ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.IX, s.474; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.I, s.308; Bundari, a.g.e., s. 9; Osman Turan, 1980, s.134; Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklu Devri: Anadolu'nun Fethi, İstanbul, 1934, s.29; M.H.Yinanç, a.g.e., s.50; M.A.Köymen, a.g.e., s.49; M.Altay Köymen, İslam Ansiklopedisi, "Tuğrul Bey Maddesi", c.XII, s.28; Abdürrahim Tufantoz, a.g.e., s.32; K.V. Zettersteen, İslam Ansiklopedisi, "Kureyş Maddesi", c. VI, s.1019.

⁷⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.IX, s.474; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman fi Tarih-i Ayan (Nşr. Ali Sevim) Ankara, 1968, s.12; Osman Turan, 1980, s.134; Faruk Sümer, a.g.e., s.97; D.G.B.İ.T., c. VII, s.112.

⁷⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e., c. IX, s.475-476; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c. I, s.309; Bundari, a.g.e., s.9; Abdürrahim Tufantoz, a.g.e., s.33.

⁷⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.IX, s.477.

⁷⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.IX, s.478; M.Altay Köymen, a.g.e., s.25; K.V.Zettersteen, a.g.md. c.VI, s.1020.

⁷⁸ İbnü'l-Esir, a.g.e., c. IX, s.478; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.I, s.310; Osman Turan, 1980, s.135; M.Altay Köymen, a.g.e., s.27; H.Bowen, İslam Ansiklopedisi, Nasırü'd-Devle Maddesi", c.IX, s.97.

Tuğrul Bey bu yıl içinde Sincar'ı zorla alarak Sincar ve Musul'u İbrahim Yinal'a verdi. Askerlere hitaben "her kim yağmacılığa teşebbüs ederse asarım. " dedi. Yağmadan vazgeçen askerlerle birlikte Sultan, tekrar Bağdad'a döndü.⁷⁹

Musul'a emir olarak atanan İbrahim Yinal, yine aynı yıl içinde buradan ayrılarak el-Cibal bölgesine gitti. Bu hareketini isyan kabul eden Tuğrul Bey onu yanına çağırdı. O da Bağdad'a geldi. Onun yerine Kuzey Irak'ın idare ve kumandanlığına tayin edilmiş olan Erdem ve Aytekin atandı. Besasiri ve Kureyş Musul'u kuşatarak aynı gün ele geçirmelerine rağmen İç Kale'yi alamadılar. Bu kuşatma dört ay sürdü. Erbil Hakimi İbn-i Nusek'in araya girmesiyle kaledekiler dışarı çıkıp Bağdad'a gittiler. Bunun üzerine Tuğrul Bey ikinci Musul seferine çıktı. Bunu haber alan Besasiri, Musul'u feci bir şekilde tahrip ederek çöle kaçtı.⁸⁰

Tuğrul Bey, Musul' a doğru yola çıktığında yanındaki kuvvet azdı. Besasiri'nin peşinden Nusaybin'e yürürken İbrahim Yinal ayrılarak Hemedan'a gitti. 26 Ramazan 450 (16 Kasım 1058) yılında Hemedan'a varan İbrahim Yinal, kendisine katılanlarla birlikte 30.000 kişiyi bularak Tuğrul Bey'e tekrar isyan etti. İbrahim Yinal, Tuğrul Bey ile yaptığı ilk savaşı kazanmayı bildi.. Bunun üzerine Tuğrul Bey Bağdad'daki kuvvetlerin de yardımına gelmesini istedi. Rey civarında 19 Cemaziyülahır 451(3 Ağustos 1059)'de meydana gelen savaşta iki tarafta ağır zayıat verdiği gibi, İbrahim Yinal da esir alındı ve yeğenleri ile birlikte yay kirişiyle boğduruldu.⁸¹

Tuğrul Bey, bu isyanla uğraşırken Besasiri, Bağdad'a girip Halifeyi esir alarak Mısır Fatımi Halifesi adına hutbe okutarak para bastırdı. Bağdad'da bir hafta Sünniler ve Şiiler arasında çatışmalar oldu. Besasiri, Tuğrul Bey'in 6 Zilkade 451 (14 Aralık 1059) yılındaki Bağdad'a hareketine kadar bir yıl kaldı. Halife ise 25 Zilkade 451 (3 Ocak 1063) tarihinde ancak Bağdad'a dönebildi.⁸²

Bağdad'da nizamı sağlayan Sultan, ordusu ve Gümüştekin, Erdemi Savtekin, Tuğracı Humartekin ve Anuşirvan gibi kumandanları ile birlikte Besasiri üzerine

⁷⁹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.IX, s.478; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.I, s.311; Abdürrahim Tufantoz, a.g.e., s.35.

⁸⁰ Abdürrahim Tufantoz, a.g.e., s.36; K.V.Zettersteen, a.g.md., c.VI, s.1020.

⁸¹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.IX, s.484; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.I, s.313; Osman Turan, 1980, s.137.

⁸² İbnü'l-Esir, a.g.e., c.IX, s.491; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.I, s.315; Osman Turan, 1980, s.139.

yürüdü. Zilhicce 451 (Ocak 1060) yılında Suriye'ye kaçarken yakalanan Besasiri öldürüldü.⁸³

Musul ve Nusaybin hakimi Kureyş b. Bedran 453(1061)'te öldüğünde 51 yaşındaydı. Oğlu Ebu'l-Mekarim Şerefüddeve Müslim Nusaybin ve Musul hakimi olarak 21 yaşında tahta geçti.⁸⁴ Tuğrul Bey ise Müslim'in emirliği zamanında 8 Ramazan 455 (4 Eylül 1063) yılında vefat ederken yerine Çağrı Bey'in oğlu Alparslan Selçuklu sultanı oldu.

Musul emiri Müslim, hakimiyetinin ilk yıllarında Mısır Fatımi halifesini tanıyarak hakimiyetini Fırat bölgesine yaymaya çalıştı. Fakat 458 (1066)'de Selçuklu Sultanı Alparslan'ın yanına gidince Sultan, Müslim'e Enbar, Hit, Harba, es-Sinn ve el-Bevazic'i iktâ olarak verdi.

Alparslan, Müslim'i Fatımi tesirinden uzaklaştırarak kendisiyle ittifak yapmasının ardından Ukayloğulları da Alparslan'ın yanında yer aldı. Müslim b. Kureyş, daha sonra Fatımi etkisindeki Kilaboğulları ile savaşarak yendi. Böylece Müslim'e hilatler gönderildi.⁸⁵

Alparslan 1070 yılında Urfa'yı kuşattığı esnada Haleb emiri Mahmud itaat arz etmeyince 1071 yılı Ocak ayında Haleb kuşatıldı. Bir günlük savaşın ardından Mahmud'da itaat arz edince kuşatma kaldırıldı ve Haleb yine Mahmud'a bırakıldı.⁸⁶ Kısacası, Alparslan zamanında Musul şehri ile Sultan-Emir ilişkisi dışında pek fazla bir irtibat olmamıştır.⁸⁷

Sultan Alparslan'ın 10 Rebiyülevvel 465/24 kasım 1072 yılında öldürülmesiyle oğlu Melikşah'a biat edildi. Fakat Alparslan'ın kardeşi Kirman Meliki Kavurd saltanatın kendi hakkı olduğunu iddia ederek isyan etti. Kerec civarında 4 Şaban 465 (15 Nisan 1073)'te yapılan savaşı Melikşah kazanarak bu gaile bertaraf edilmiştir. Bu

⁸³ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.IX, s.492; Osman Turan, 1980, s.140; M.Altay Köymen, a.g.e., s. 54; Abdürrahim Tufantoz, a.g.e., s.38; Erdoğan Merçil, a.g.md., c.V, s.529.

⁸⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.33; K.V. Zettersteen, a.g.md., c.VI, s.1020; M.Sobernheim, İslam Ansiklopedisi, "Müslim Maddesi" c.VIII, s.822.

⁸⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.60; Bundari, a.g.e., s.31; M.Sobernheim, a.g.md., c.VIII, s.822; M.Altay Köymen, Alparslan ve Zamanı I, Ankara, 1983, s.119; M.Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara, 1993, s.151.

⁸⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.71; İbnü'l-Adim, Buğyatü't-Taleb fi Tarih-i Haleb, Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleleri (Neşr. Ali Sevim), Ankara, 1976, s.24; Bundari, a.g.e., s.37; Ebu'l-Ferec, c.I, s.320; Osman Turan, 1980, s.171; M.Altay Köymen, 1993, s.264.

⁸⁷ Abdürrahim Tufantoz, a.g.e., s.41.

savaşta Musul emiri Müslim sol kanat komutanı Emir Temirel (Temirek, Temrek) emrinde bizzat savaşmıştır.⁸⁸

İbnü'l Esir, Müslim'in Melikşah'a katılmasını şöyle anlatır: "Sultan Alparslan Müslim'e kızgındı, bu sebeple halife, Hakibü'ri- Nukaba Tarrad b. Muhammed ez-Zeynebi'yi Musul'da bulunan Müslim'in yanına gönderdi. Nakibü'n-Nukaba da onu alıp halife namına şefaatte bulunmak için Alparslan'ın yanına gitmek için yola çıktılar. Yolda iken Alparslan'ın öldüğünü ve oğlu Melikşah'ın Kavurd üzerine yürüdüğünü öğrendilerse de yollarına devam edip Melikşah'ın yanına vardılar."⁸⁹

Sultan Alparslan, komutanlarından Atsız ile Söklü'yü Suriye'nin fethine atamıştı. Atsız, Fatımi hakimiyetindeki Remle ve Kudüs'ü ele geçirmiş, birkaç sefer muhasaradan sonra 1076'da Dımaşk ele geçirildi. Ardından Mısır seferine çıkan Atsız, ağır bir yenilgiye uğrayarak Dımaşk'a geri çekildi (Ocak 1077). Bozguna Atsız'ın öldüğünü zanneden Melikşah Suriye'yi kardeşi Tutuş'a ikta ederek burasının fethine memur ederken Musul Emiri Müslim'i de kendisine yardımla görevlendirmiştir.⁹⁰

Tutuş'un bir türlü ele geçiremediği Haleb'i Müslim, 473 Rebiyülahır (1079-1080)'de zapt etti. Sultan Melikşah' a halasının oğlunu göndererek haber verdi. Oğluyla birlikte Haleb'deki güvenilir kişilerin, buranın iltizama verildiği zaman sağlanan meblağı ifade eden yazılarını ihtiva eden bir şahadetnameyi de gönderdi ve şehrin kendisine iltizama verilmesini talep etti. Sultan da onun isteklerini kabul etti ve halasının oğluna Bâlis şehrini İkta etti.⁹¹

Müslim, Numeyroğullarının hakimiyetindeki Harran'ı H.474 (1081-1082)'de alarak Suriye bölgesinde genişleme siyaseti izledi. Müslim'e vergi ödeyen Urfa'daki Bizans valisi Philaretos bu vergiyi ödemeyerek isyan etti. Dımaşk Üzerine sefere çıkan

⁸⁸ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.80; Ravendi, a.g.e., c.I, s.124; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.I, s.326; Bundari, a.g.e., s.49; Erdoğan Merçil, Kirman Selçukluları, İstanbul, 1980, s.49; İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul, 1953, s.22; Osman Turan, 1980, s.199; M.Altay Köymen, 1993, s.69; D.G.B.İ.T., c.VII, s.131.

⁸⁹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.82.

⁹⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e., c. X, s.98; Bundari, a.g.e., s.72; Ali Sevim, Suriye Selçukluları I(Fetihten Tutuş'un Ölümüne Kadar), Ankara, 1981, s.53; Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Ankara, 1983, s.92; İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s.35; Osman Turan, 1980, s.203; M.Halil Yinanç, a.g.e., s.63; M.Halil Yinanç, Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri, İstanbul, 1944, s.106; Coşkun Alptekin, Dımaşk Atabegliği (Toğ-Teginliler), İstanbul, 1985, s.4; Claude Cahen, a.g.mkl., s.1402; M.Altay Köymen, 1976, s.74; D.G.B.İ.T., c.VII, s.132.

⁹¹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.111; Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., s.201-202; Bundari, a.g.e., s.72; Ali Sevim, 1983, s.97; Ali Sevim, 1981, s.71; İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s.41; Osman Turan, 1980, s.204; Claude Cahen, a.g.mkl., s.1405.

Müslim, Fatımi halifesinden beklediği yardımı görmeyince savaştığı Tutuş'a mağlup oldu (Mayıs 1083).⁹²

Melikşah 476 (1083-1084) yılı içinde Fahrüddeve'ye Mervanoğullarını itaate alması şartıyla Diyarbekr'i verirken kendi adına hutbe okutup, sikke kestirmesini söyledi. Ayrıca Hulvan sahibi Artuk b. Eksüb'ü de bir ordu ile Fahrüddeve'ye yardıma gönderdi (1084-1085).⁹³

Diyarbekir emiri İbn Mervan, Müslim'in Vezir Fahrüddeve'ye karşı kendisine yardıma geldiği takdirde Amid'i kendisine vereceğini vaat etti. Fahrüddeve de burada karargah kurdu ve müttefiklere haber göndererek "Benim yüzümden Arapların başına bir felaket gelmesini istemem" dedi. Bunun üzerine Türkmenler bu fikre karşı çıktılar, geceleyin atlarına binip Arapların üzerine yürüdüler ve Rebiyülevvel 477 (Temmuz-Ağustos 1084)'de onları kuşattılar. Vezir Fahrüddeve ile Emir Artuk'un katılmadığı bu savaşta Müslim mağlup oldu. Türkmenler sayısız ganimet ele geçirdiler.⁹⁴ Amid'e kaçarak canını zor kurtaran Müslim'i Fahrüddeve Amid'de muhasara etti. Pek çok mal karşılığı 21 Rebiyülevvel 477 (Temmuz-Ağustos 1084)'de Amid'den çıkıp Rakka'ya gitti.

Sultan Melikşah, bunun üzerine Amidüddeve b. Cüheyr'e hilat vererek büyük bir ordu ile Musul'a gönderdi. Türkmen beyleri ve emirlerden Kasımüddeve Aksungur da onunla birlikteydi. Sultan bu olaydan sonra Musul'u Aksungur'a ikta etti.

Sultan Melikşah, Müslim'in ülkesini ele geçirmek üzere Musul'a hareket ettiği sırada Kardeşi Tekiş'in Horasan'dan isyan ettiği haberi geldi. Nizamülmülk'ü Müslim'in yanına gönderen Melikşah, 2 Aralık 1084 yılında hilatler vererek ülkesini iade etti ve kardeşiyle savaşmak için Horasan'a gitti.⁹⁵

Antakya şahnesinin Philateros'in şehirden ayrılmasını fırsat bilip daveti üzerine oraya gelip hakim olan (12 ocak 1085) Türkiye Selçuklu Sultanı Süleymanşah ile Müslim'in arası vergi yüzünden açıldı. Süleymanşah Müslim'e Philaretos'in Hıristiyan, kendisinin ise Müslüman olması sebebiyle cizye vermeyeceğini bildirdi.

⁹² İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.122; Ebu'l-Ferec, c.I, a.g.e., s.329; M.Halil Yinanç, 1944, s.115; Osman Turan, 1980, s. s.204; Ali Sevim, 1981, s.78; Ali Sevim, 1983, s.106; Claude Cahen, a.g.mkl., s.1408; İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s.42; D.G.B.İ.T., c.VII, s.134.

⁹³ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.122; Bundari, a.g.e., s.77; Ali Sevim, 1981, s.84; Ali Sevim, 1983, s.113.

⁹⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.123; Bundari, a.g.e., s.77.

⁹⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.127; Bundari, a.g.e., s.78; Ali Sevim, 1981, s.85; Ali Sevim, 1983, s.114; Abdürrahim Tufantoz, a.g.e., s.48.

Aralarındaki bu anlaşmazlık neticesinde Afrin Çayının Amik Ovası yörelerinde Kurzahil'de 24 Sefer 478 (20 Haziran 1085) tarihinde cereyan eden savaş neticesinde Müslim yenilmiş ve savaş meydanında can vermiştir. Müslim'in cesedini Süleymanşah kefenlemiş vaziyette Haleb'e göndermiş ve şehrin kendisine teslimini istediği gibi, cesedi surların dibine gömdürmüştür.⁹⁶

Tarihçi İbnü'l-Esir Müslim'i şöyle anlatır: "Şerefüddevele şaşı gözlüydü. Suriye'de İsa nehrinden Menbic'e kadar uzanan es-Sindiyye'yi ve civarındaki diğer beldeleri hakimiyeti altına almıştı. El-Cezire yöresindeki Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar, Musul ve Haleb elindeydi. Babası ve amcası Karvaş'a ait yerler de tasarrufunda bulunuyordu. Adil bir insandı ve halka iyi davranırdı. Ülkesinin her tarafında emniyet ve ucuzluk vardı. Ülkesini gayet iyi idare ediyordu; öyle ki bir iki yolcu bile hiçbir şeyden korkmadan yolculuk edebilirlerdi. Her şehir ve köyde amil, kadı ve istihbarat işleriyle görevli bir memur (sahib-i haber) vardı, bu yüzden hiç kimse başkasına zulüm ve haksızlık edemezdi."⁹⁷

Müslim öldürülünce Ukayloğulları, kardeşi İbrahim b. Kureys'in yanına gittiler. O sırada hapiste bulunan İbrahim'i çıkarıp başlarına hükümdar yaptılar. Senelerdir tutuklu kaldığından hapisten çıktığı zaman ne yürüyebiliyor ve ne de hareket edebiliyordu.⁹⁸

Sultan Melikşah 482/1089 yılında Ukayloğulları emiri İbrahim b. Kureys'i hesaba çekmek üzere yanına çağırdı ve huzura gelince de onu tevkif ettirdi. Daha sonra da Fahruddevele b. Cüheyr'i onun elindeki yerlere göndererek Musul ve diğer şehirleri ele geçirdi. İbrahim ise Sultan Melikşah'ın yanında kaldı ve onunla birlikte Semerkand'a gitti. Daha sonra Bağdad'a döndü ve Sultan Melikşah vefat edince (15 Şevval 485 Cuma (18-19 Kasım 1092) Terken Hatun tarafından serbest bırakıldı. O da doğruca Musul'a geldi.

Melikşah, Beled şehrini Müslim'in karısı ve aynı zamanda halası Safiye'ye ikta etmişti. Safiye'nin Şerefüddevele'den Ali adında bir oğlu vardı. Kocasının ölümünden sonra kayınbiraderi İbrahim ile evlenen Safiye, Melikşah'ın vefatı üzerine oğlu Ali ile

⁹⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.129; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.I, s. 332; Ali Sevim, a.g.e., 1983, s.109; M.Halil Yinanç, a.g.e., 1944, s.298; Ali Sevim, Türkiye Tarihi: Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, Ankara, 1989, s.74; Claude Cahen, a.g.mkl., s.1411; İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s.85; M.Altay Köymen, a.g.e., 1993, s.108; Abdürrahim Tufantoz, a.g.e., s.50.

⁹⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.130.

⁹⁸ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.130.

birlikte Musul'a yürüdü. Aynı şekilde Muhammed b. Şerefüddeve de Musul'u ele geçirmek üzere oraya hareket etti. Böylece Araplar İki gruba ayrıldılar. Bir grup Muhammed b. Şerefüddeve'nin, diğer grup ise Safiye ile oğlu Ali'nin safında yer alıyordu. İki taraf Musul topraklarında "el-Künasa" denilen yerde savaşa girdiler. Ali, Muhammed'i mağlup edip Musul'u ele geçirdi.

İbrahim, Musul'a dört fersah mesafedeki Cüheyne'ye varınca kardeşi Ali'nin Musul'u zaptettiğini duydu. Olduğu yerde kalıp Safiye hatun ile haberleşti. Aralarında elçiler gidip geldi, sonunda Safiye Hatun şehri ona teslim etti, İbrahim de orada kaldı.

Tutuş Nusaybin'i ele geçirince orayı Muhammed b. Şerefüddeve'ye teslim etti ve Musul'u ele geçirmek üzere yola çıktı. İbrahim'e haber gönderip sultan olarak kendi adına hutbe okutmasını, ayrıca Bağdad'a giderken geçmek üzere yol vermesini istedi. Fakat İbrahim bunu kabul etmedi ve Musul'a doğru gelmekte olan Tutuş'a karşı harekete geçti. Rebiyülevvel ayında (Nisan 1093) Musul'a bağlı el-Mudayya mevkiinde karşılaştılar. Savaşın sonunda İbrahim ile bir grup Arap esir alındı. Kısa süren bir hapis hayatının ardından öldürüldüler.⁹⁹

Tutuş böylece Ukayloğulları'nın Musul ve diğer şehirlerini ele geçirdi. Ali'yi oraya naib tayin etti. Bağdad'a haber gönderip adına hutbe okunmasını istediysede, bu isteği reddedildi.

485(1092) yılında Melikşah'ın emriyle Tutuş'un hizmetine giren Aksungur ve Bozan onunla birlikte Mısır'a yürümekle görevlendirildi. Fakat Sultanın ölümü üzerine onun adına hutbe okutmaya ve Azerbaycan'ı istilaya kalkışması üzerine Aksungur ve Bozan Berkjaruk'un saflarına geçtiler. Tutuş da Suriye ye dönmek zorunda kaldı. (486/1093)¹⁰⁰

Berkjaruk adına Bağdad'da ilk hutbe 10 Muharrem 487 (30 Ocak 1094) Cuma günü okundu. Sultan bu yılın Rebiyülevvel ayına (21 Mart 1094) kadar orada kaldı ve daha sonra Musul'a gitti.¹⁰¹

Azerbaycan'dan bozgunla dönen Tacüddeve Tutuş, saltanatı ele geçirmek gayesiyle asker toplayarak yola çıktı. Bunun üzerine Kasımüddeve, Bozan ile kuvvetlerini birleştirdi. Sultan da Emir Kürboğa ile yardımcı kuvvetler gönderdi. İki

⁹⁹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.189-190; Abdürrahim Tufantoz, a.g.e.,s .54-55.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esir,a.g.e. c.X, s.194; Abdürrahim Tufantoz, a.g.e., s.55.

¹⁰¹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.195.

ordu Haleb'e altı fersah mesafede, Tell-Sultan civarında Nehr-i Seb'de savaştılar. Çok çetin savaşın sonunda Kasımüddeve yenilerek esir alındı ve Tutuş tarafından öldürüldü Cemaziyülevvel 487/mayıs-Haziran 1094).¹⁰² Kürboğa ve Bozan ise Haleb'e çekildiler. Tutuş şehri kuşatıp ele geçirerek Bozan ile Kürboğa'yı esir aldı. Bozan'ı öldüren Tutuş, Kürboğa'yı Hıms şehrinde hapsedirdi.¹⁰³

Bundan sonra Tutuş El-Cezire bölgesini ve Hemedan'ı zaptetti ve Halife el-Mustahsir Billah'tan hutbeyi kendi adına okutmasını istedi. Bu istek o an için kabul edilmedi. 487 Şevval/Ekim-Kasım 1095 tarihinden sonra Berkyaruk'u yendikten sonra bu emeline kısa bir süreliğine de olsa ulaşabildi.¹⁰⁴

Tutuş'un ölümü üzerine Veliahdı olarak Haleb'e hakim olan Melik Rıdvan, Berkyaruk ile yaptığı esir mübadelesi neticesinde bir yıldır hapiste bulunan Kasımüddeve Kürboğa ile kardeşi Altuntaş'ı serbest bıraktı.¹⁰⁵ Buna karşılık İsfahan'da esir tutulan Tutuş'un komutanları da serbest bırakıldı ki, Dımaşk Atabegliği'nin kurucusu Tog-Tekin de bunlar arasındaydı.¹⁰⁶

Kürboğa ve Altuntaş Harran'a giderek şehri teslim aldılar. Ardından Nusaybin'de bulunan Muhammed b. Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'in, Musul emirine karşı yardım isteğine olumlu cevap vererek Nusaybin'e gittiler. Kürboğa Nusaybin'e iki merhale uzaklıkta Müslim ile buluştular.. Müslim b. Kureyş, Onlardan kendisine zarar vermeyeceğine dair yemin aldı, fakat Kürboğa onu tevkif etti ve yanına alıp Nusaybin'e götürdü. Şehri kırk günlük bir muhasaradan sonra ele geçirdi. Daha sonra Musul' kuşattıysa da sonuç alamayarak Beled'e gitti. Burada Müslim b. Kureyş'i boğarak öldüren Kürboğa yeniden Musul'u kuşattı. Dokuz aylık bir kuşatmanın ardından Musul açlık yüzünden teslim oldu (Zilkade 489/ Ekim-Kasım 1096).¹⁰⁷ Altuntaş'ın yağmada ısrar etmesi üzerine şehre girişinin üçüncü gününde Kürboğa onu öldürttü.

¹⁰² İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.197; İbrahim Kafesoğlu, İslam Ansiklopedisi "Kürboğa Maddesi", c.VI, s.1084.

¹⁰³ İbrahim Kafesoğlu, a.g.md., c.VI, s.1084.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.198-199.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.216; Coşkun Alptekin, a.g.e., s.7; İbrahim Kafesoğlu, a.g.md., s.1084; Ali Sevim, a.g.e., 1981, s.244.

¹⁰⁶ Coşkun Alptekin, a.g.e., s.7; Ali Sevim, a.g.e., 1981, s.244.

¹⁰⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.216-217; İbrahim Kafesoğlu, a.g.md., s.1085; Abdürrahim Tufantoz, a.g.e., s.60.

Kürboğa Sultan Muhammed ile Sultan Berkyaruk arasındaki mücadele sırasında ilk başlarda Sultan Muhammed safında yer almasına rağmen daha sonra iki saltanat adayının Sefidrud (Aknehir) mevkiinde 4 Recep 493 (15 Mayıs 1100) tarihinde yaptıkları savaşta Muhammed'in yenilmesiyle birlikte Kürboğa, Sultan Berkyaruk saflarına katılmıştır.¹⁰⁸

Kürboğa Azerbaycan hakimi Mevdud b. İsmail b. Yakuti'nin isyanı üzerine Sultan Berkyaruk tarafından on bin atlı ile isyanı bastırmak için görevlendirilmiştir. Azerbaycan'ın büyük bir kısmını ele geçirerek Hoy şehrine kadar geldi. Burada hastalanarak on üç gün hasta yatan Kürboğa, yanındaki emirlerden Sungurca'yı halef tayin etti. Ardından Hoy'a dört fersah mesafede bir yerde öldü. Kefenlenecek bir şey olmadığı için bir battaniyeye sarılıp Hoy'da defnedildi (Zilkade 495/ Ağustos-Eylül 1102).¹⁰⁹

Kürboğa'nın ölümünün ardından Sungurca Musul'a gelerek şehri teslim aldı. Fakat Musul'un ileri gelenleri Kürboğa'nın Hısn-ı Keyfa'daki naibi Türkmen emiri Musa'yı şehre davet etmişlerdi. Sungurca'nın ardından Musul'a ulaşan Musa ile Sungurca önce kucaklaşmalarının ardından başlayan münakaşa neticesinde kılıç ve bıçaklarla birbirlerini yaralayan emirlerden Musa galip çıkarak Musul'a hakim oldu.¹¹⁰

Musul'daki bu hadiseleri duyan Ceziret İbn Ömer hakimi Çökürmüş, Nusaybin'i zapt ederken, Musul emiri Musa'da Ceziret İbn Ömer'i ele geçirmek için harekete geçmişti. Sefer esnasında Musa'nın adamları ihanet edip Çökürmüş'ün saflarına geçince Musa Musul'a dönmek zorunda kaldı. Çökürmüş Musul'a gelerek şehri kuşattı. Musul emiri Musa ise Diyarbekir'de bulunan Artukoğlu Sökmen'den yardım istedi. Ona Hısn-ı Keyfa ile birlikte on bin dinar da para verdi. Sökmen hemen yardıma koştu. Çökürmüş' de kuşatmayı kaldırarak oradan ayrıldı.¹¹¹ Sökmen'i karşılamaya çıkan Musa, Kerasa Köyü yakınlarında Kürboğa'ya bağlı birkaç kölenin attığı okla öldürüldü. Cesedini bugün Tell-Musa adıyla anılan bir tepeye defnettiler. Emir Sökmen de Hısn

¹⁰⁸ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.244; İbrahim Kafesoğlu, a.g.md., s.1086.

¹⁰⁹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.279; İbrahim Kafesoğlu, a.g.m., s.1086; Abdürrahim Tufantoz, a.g.e., s.62.

¹¹⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.280; Abdürrahim Tufantoz, a.g.e., s.63.

¹¹¹ Ali Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri", Belleten, c.XXVI, S.103, Temmuz, 1962, s.511.

Keyfa'ya dönüp oraya hakim oldu. Bu hadisenin üzerine Çökürmüş, tekrar Musul üzerine yürüyerek şehri barışla teslim aldı.¹¹²

Sultan Muhammed ile Berkyaruk birbirleriyle yapmış oldukları saltanat savaşları sonunda barış yapmışlardı. Bu barış neticesinde Sefidrud, Bâbü'l-Ebvâb, Diyarbekir, el-Cezire, Musul ve Suriye'ye kadar olan bölge Muhammed'e bırakılmıştır.

Muhammed Safer ayında (Ekim-Kasım 1104) Musul üzerine sefere çıktı. Bunu haber alan Çökürmüş, surları yeniledi ve tamire muhtaç yerleri onardı. Köylülere de şehre girmelerini emretti. Adamlarına içeri girmeyenlerin mallarını yağmalama izni verdi. Sultan Muhammed Çökürmüş'e şehrin kendisine ait olduğunu bildirip teslim etmesini ve eğer itaat ederse orasının yine kendisine kalacağını, yalnızca hutbenin adına okunmasını istedi. Fakat Çökürmüş, anlaşmadan sonra Berkyaruk'un kendisine de mektup yazdığını ve şehrin kendisinden başkasına teslim etmemesini söylediği cevabını verdi.¹¹³

Sultan Muhammed, Çökürmüş'ün şehri teslim etmeyeceğini anlayınca mancınıklar ve lağımclarla hücum kalktı ve 10 Cemaziyülevvel 498 (28 Ocak 1105)'e kadar kıyasıya bir savaş sürdü. Bu savaş esnasında Sultan Berkyaruk 2 Rebiyülahır 498 (2 Aralık 1104)'de vefat etti. Ertesi gün de Bağdad camilerinde oğlu Melikşah b. Berkyaruk adına hutbe okunmaya başlandı.¹¹⁴ Sultan Berkyaruk'un ölüm haberini alan Çökürmüş adamlarıyla yaptığı istişare sonunda Sultan Muhammed'e itaate karar verdi. Sultanın yanına giden Çökürmüş, çok iyi bir itibar gördü ve şehir dışında, sultana büyük bir ziyafet hazırlayıp pek çok hediyeler gönderdi.

Kardeşi Berkyaruk'un ölüm haberini kuşatma sırasında öğrenen Sultan Muhammed taziyeleri kabule başladı. Çökürmüş'ün de yola gelmesi üzerine bazı emirler ve onunla birlikte Bağdad'a gitti. (22 Cemaziyülevvel 498/9 Şubat 1105)¹¹⁵

Sultan Muhammed 23 Cemaziyülevvel 498'de Bağdad'a gelerek şehrin batısında karargahının kurdu. Ertesi gün Melikşah'ın emirleri sultana itaat arz ettiler. Böylece adına hutbe okunmakta olan 5 yaşındaki sultanın hakimiyeti son buldu.¹¹⁶

¹¹² İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.280; Ali Sevim, a.g.m., s.511; Abdürrahim Tufantoz, a.g.e., s.63.

¹¹³ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.308; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.342.

¹¹⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.309; Abdürrahim Tufantoz, a.g.e., s.65.

¹¹⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.312; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.343; Abdürrahim Tufantoz, a.g.e., s.65.

¹¹⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.313; Ebu'l-Ferec, a.g.e., s.344; D.G.B.İ.T., c.VII, s.155; Abdürrahim Tufantoz, a.g.e., s.66.

Sultan Muhammed 500 yılı Muharrem ayında (Eylül 1106), Musul'u ve Çökürmüş'ün elindeki diğer yerleri Çavlı Sakavu'ya ikta etti. Çavlı daha önce Huzistan ile Fars arasındaki bölgeyi istila etmiş ve yıllarca orada kalmıştı. Muhammed Tapar tahta geçince de o bölge halkına yaptığı eziyetlerden dolayı korkup kaçınca sultan, Emir Mevdud b. Altuntekin'i onun üzerine gönderdi. Mevdud, Çavlı'yı sekiz ay kuşattı. Sonunda Çavlı, Sultan Muhammed'e: "Ben Mevdud'a teslim olmam, eğer başka birini gönderirsen gelirim." diye haber gönderdi. Bunun üzerine de sultan emir-i ahuru saldı. Çavlı onunla birlikte Isfahan'a geldi ve sultanın hizmetine girdi. O da ona Haçlıların aldıkları yerleri geri alması emrini verdi. Bu vesileyle Musul, Diyarbekir ve el-Cezire'nin tamamını ona ikta etti.¹¹⁷

Bu bölgenin Çavlı'ya ikta edilmesinde en büyük sebep Çökürmüş'ün sultana verdiği sözlerde durmaması ve vaat ettiği parayı göndermekte ağır davranmasıydı.¹¹⁸

Bağdad'a gelen Çavlı 1 Rebiyülevvel 500 (31 Ekim 1106)'e kadar orada kaldı. Sonra Musul'a yönelip el-Bevazic'i dört gün boyunca yağmaladıktan sonra Erbil'e gitti. Çavlı'nın bu hareketi üzerine çevre emirlerden de yardım isteyen Çökürmüş, topladığı askerlerle yola çıktı. Erbil'e bağlı Bakelba Köyü'nde Çavlı, iki bin kişilik Çökürmüş ordusunu bozguna uğratarak esir aldı.

Çökürmüş'ün esir alındığı ve yenildiği haberi Musul'a ulaşınca onun on bir yaşındaki oğlu Zengi'yi emir tayin ederek, adına hutbe okuttular. Ayrıca Musul ileri gelenlerinin de bu konuda onayı alındı. Kale mustahfızı olan Çökürmüş'ün memlûku Guzoğlu, Seyfüddevle Sadaka'ya, Kılıç Arslan'a ve Bağdad şahnesi el-Porsuki'ye haber gönderip süratle Musul'a gelmelerini ve Çavlı'yı oradan uzaklaştırmalarını istedi. Gelenlere şehri teslim etmeyi vaat etti. Sadaka bu teklifi kabul etmeyip Tapar'ın emrinde kalmayı uygun gördü. Diğer ikisi ise Musul'a doğru harekete geçtiler.¹¹⁹ Musul'u muhasara eden Çavlı, Çökürmüş'e kötü muamelelerde bulundu ve bir çukura hapsetmesi sonucu ölmesini sağladı. Ardından Musul'a hakim oldu.¹²⁰

Guzoğlu'nun daveti üzerine yola çıkan I. Kılıç Arslan'ın Nusaybin'e gelerek askerlerin toplanmasını bekledi. Çavlı Sakavu ise Kılıç Arslan'ın geldiğini öğrenince

¹¹⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.340; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.346.

¹¹⁸ Abdürrahim Tufantoz, a.g.e.,70; Cihan Piyadeoğlu, Büyük Selçuklular Döneminde Atabegler (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1999, s.97.

¹¹⁹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.341; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.347; K.V. Zettersteen, İslam Ansiklopedisi, "Sadaka b. Mansur Maddesi", c.X, s.23; Abdürrahim Tufantoz, a.g.e., s.70.

¹²⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.341; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.346; Abdürrahim Tufantoz, a.g.e., s.72.

Musul'dan ayrılarak Sincar'a gitti. Artukoğlu İlgazi ile Çökürmüş'ün bir kısım askeri de Çavlı'ya katılınca dört bin kişilik bir kuvvet topladı. Bu arada Suriye Meliki Rıdvan'dan davet mektubu alınca Rahbe'ye gitti.

Musul halkı ve Çökürmüş'ün askerleri ile I. Kılıç Arslan arasındaki birbirlerine zarar vermeme ahitleşmesinin ardından I.Kılıç Arslan 25 Recep 500 (22 Mart 1107) tarihinde Musul'a girdi. Tapar adına okunan hutbeyi kendi adına çevirdi. Kaleyi Guzoğlu'ndan alıp yeni bir dizdar tayin etti. Halka zulüm gibi gelen yeni vergileri kaldırdı. Adil davranıp onların kalbini kazandı. Kadı Ebu Muhammed Abdullah b. El-Kasım b. eş-Şehrizori'yi Musul kadılığına, Ebu'l Berekat Muhammed b. Muhammed b. Hamis'i şehrin reisliğine getirdi. Böylece Musul Türkiye Selçukluları hakimiyetine geçmiş oldu.¹²¹

Rahbe'yi Recep ayından itibaren kuşatmaya başlayan Çavlı 24 Ramazan (19 Mayıs)'da oraya hakim oldu. Musul meselesini halleden I. Kılıç Arslan, Çavlı'nın üzerine yürüdü. İki ordu 20 Zilkade 500(13 Temmuz 1107)'de Habur Nehri kıyısında savaşa tutuştu. I.Kılıç Arslan bu savaş sırasında öldürüldü ve ordusu da bozguna uğradı. Zaferin ardından Çavlı Musul'a yürüdü ve hiçbir direnişle karşılaşmadan şehre hakim oldu. Hutbeyi tekrar Muhammed Tapar adına okuttu. Kılıç Arslan'ın oğlunu Sultan Muhammed Tapar'ın yanına gönderdi.¹²²

Peşpeşe kazandığı zaferler neticesinde büyük bir ordu toplayan Çavlı, sultanın fethedeceği yerleri kendisine bırakması sebebiyle pek çok mala, teçhizata ve toprağa sahip oldu. Sultan Sadaka'nın üzerine yürüdüğünde Çavlı'da istemiş olduğu askeri yardımı bir türlü alamadı. Bunun yanında Çavlı, Sadaka'yı da muhalefet ve isyan için sürekli tahrik¹²³

Sultan Recep 501 (Mart 1107)'de Sadaka'yı bertaraf ettikten sonra Porsukoğulları'na bağlı emirler ile, Sökmen el-Kutbi, Mevdud b. Altuntekin, Aksungur el Porsuki, Nasr b. Nühelhil b. Ebu Şevk ve Erbil hakimi Ebu'l-Heyca'ya, Musul'a ve Çavlı'nın elindeki diğer yerler üzerine sefere çıkmalarını, ona ait beldeleri geri

¹²¹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.342; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.346; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul 1984, s.109; Ali Sevim, a.g.e., 1983, s.205; İbrahim Kafesoğlu, İslam Ansiklopedisi, "Selçuklular Maddesi", c.V, s.158; Abdürrahim Tufantoz,a.g.e., s.73; Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s.99.

¹²² İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.345; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.347; Osman Turan, a.g.e., 1984, s.110.

¹²³ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.354; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.348; K.V.Zettersteen, a.g.ınd., c.X, s.73; Abdurrahim Tufantoz, a.g.e., s.74; Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s.99.

almalarını emretti. Çavlı ise Musul surlarını tahkim edip erzakını depoladıktan sonra yirmi bini aşkın muhafız kuvvetini dışarı çıkardı. Porsuk'un kızı olan karısını 1500 Türk atlısı, bazı atlı birlikler ile yaya kuvvetleriyle şehirde bıraktı.

İttifak kuvvetleri Râmazan 501 (Nisan-Mayıs 1108)'de Musul'da karargah kurdular. Halk dışardan muhasaraya, içerden de Çavlı'nın karısının sıkı tedbirlerine Muharrem ayı (9 Eylül 1108) kadar direndiler. Neticede askerlerden bir gurubun reisi Cuma namazı esnasında şehri gizlice teslim ettiler. Mevdud s Safer ayında Musul'a hakim oldu. İtibarını kaybeden Çavlı, sultandan af dilemek zorunda kaldı.¹²⁴ Mevdud, 507 senesi Rebiyülevvel ayında cami çıkışında öldürülüşüne kadar Musul emiri olarak kaldı.¹²⁵

Emir Mevdud'un öldürüldüğünü duyan Sultan Tapar, Emir Aksungur el-Porsuki'yi Musul ve civarına vali tayin etti. Sungur ismi Türklerde sıkça kullanılan doğan cinsinden bir kuş ismidir. Siyah ve beyaz olmak üzere iki çeşidi vardır. Ayrıca ak ve kara sungur Türklerin sıkça kullandıkları bir lakaptır.¹²⁶ Sultan, oğlu Mesud'u da onunla birlikte gönderip Haçlılarla cihad etmeleri emrini verdi. Diğer emirlere de Aksungur'a itaat etmeleri için mektup yazdı. Aksungur Musul'a varınca askerleri de kendisine katıldı. Bunlar arasında İmadeddin Zengi b. Aksungur da vardı. Aynı şekilde Sincar Emiri Temirek ve diğer bazı emirler de onun emrine girdiler.

Önce Ceziret İbn Ömer itaate alındı. Buradan Mardin'e giden Selçuklu ordusu şehrin hakimi İlgazi'ye boyun eğdirdi. O da oğlu Ayaz'ı 300 kişilik bir kuvvetle Aksungur'un emrine verdi. Böylece ordunun mevcudu 15000'e ulaştı. Mardin'den Urfa'ya hareket eden Porsuki şehri kuşatmaya başladı. Yapılan şiddetli savaşlara rağmen şehir ele geçirilemedi.¹²⁷

¹²⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.367; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.348; Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118), İstanbul, 1974, s.116; Abdurrahim Tufantoz, a.g.e., s.75-76; Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s.104.

¹²⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.396; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.352; Urfalı Mateos, Urfalı Mateos ve Papaz Grigor'un Zeyli (Çev.H.Andresyan), Ankara, 1987, s.255; Coşkun Alptekin, a.g.e., s.69; Abdurrahim Tufantoz, a.g.e., s.81; Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s.105.

¹²⁶ Coşkun Alptekin, İslam Ansiklopedisi, "Aksungur Maddesi", c.I, s. 275.

¹²⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.399; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.353; Urfalı Mateos, a.g.e., s.256; Ahmed b. Mahmud, Selçukname (Çev. Erdoğan Merçil), c.II, İstanbul, 1977, s.60; Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi (Çev. Fikret Işıltan), c.II, Ankara 1987, s.106; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1993, s.146; Işın Demirkent, a.g.e., s.156; Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar), Ankara, 1988, s.207; Coşkun Alptekin, a.g.e., s.71; Ali Sevim, "Artukoğlu İlgazi" Belleten XXVI, S.104, 1961, s.666; Abdurrahim Tufantoz, a.g.e., s.82; Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s.100.

İki aylık kuşatmanın ardından ordu Sümeysat'a ve oradan da Seruc'a gitti. Aksungur, babası sefere katılmadığı için oğlu Ayaz'ı tutukladı ve İlgazi'nin hakimiyetindeki yerleri yağmalatarak Dara'yı kuşattı. .

Emir İlgazi, hem öcünü almak ve hem de oğlunu kurtarmak için Hısn-ı Keyfa'ya geldi. Buranın emiri ve aynı zamanda yeğeni olan Belek'i de yanına alarak Aksungur üzerine yürüdü. 507 yılının sonlarında yapılan savaşta Aksungur, yenilerek Musul'a kaçtı. Tutsak olan Ayaz ise kurtarıldı.¹²⁸

Sultan Tapar'ın İlgazi'yi tehdit etmesi üzerine, İlgazi, Önce Tog-Tekinlilerle anlaşta, ardından Selçuklu kuvvetlerine karşı koyamayacağını anlayınca haçlılarla anlaşta. Asileri cezalandırmak ve Haçlılarla mücadele etmesi için Sultan, Ramazan 508 (Şubat 1115) tarihinde Hemedan emiri Porsuk b. Porsuk komutasında Emir Cüyüş ve Emir Gündoğdu beylere emir verdi. Ordu 1115 Mayısının sonlarında Fırat'ı geçmeye muvaffak oldu.¹²⁹

Sultan Muhammed 509 (1115) yılında Musul'u ve Aksungur el-Porsuki'nin elindeki yerleri Emir Cüyüş Bey'e iktâ etti. Oğlu Melik Mesud'u da onun yanına gönderdi. Porsuki ise Sultan Tapar'ın ölümüne kadar iktâsı olan Rahbe'de kaldı.¹³⁰ Sultan Muhammed, 24 Zilhicce 511 (18 Nisan 1118) Perşembe günü yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak öldü, vasiyeti gereği 14 yaşındaki oğlu Mahmud tahta çıktı.¹³¹

Kardeşi Tapar'ın ölümü üzerine Doğu Eyaletler ve Gazne Meliki Sencer, Yeğeni Sultan Mahmud'un üzerine yürüdü. Rey yakınlarındaki Save'de yapılan savaşı kazanarak 2 Cemaziyülevvel 513 (11 Ağustos 1119)'de Büyük Selçuklu sultanı oldu. Yanına aldığı Mahmud'a ise Hemedan merkez olmak üzere Batı İran, Irak, Filistin ve Güneydoğu Anadolu'yu verdi. Böylece Irak Selçuklu Devleti kurulmuş oldu.¹³²

¹²⁸ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.400; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II,s.354; Urfalı Mateos, a.g.e., s.254; Steven Runciman, a.g.e., c.II, s.107.

¹²⁹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.409; Urfalı Mateos, a.g.e., s.258; Steven Runciman, a.g.e., c.II, s.110; Coşkun Alptekin, a.g.e., s.73; Ali Sevim, a.g.mkl., s.667; Ali Sevim, a.g.e., 1988, s.208; Abdurrahim Tufantoz, a.g.e., s.83; Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s.101; D.G.B.İ.T., c.VII, s.164;

¹³⁰ Aksungur hakkında daha detaylı bilgi için bakınız. Cihan Piyadeoğlu, Büyük Selçuklular Döneminde Atabegler (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1999, s.100-115.

¹³¹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.417; Ebu'l-Ferec, a.g.e.,c.II, s.355; Urfalı Mateos, a.g.e., s.263; Abdurrahim Tufantoz, a.g.e., s.84; Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s.92.

¹³² İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.438-439; Coşkun Alptekin, "Irak Selçukluları", D.G.B.İ.T., c.VII, s.293-294; Abdurrahim Tufantoz, a.g.e., s.85.

Musul emiri, Cüyüş Bey, Irak Selçuklu Devleti sultanı Mahmud'un yerine Kardeşi Mesud'u sultan olarak kabul ederek kapısında beş nevbet çaldırdı. Ardından Trablus, Sincar, Erbil ve Bevazic emirleriyle birlikte sultan Mahmud'un üzerine yürüdüler. Yapılan savaşı sultan Mahmud kazandı. Savaş sonunda Sultan Mahmud, kardeşi Mesud ve Cüyüş beyi bağışladı. Azerbaycan'ı ikta olarak Cüyüş Bey'e veren Sultan Mahmud, bazı emirlerin tahrikleri neticesinde Ramazan 516 (Kasım 1122) yılında Tebriz kapısında Cüyüş Bey'i öldürdü. Sultan Muhammed'in Türk memlûklarından olan Cüyüş Bey için İbnü'l-Esir, adaletli ve güzel ahlaklı bir emirdi notunu düşmüştür.¹³³

Porsuki ilk defa Sultan Muhammed Tapar zamanında (507/1113-1114) Musul'a vali ve onun oğlu Melik Mesud'a Atabeg olarak tayin edilmişti. Fakat İlgazi karşısında yenilip kaçmış ve İktası olan Rahbe' ye yerleşmişti. Sultan Mahmud, Aksungur el-Porsuki'yi Bağdad Şahneliği'ne 512 (1118-1119) tarihinde atadı.¹³⁴

Sultan Mahmud kısa bir süre sonra Bağdad şahneliğine Emir Mengüpars'ı tayin etti. Onun naibi olarak Bağdad'a gönderdiği Emir Hüseyin b. Özbek'e karşı çıkan Porsuki onu yendi ve Hüseyin de sultanın karargahına döndü (Rebiyülevvel 512/Haziran-Temmuz 1118). ardından Mengüpars bizzat gelerek Cemaziyülevvel 512 (Ağustos-Eylül 1118)'de Bağdad'a hakim oldu.

Bağdad'dan ayrılan Porsuki, bir ara Melik Mesud'un yanında kalarak çeşitli iktalar aldı. Daha sonra Cüyüş Bey ile aralarındaki husumet nedeniyle Sultan Mahmud'un yanına giderek maiyetine katıldı. Sultan Mahmud'dan itibar ve değer gören Aksungur, ayrıca Musul ve çevresiyle birlikte Sincar ve el-Cezire'yi ikta olarak aldı Sultan Aksungur'dan Haçlılarla cihad edip onların elindeki İslam şehirlerini kurtarmasını istedi. Bunun üzerine Porsuki büyük bir orduyla Musul'a yürüdü ve şehir hakim olup idaresini ele geçirerek durumunu ıslaha çalıştı (Safer 515/Nisan-Mayıs 1121).¹³⁵

Sultan Bağdad'dan Hemedan'a gitmeye karar verince Halife, Dübeys'in muhtemel saldırısına karşı sultandan Bağdad Şahneliği'ne tekrar Porsuki'yi getirtmesini

¹³³ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.475-477.

¹³⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.431; Abdurrahim Tufantoz, a.g.e., s.89; Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s.102.

¹³⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.465; J.Deguignes, Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi (Çev.H. Cahid), İstanbul, 1924, s.399; Abdurrahim Tufantoz, a.g.e., s.90; Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s.104.

istedi. Sultan bu isteği yerine getirerek Aksungur'u Melik Mesud'un annesiyle evlendirip Bağdad Şahneliği'ne getirdi. Dübey's'ten gelebilecek saldırılara karşı savaşmasını da emretti.

Sultan Bağdad'dan ve Irak'tan ayrılınca, Dübey's tekrar faaliyetlerine başladı. Aksungur, Dübey's'in üzerin yürüdü. İki ordu Fırat'ın doğusunda Beşir Nehri yakınlarında savaştılar. Savaşın sonunda Porsuki yenilerek geri çekildi ve 2 Rebiyülahır 516 (10 Haziran 1122)'da Bağdad'a ulaştı.¹³⁶

Halife, el-Müsterşid Billah, sultandan tekrar Aksungur'un azledilerek Musul'a gönderilmesini rica edince Aksungur tekrar Musul'a döndü.

Haçlılar 23 Cemaziyülevvel 518 (8 Temmuz 1124)'de Sur şehrine hakim oldular. Diğer İslam şehirlerine de göz diken haçlılar Dübey's'in de kışkırtmasıyla Haleb'i kuşattılar. Şehir halkı, Aksungur'dan yardım istediler. Yardımı kabul eden Aksungur yola çıkınca haçlılar kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldılar. Bir müddet Haleb'de kalan Aksungur işleri düzelttikten sonra şehrin yönetimini oğlu İzzeddin Mesud'a bıraktı¹³⁷

Porsuki 519 (1125) yılında Kefertap'ı Haçlılardan alıp Haleb'in kuzeyinde Kont Joscelin'in elinde bulunan Azaz Kalesi'ni kuşattıysa da başarılı olamadı. Haçlılarla yeniden mücadele etmek ve hazırlık yapmak için Musul'a döndü. Aksungur, 9 Zilkade 520 (26 Kasım 1126) tarihinde Cuma günü Cami-i Atik'te namaz esnasında bir Batınî tarafından öldürüldü.¹³⁸

Haleb'de bulunan oğlu derhal Musul'a gelerek 1 Zilhicce 519 (18 Aralık 1126)'da şehre girdi. Ardından Sultan Mahmud'un yanına giderek itaatini bildirdi. Sultan, hoş karşıladığı İzzeddin Mesud'u Musul'a geri gönderdi. İzzeddin, hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Musul'a girdi. İşleri yoluna koyan İzzeddin Mesud, babasının idare ettiği yerleri kendisinin idaresine verilmesini Sultan Mahmud'dan talep etti. Sultanda bu isteği olumlu karşıladı ve Musul valiliğine atadı.

¹³⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.473; İbnü'l-Esir, et-Tarihü'l-Bahir fi Devleti'l-Atabekiyye (Nşr, Ahmed Tuleymat), Kahire, 1963, s.24; M.Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II.İmparatorluk Devri, c.II, Ankara, 1984, s.399; Abdurrahim Tufantoz, a.g.e., s.92; Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s.105.

¹³⁷ İbnü'l-Esir, 1987, c.X, s.496-497; İbnü'l-Adim, a.g.e., s.208-209; Abdurrahim Tufantoz, a.g.e., s.93.

¹³⁸ İbnü'l-Esir, 1987, c.X, s.497.

İzzeddin Mesud, Suriye şehirlerini ele geçirmek için hemen yola çıktı. Önce Rahbe'yi kuşattı. Kaleyi teslim aldıktan bir saat sonra öldü 521 Recep/ Temmuz 1127.¹³⁹

Sultan Mahmut ile Halife arasında çıkan ihtilaf sırasında Basra ve Vasıt'tan temin ettiği kayıklarla Dicle üzerinden asker getiren Zengi, Bağdad'daki mücadelenin Sultan lehine sonuçlanmasını sağladı. Zengi'nin askeri kabiliyetini takdir eden Sultan 520 yılının Rebiyülevvelinde (Nisan 1126) onu Bağdad Şahneliğine tayin etti.¹⁴⁰ (Rebiyülevvel 520/Nisan 1126).

Bu sırada Musul valiliğinde büyük bir değişiklik olmuş Porsuki ölmüş, yerine geçen oğlu Mesud'da Temmuz 1127 yılında ölmüş ve yerine küçük kardeşi – veya oğlu-geçmişti. Fakat Musul'da işleri Çavlı yürütmekteydi. Sultan Mahmud'un huzuruna çıkan Kadı Bahatüddin Ebu'l-Hasan Ali b.el- Kasım eş-Şhrizori ile Porsuki'nin emir-i hacibi Selahaddin Muhammed Yağıbasan Musul valiliğine Zengi'nin getirilmesini rica ettiler. Sultan onların bu isteğini kabul edip o bölgenin valiliğini İmadeddin Zengi'ye verdi. Ayrıca oğlu Alparslan'ın Atabegliği görevine de getirildi ve konuyla ilgili menşur yazıldı. el-Bevazic'i almakla işe başlayan Zengi oradan Musul'a doğru hareket etti. Onun yaklaştığını duyan Çavlı, Zengi'yi karşılamaya çıktı ve itaat arz etti. İmadeddin de Ramazan 521 (Eylül-Ekim 1127)'de Musul'a girdi. Rahbe'yi Çavlı'ya ikta etti. Nasuriddin Çakır'ı Musul dizdarlığına, Yağıbasan'ı emir-i hacibliğe, Şhrizori'yi de baş kadılığa getirdi. Böylece Musul'da Atabegler Devri başlamış oldu¹⁴¹

¹³⁹ İbnü'l-Esir, 1987, c.X, s.501; İbnü'l-Esir, 1963, s.32; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.360; İbnü'l-Adim, a.g.e., s.134; Azimi, Azimi Tarihi (Selçuklularla İlgili Bölümler. Metin, çeviri, notlar ve açıklamalar. Çev.Ali Sevim), Ankara 1988, s.50; İbnü'l-Ezrak, Tarih-i Meyyafarikin ve Amid (Nşr. A.Savran), Erzurum 1987, s.19; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara, 1995, s.238; J.Deguignes, a.g.e., s.405; Coşkun Alptekin, a.g.e., 1985, s.88; Coşkun Alptekin, The Reign of Zangi (521-541/1127-1146), Erzurum, 1978, s.28; Hüseyin Ali el-Dakuki, Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1975, s.51; Steven Runciman, a.g.e., c.II, s.133; Abdurrahim Tufantoz, a.g.e., s.95; Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s.113; D.G.B.İ.T., c.VII, s.535.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esir, 1987, c.X, s.492; İbnü'l-Esir, 1963, s.25; Coşkun Alptekin, İslam Ansiklopedisi, "Zengi Maddesi", c.XIV, s.526; Coşkun Alptekin, a.g.e., 1978, s.24; Abdurrahim Tufantoz, a.g.e., s.95.

¹⁴¹ İbnü'l-Esir, 1987, c.X, s.503-504; İbnü'l-Esir, 1963, s.31-32; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.360; İbnü'l-Adim, a.g.e., s.134; Bernard Lewis, The Assassins, London, 1967, s.105; J.Deguignes, a.g.e., s.405; Coşkun Alptekin, a.g.e., 1985, s.88; Coşkun Alptekin, a.g.e., 1978, s.28; Coşkun Alptekin, a.g.md., c.XIV, s.526; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.51; Steven Runciman, a.g.e., c.II, s.133; Abdurrahim Tufantoz, a.g.e., s.96-97; D.G.B.İ.T., c.VII, s. 535.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSUL'UN SİYASİ YAPISI

I. XIII. YÜZYILDA MUSUL'UN SİYASİ YAPISI

Musul'da 13. yüzyılın başlarında iktidar mevkiinde Atabegler hanedanı bulunmaktaydı. Bu yüzyıl içinde Musul pek çok siyasi harekete sahne olmuş çeşitli iktidar mücadeleleri sonucu Atabegler hanedanı yıkılmış, ardından devlete uzun yıllar yön veren Bedreddin Lü'lü' Musul'da idareyi ele geçirmiştir. Bedreddin Lü'lü'nün yarım asırlık iktidarının ardından İslâm dünyasının en felaketli yıllarını oluşturan Moğol istilası başlamış ve 1262 yılından itibaren Musul'u Moğol valileri idare etmeye başlamışlardır.

1. Atabeglikler Dönemi

Bu yüzyıl içinde dünya coğrafyasının belki de en hareketli bölgesinin tam merkezinde bulunan Musul, bu kargaşa ve karışıklıktan nasibini almış ve bu yüzden bu bölgede uzun süreli iktidar senelerce mümkün olmamıştır. Bir önceki asra (12. yüzyıl) Büyük Selçuklu idaresinde giren Musul şehri, İmadeddin Zengi'nin 1127 yılından itibaren Şehzade Alparslan'a Atabeg tayin edilerek Musul'a vali atanmasıyla birlikte Atabegler idaresiyle bu yüzyılı tamamlamış ve 13.asra Atabegler idaresiyle girmiştir.

Büyük Selçuklular devlet müessesesi XII. yüzyılın başlarında bazı az önemli sülalelerin kurulmasını mümkün kılmıştır. Bunlar "Atabeg"ler diye anılırlar. Atabegler küçük yaştaki şehzadelerin eğitimcileri ve valileri idiler. Çoğu zaman nüfuzlu kimseler olup, bazıları bu mevkiye "mamlûk" -bu hususta diyebiliriz ki, hakiki kölelerin cemiyetteki mevkileri ve kendilerine yapılan muameleler malumdur. Amma buna benzeyen yerler için kaynaklarda kullanılan mamlûk tabiri hakiki köleye delalet etmemektedir- tan ulaşmışlardır. Bunlar bir karşı idareyi ellerine alınca kolay vazgeçmemişlerdir.¹

Selçuklular devrinde Atabeg ünvanını ilk kullanan şahsiyet meşhur Nizamü'l-Mülk'tür.² Atabeglik Selçukluların siyasi ve içtimai teşkilatının mühimlerinden biri idi.

¹ Lazsio Rosanyi, Tarihte Türklük, Ankara, 1988, s.165.

² İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özyayın), c.VIII, İstanbul, 1987, s.115; Ebu'l-Fida, Kitabü'l-Muhtâsar fi Ahbâri'l-Beşer, (Nşr. Seyyid Muhammed Abdüllatif), c. II, Kahire, 1907, s.189; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, Ankara, 1977, s.251 vd.; Fuat Köprülü, İslâm Ansiklopedisi, "Atabeg Maddesi", c. II, İstanbul, 1965, s. 711-712.

Şehzadelere birer Atabeg tayin olunurdu. Şehzadeler büyüdükten sonra da onların veziri, kumandanı veya müsteşarı olarak kalan bu Atabegler, buldukları ülkede fiili nüfuz sahibi de olurlardı.³

Atabegler şehzadelere kızlarını vermek veya onların dul kalan analarıyla evlenmek suretiyle hanedan ile akraba olarak kudretlerini artırıyor ve merkezi iktidar zaafa düştüğü zamanlarda bağımsız hareket ederek müstakil devletlerini kuruyorlardı.⁴ Atabeg tabiri de bir bakıma bu ailelerin bir ünvanı yerine geçmekteydi.⁵

2.Musul'da Atabegler(Zengiler) Dönemi

Sultan Melikşah zamanında Selçuklu Devleti en geniş sınırlara ulaştı ve bu sürede gerek Selçuklular ve gerekse İslâm alemi Abbasilerin bidayetinden o ana kadar görülmemiş bir birliğe sahip oldu.

Melikşah'ın vefatıyla birlikte siyasi durum değişmeye başladı ve bir takım şehir hükümdarları ve yerli birlikler meydana geldi. Selçuklu şehzadeleri arasında münazaa başladı ve bu durum Haçlı seferlerinin muvaffakiyetine zemin hazırladı. Bunun sonucu olarak Şam ve el-Cezire ülkelerinde, Antakya, Urfa, Trablus ve Kudüs'te dört haçlı hükümdarlığı teşkil etti.

Bütün bu sebeplerden Selçuklu Devletinde Selçukluların kendileriyle birlikte İslâm alemine getirdikleri Atabeglik teşkilatı yayıldı ve idarecileri ülkelerinde hakiki nüfuz sahipleri oldular. Kendilerine arzu ettikleri ünvanları verdiler. Öyle ki XII. Asrın bidayetinde Atabegler asrı denildi.⁶

Böylece İran'da, Suriye ve Kuzey Irak'ta Atabeg hükümetleri teşekkül etti. Bunlar arasında Musul Atabegliği diğerlerinden her yönüyle farklı olmasıyla şöhret buldu. Bu Atabegliğe bazen Musul Atabegliği bazen de Zengioğulları hükümeti denildi.⁷

³ Hüseyin Ali el-Dakuki, Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1975, s.185.

⁴ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul, 1980, s.222.

⁵ Hasan al-Paşa, el-Elkab el-İslâmiyye fi Tarih ve'l-Vesâik ve'l-Asar, Mısır, 1957, s.124.

⁶ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.17.

⁷ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.17; B.Darkot, İnönü Ansiklopedisi, "Atabeg Maddesi", c.II, Ankara, 1950, s.79-80.

2.a. İmadeddin Zengi (H.521-541/ M.1127-1146) ve Musul Atabegliği

Kurucusu İmadeddin Zengi'ye nispetle "Zengiler" de denilen Musul Atabegliği, önce Büyük Selçuklu Devleti'ne ve ardından Irak Selçuklu Devletlerine bağlı olarak kurulduktan sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasının ardından bağımsızlığını kazanan Zengiler Atabegliği, hakimiyet sahasını bugünkü Kuzey Irak, Güneydoğu Anadolu ve Suriye'ye kadar genişletmiştir. 1146 senesinde İmadeddin Zengi'nin ölümüyle Atabeglik; Haleb ve Musul Atabegliği olarak ikiye ayrılmıştır. Haleb koluna hakim olan Atabeg Nureddin Mahmud b. Zengi zamanında da Mısır'a kadar uzanan geniş bir coğrafyaya egemen olunmuştur.⁸

Atabegler hanedanının kurucusu İmadeddin Zengi'nin babası Kasımüddeve Aksungur, Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan zamanında komutanlığa kadar yükselmiş bir memlûk idi⁹. Hatırı sayılır ve nüfuz sahibi bir kumandan olarak Haleb'e tayin edildiğinde idaresi altında 4000 kişilik bir süvari birliği bulunmaktaydı.¹⁰

Kasımüddeve Aksungur Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından oğulları Berkyaruk ve Mahmud ile Suriye Meliki Tacüddeve Tutuş arasında başlayan taht mücadeleleri sırasında Berkyaruk tarafını tutmuştur. 26 Mayıs 1094'te Tutuş tarafından mağlup ve esir edilmesinin ardından öldürülmüştür.¹¹

Aksungur'un ölümü esnasında çok küçük olan oğlu İmadeddin Zengi, Musul'a tayin edilen emirler tarafından yetiştirilmiştir.¹² İmadeddin Zengi gençliğinde bu emirlerin yanında iyi bir eğitim almasının yanında bir çok muharebeye katıldı ve bu nedenle kendisine 1125 tarihinde Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un emri ile Basra ikta edildi.¹³ İmadeddin Zengi daha sonraki yıllarda Abbasi Halifesi Müsterşid Billah ile Irak Selçuklu Sultanı Mahmud arasındaki mücadeledeki oynadığı aktif rol sebebiyle

⁸ Coşkun Alptekin, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi , "Musul Atabegliği (Zengiler)" , c. VII, s. 553; Coşkun Alptekin, The Reign of Zangi, Erzurum, 1978, s. 19; Adnan Eskikurt, Lü'lü' Hanedanının Musul Hakimiyeti, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995, s.1.

⁹ Coşkun Alptekin, a.g.e, c.VII, s.553.

¹⁰ Hasan İbrahim Hasan, Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslâm Tarihi (Trc. İsmail Yiğit), c. IV, İstanbul , 1986, s.90; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.45.

¹¹ H.A.R. Gibb, Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, "Aksungur Maddesi", c.I, s.324; Ernest Honigmann, M.E.B.İ.A., "Musul Maddesi", c.VIII, s.740.

¹² Yakut, Mucemu'l-Buldan, (Nşr. Daru Sadr), Beyrut, 1955 c.V, s.223; Ernest Honigmann, a.g.md., c.VIII, s. 740; Bahaeddin Kök, Nureddin Mahmud b. Zengi ve İslam Kurumları Tarihindeki Yeri, İstanbul, 1992, s.29.

¹³ Osman Turan, M.E.B.İ.A., "İkta Maddesi", c.V, s.94.

Nisan 1126 tarihinde Bağdad Şahne'liğine getirildi.¹⁴ Tarihler Eylül-Ekim 1127'yi gösterdiğinde İmadeddin Zengi yine aynı sultan tarafından, Şehzade Alparslan'ın Atabegi tayin edilerek Musul valiliğine getirildi. Bu tarihten itibaren bir asır sürecek olan Musul'da Atabegler devri başlamış oldu.¹⁵

İyi bir idareci ve komutan olan İmadeddin Zengi, Sultan İzzeddin Mesud'un ölümü üzerine 1128'de Haleb ve Nusaybin'i¹⁶, ardından Dımaşk Atabegi Tuğtekin'in ölümü ile ortaya çıkan iktidar boşluğundan faydalanarak tüm Suriye'ye hakim oldu.¹⁷ 1130 tarihi Eylül sonlarında Hama'yı ele geçiren Zengi, 1137 senesinde Hums'ı, ardından Barin üzerine yürüterek Haçlılardan "eman"¹⁸ ile burayı aldı. Fetih hareketlerine ara vermeden büyük bir gayret ile devam eden İmadeddin Zengi, Maarratü'n-Nu'mân ve Kefertâb'ın ardından 10 Ekim 1139 senesinde Baalbek'i ele geçirdi. Bu arada zaman zaman Haçlılarla da mücadeleye devam eden Zengi, 1144'te Kont Joscelin hakimiyetindeki Urfa'yı, Ocak 1145'te ise Suruc'u ele geçirdi.¹⁹

Zengi'nin Urfa'yı fethetmesi en önemli sonucu Haçlıların Şam bölgesindeki nüfuzlarını sona erdirmiş ve Irak yolunu tamamen kapamıştır.²⁰

Döneminde sınırları Şehrızor'dan Şam'a, Urmiye Gölü civarından Tekrit'e kadar uzanan Musul Atabegliği toprakları Zengi'nin 14-15 Eylül 1146 senesinde Caber Kalesi'ni kuşattığı bir sırada Yarin-Kuş adlı Franklı bir köle tarafından öldürülmesinin ardından ikiye bölündü.²¹ Habur hudut olmak üzere merkezi Haleb olan batı koluna Nureddin Mahmud b.Zengi ve Musul merkezli doğu koluna ise kardeşi Seyfeddin Gazi hakim oldular.²²

¹⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.505; Coşkun Alptekin, Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler), İstanbul, 1985, s.88 ;Coşkun Alptekin, 1978, s.27; Bahaeddin Kök, a.g.e., s.31.

¹⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.509; Ebu'l-Ferec, Tarihu Muhtasarü'd-Düvel, (Trc. Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul, 1941, c.II, s.36; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1993, s.215; Coşkun Alptekin, 1978, s.28; Coşkun Alptekin, M.E.B.İ.A., "Zengi Maddesi", c.XII, İstanbul, 1986, s.527; Coşkun Alptekin, D.İ.A., "Atabeg Maddesi", c.IV, s.38; Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., c.IV, s.94; Bahaeddin Kök, a.g.e., s.32.

¹⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.645; Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., c.IV, s.95.

¹⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.646.

¹⁸ Eman; İslâm ordusuna teslim olmak isteyen gayrimüslime verilen can ve mal güvencesi. Bkz. Nebi Bozkurt, D.İ.A., "Eman Maddesi", c.XI, s.75 vd; Th.W. Juynboll, M.E.B.İ.A., "Eman Maddesi", c.V, s.103.

¹⁹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.647; Erdoğan Merçil, a.g.e., s.216; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.47.

²⁰ Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s. 546.

²¹ Douglas Patton, A History of the Atabegs of Mosul and Their Relations with the Ulama, (Ph. D. Dissertation), New York, 1982, s.15.

²² Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.547; Erdoğan Merçil, a.g.e., s.216-217; Bahaeddin Kök, a.g.e., s.34.

Musul'da Atabegler hakimiyeti Seyfeddin Gazi ile başlamış Nasireddin ahmud ile son bulmuştur. Tez konumuz 13. yüzyılda Musul olduğundan siyasi tarihi Nureddin Arslanşah (1193-1211) ile başlattık. Ancak Atabegliğin kurucusu İmadeddin Zengi, Musul Atabegliği için hassaten önem arz ettiğinden bununla başlamayı uygun bulduk.

2.b.Nureddin Arslanşah Dönemi (H.589-607/ M.1193-1211)

İzzeddin Mesud'un hastalığı ağırlaştığı zaman Atabegliği oğlu Nureddin Arslanşah'a vasiyet ederken, Mücahiddin Kaymaz'ı da onun işlerini tedvire memur etmişti.²³

Babasının yerine Musul Atabegi olan Nureddin Arslanşah'ın iktidarının ilk günlerinde kendisini bekleyen en büyük sıkıntı Sincar hakimi olan amcası II. İmadeddin Zengi'ydi. Zira amcası İmadeddin Zengi, İzzeddin Mesud'un ölümünü fırsat bilerek Nusaybin civarındaki Musul'a tabi bazı köyleri işgal etmişti.²⁴ Musul'un yeni emiri olan Nureddin durumunu kuvvetlendirerek amcasının ele geçirmiş olduğu yerleri geri almak için mücadeleye başlayacağı sırada amcasının ölüm haberini aldı (1197).²⁵

II. İmadeddin Zengi'nin yerine "Mansur" lakaplı oğlu Kutbeddin Muhammed geçti. Kutbeddin ise babasının sürdürdüğü siyaseti aynen devam ettirdi. Nureddin Arslanşah amcazadesi Kutbeddin'i iyilikle yola getiremeyeceğini anlayınca Nusaybin üzerine yürüyerek burayı geri aldı.²⁶ Fakat bu sırada salgın bir hastalığın peyda olması yüzünden askerlerin büyük bir kısmı kırılmış ve Atabeg Nureddin zor durumda kalmıştı. Durumdan faydalanmaya çalışan Kutbeddin, Harran Emiri el-Melikü'l-Adil Ebu Bekr b. Eyyûb'dan Harran'ın kendilerine iadesi için yardım istediler. Bu yardım karşısında Nureddin Arslanşah, Nusaybin'i terk ederek Musul'a döndü.²⁷

Selahaddin Eyyûbi, ölümünden önce Suriye, el-Cezire ve Yemen de dahil olmak üzere bütün ülkeyi ailesi mensuplarına ikta etmişti. Bu sebeple onun ölümünden sonra

²³ İbnü'l-Esir, et-Tarihü'l-Bahir fi Devleti'l-Atabekiyye, Kahire, 1963, s.190.

²⁴ İbnü'l-Esir, 1987, c.IX, s.247.

²⁵ İbnü'l-Esir, 1987, c.IX, s. 248.

²⁶ İbnü'l-Esir, 1987, c. IX, s.249; İbnü'l-Esir, 1963, s193; İbn Vasıl, Müferricü'l-Kurub fi Ahbar-i Ben-i Eyyûb, (Thk. Cemaleddin Şeyyat-Hasaneyn Muhammed Rebi'), c.III, Kahire, 1977, s.79 ; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s. 566.

²⁷ İbnü'l-Esir, 1987, c.IX, s.249; İbnü'l-Esir, 1963, s.193; İbn Vasıl, a.g.e., c.III, s.79; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.567.

Mısır, Şam, Haleb, Diyarbekir ve Yemen'de birçok Eyyûbî kolları ortaya çıktı. Bunlardan Mısır hakimi el-Aziz'in ölümünden sonra el-Efdâl Mısır'a sahip olunca el-Melikü'l-Adil ile anlaşmazlığa düştü. el-Melikü'l-Adil bu sıralarda oğlu el-Kamil ile birlikte Mardin'i kuşatmakta idi. Amcası el-Melikü'l-Efdâl'ın Dımaşk'ı tehdit ettiğini duyunca on bir aydır sürdürdüğü Mardin kuşatmasını oğlu el-Kamil'e bırakarak Dımaşk'a doğru yola çıktı. el-Melikü'l-Efdâl, Nureddin Arslanşah'a haber yollayarak kendisine itaat etmesini istedi. Arslanşah'ın içinde bulunduğu şartlar, el-Melikü'l-Adil'e karşı el-Efdâl'ı desteklemesini gerektiriyordu. Çünkü Mardin gibi bir yerin el-Adil'in eline geçmesi Musul'u müşkül duruma düşürebilirdi. Bu sebepten el-Efdâl'a bağlılığını bildiren Nureddin, el-Adil'in Mardin'den ayrılmasını fırsat bilerek, buranın yardımına koştı. Yanına amcazadeleri Kutbeddin Muhammed ile Sencerşah'ı da alan Nureddin, 3 Eylül 1198'de el-Kamil'i mağlup ederek Mardin'i Artukoğullarından Yavlak Arslan'a iade ettikten sonra Musul'a döndü.²⁸

Bu arada Mısır hakimi Melik Aziz'in 1198' deki ölümünden az önce veliahdı tayin ettiği küçük yaştaki oğluna nâib olarak atadığı, Melik Efdâl, durumunun sağladığı imkanlardan istifade edip, tekrar Dımaşk'a hakim olmayı planladı. Ardından da Arslanşah, Sincar hakimi Kutbeddin ve Ceziret ibn Ömer hakimi Sencerşah ile ittifak kurdu. Müttefikler Melik Kamil b. Melik Efdâl idaresinde harbe girdiler. Harbin ortalarında Kutbeddin saf değiştirdi ise de, Melik Adil'in ordusu mağlup olmaktan kurtulamadı.²⁹

el-Melikü'l-Âdil Mısır'a hakim olunca Nûreddîn, el-Melikü'z-Zâhir, Haleb hâkimi ve Mardin ile civarındaki şehirlerin hâkimi anlaşarak tek bir güç halinde birleşmeye karar verdiler. el-Âdil'in içlerinden birine saldırmasına mani olacaklardı. el-Efdâl ile ez-Zâhir'in bu hareketleri vuku bulunca Nûreddîn'e haber gönderip el-Cezire şehirlerine saldırmasını istediler. O da Şaban ayında (Mayıs- Haziran 1201) Musul'dan yola çıktı. Sincâr ve Nusaybin hâkimi olan amcazadesi Kutbeddîn Muhammed b.

²⁸ İbnü'l-Esir, 1987, c.IX, s. 249; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.143-144; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.5-6; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.567.

; Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., c.IV, s. 102; Ramazan Şeşen, Selahaddin Eyyübi ve Devleti, İstanbul, 1987, s.170-172.

²⁹ İbnü'l-Esir, 1987, c.IX, s.250; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan, c. VIII, Necef, 1946, s. 48; Hüseyin Ali el-Dakuki, a. g. e., s. 144; D.Patton; a. g. e., s.52 ; Erdoğan Merçil, a. g. e., s.221.

İmâdeddin Zengi ile Mardin hâkimi de yanındaydı. Ra'su'l-Ayn'a çok sıcak bir zamanda vardılar. Askerler arasında pek çok kişi hastalandı.³⁰

el-Adil'in el-Melikü'l-Fâiz lakaplı oğlu Harran'daydı. Yanında da beldelerini koruyacak askerleri vardı. Nureddin Arslanşah, Ra'sü'l-Ayn'a varınca el-Fâiz'in elçileri ve yanındaki büyük emirleri gelip barış talep ettiler. Nureddin, el-Adil, ez-Zahir ve el-Efdâl arasında barış görüşmeleri başlayınca bunun tamamlandığını duymuştu. Üstelik askerleri arasında hastalıklar çoğalmıştı. Bu sebeple barışa razı oldu. el-Melikü'l-Fâiz ile yanındaki büyük emirleri kararlaştırılan şartlara uyacaklarına yemin ettirdi. Onlar yemin ettikleri gibi el-Adil'i de yemin ettireceklerini ve eğer direnecek olursa ona karşı kendisiyle birlik olacaklarını söylediler. el-Melikü'l-Fâiz, el-Adil adına da yemin etti. Yanındaki elçilerle oğlunun yanındaki elçiler el-Adil'den yemin almak üzere gittiler. O da kabul ve yemin etti. Böylece anlaşma sağlandı. Ülke huzur ve emniyete kavuştu. Nureddin de Zilkade (Ağustos 1201) ayında Musul'a döndü.³¹ Bundan sonra elçiler vasıtasıyla 601 (1204)' de sulha karar verildi. Herkes yine kendi mülküne sahip oldu. el-Melikü'l-Eşref'te Nureddin'in kız kardeşi ile evlendi.³²

Dedeleri gibi haçlılara karşı savaşlara katılan ve Frenklerin kalabalık bulunduğu Kont Bohmond IV idaresindeki Trablus etrafını el-Melikü'l-Adil ile yağmalayan³³ Nureddin Arslanşah Kutbeddin'le eski düşmanlığın tesiriyle bazı ümerasının tahrikleri neticesinde Kutbeddin'e tabi bölge ile Cizre sahibi Mahmud b. Sencerşah'a ait olan yerleri, -el-Cezire kendisine ve Sincar el-Melikü'l-Adil'e verilmek üzere- taksim hususunda el-Melikü'l-Adil ile anlaşta.³⁴ Fakat bu ittifaka ve aradaki akrabalığa rağmen, asıl Musul'u hedef alan el-Melikü'l-Adil'in ordusu ile Dımaşk'tan kalkarak Habur'a, Nusaybin'e, oradan da Sincar'a gelip burayı mancınıkla muhasara altına alması 606 (1209), Nureddin'in yanlış bir harekete girişmiş olduğunu gösterdi.³⁵ Atabeg

³⁰ İbnü'l-Esir, 1987, c. IX, s.141; Hüseyin Ali el-Dakuki, a. g. e., s.145; Erdoğan Merçil, a. g. e., s. 222; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.567.

³¹ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.142; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.146; Erdoğan Merçil, a.g.e., s.223; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.567 vd.

³² Sibt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., c. VIII, s.518.

³³ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.146; Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1992, s.369.

³⁴ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.142; İbn Vasıl, a.g.e., c.III, s.191; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.147.

³⁵ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.142; Sibt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., c.VIII, s.541; İbnü'l-İbri, Tarih-ü Ebu'l-Ferec (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara, 1987, s. 398.

amcazadesini zayıf düşürmek suretiyle düşmanını kuvvetlendirmiş ve dolayısıyla tehlikeyi kendi eliyle kendi üzerine çekmiş oluyordu.

Bundan sonra el-Melikü'l-Adil ile Nureddin Arslanşah arasında iyi ilişkilerin başlaması ile nispi bir huzur görüldü. Ülkesini genişletmek hevesine düşen el-Melikü'l-Adil'in Nureddin'le Sincar hakimi Kutbeddin Muhammed ile Sencerşah'ın arasındaki iyi duruma tahammül edemeyerek Kutbeddin'i kendi tarafına çekerek bu birliğin bozulmasını sağladı. Kutbeddin'in, el-Melikü'l-Adil adına hutbe okuttuğunu duyan Nureddin, Nusaybin'e yürüyerek Nisan 1204'de şehri zaptetti. Nureddin, Nusaybin'i kuşattığı sıralarda kardeşinin ölümünden sonra Erbil'e hakim olan Muzaffereddin Kökböri,³⁶ Musul Atabegliği topraklarına girerek tahribatta bulundu; Ninova'ya yağmalayarak mahsulünü yaktı. Durumu haber alan Nureddin, Nusaybin'den süratle Musul'a geldiyse de Kökböri'nin Erbil'e çekilmiş olduğunu görünce yeniden savaş hazırlıklarına başladı.³⁷

Nureddin Arslanşah, hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Sincar Beyliğine ait Tell Afer'i ele geçirdi. Sincar Atabegi Kutbeddin, Nureddin'in bu tecavüzüne karşı el-Melikü'l-Adil'den yardım istedi. el-Melikü'l-Adil; Kökböri, Hısn-ı Keyfa Artuklu emiri Nureddin Mahmud ile Ceziret ibn Ömer hakimi Muizzeddin Sencerşah'ı kendi tarafına çekerek Musul Atabegi aleyhine büyük ve kuvvetli bir ittifak kurdu. Müttetikler, Musul ordusunu Kefr Zemmar yakınındaki Cürdik denilen yerde yendiler (Eylül-Ekim 1204). Musul'a çekilen Nureddin, bir süre önce almış olduğu Tell-Afer'i Kutbeddin'e iade ederek el-Melikü'l-Adil ile bir anlaşma yapmaya muvaffak oldu.³⁸

Birkaç yıllık bir sükunet devresinden sonra, el-Melikü'l-Adil'in 1209 yılında kızı ile evlenmesinin yarattığı uygun durumdan istifade etmek isteyen, Nureddin Arslanşah, kendisinin Ceziret ibn Ömer'i ve el-Melikü'l-Adil'in de Sincar'ı almasını öngören bir planı uygulamak üzere onunla bir ittifaka gitti. Aslında 1209'da Sincar'ın kuşatılması neticesini veren bu gelişme, amcazadesinin zayıf düşmesine paralel olarak el-Melikü'l-Adil'in kuvvetlenmesine sebep olacağından, Nureddin Arslanşah'ın aleyhine idi. Üstelik, el-Melikü'l-Adil de Sincar'ı ele geçirirse Musul'u kolayca

³⁶ İbrahim Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi "Kökböri Maddesi", c.VII, s.271.

³⁷ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s. 142; İbnü'l-Esir, 1963, s.196; İbn Vasıl, a.g.e., c.III, s.18; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.146 ; Erdoğan Merçil, a.g.e., s. 219 ; Coşkun Alptekin, Doğuştan Günümüze, c.VII, s.568.

³⁸ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.142 vd.; İbnü'l-Esir, 1963, s.197; İbn Vasıl, a.g.e., c.III, s.19; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.146; Erdoğan Merçil, a.g.e. s.220 ; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.568.

zaptedebileceğine hükmediyordu. Neticede durumu zamanında fark eden Nureddin Arslanşah, Erbil hakimi Kökböri ile kuvvetlerini birleştirdi ve birlikte Sincar'ı olası bir işgalden kurtarmaya karar verdiler.³⁹ Önce Halife en-Nasır'ın tavassutu ile bunu sulh yoluyla sağlamaya çalışılırsa da muvaffak olamadılar ve Selahaddin'in oğlu Haleb hakimi el-Melikü'z-Zahir Gazi b. Selahaddin, Anadolu Selçuklu Sultanı Keyhüsrev b. Kılıçarslan ve kardeşi Erzurum hakimi Muğiseddin Tuğrulşah ile birleşip, el-Melikü'l-Adil'in uzlaşmaya yanaşmaması durumunda ülkesine yürüme kararı üzerinde ittifaka vardılar.⁴⁰

el-Melikü'l-Adil, halifenin tavassutu ile muhasarayı kaldırmaya razı oldu. fakat Sincar hariç aldığı bütün yerlerin kendisinde kalması şartını müttefiklere kabul ettirdi.⁴¹ Bu hadiseden bir müddet sonra da Atabeg Nureddin Arslanşah on yedi sene on bir ay hüküm sürdüktan sonra yakalanmış olduğu verem illetinden kurtulamayarak 607 senesi Recep ayının sonunda (18 Ocak 1211) otuz sekiz yaşında vefat etti.⁴² Nureddin Arslanşah, esmer, seyrek sakallı, güzel çehreli, vefatında beyaz sazlı olup Musul Atabeg ailesinin son kuvvetli ve heybetli hükümdarı idi.⁴³ Etraftaki hükümet reisleri kendisinden çekinirdi. Mustarip olduğu hastalığa rağmen faal bir siyaset adamı idi. Halife ile daima iyi geçinmiştir.⁴⁴

Nureddin Arslanşah, Musul'da Atabeg sarayının karşısında yaptırmış olduğu fevkalade güzel bir Şafii medresesine gömüldü.⁴⁵ Atabeg ailesinde yalnız o Şafii mezhebinde idi.⁴⁶

2.c.II. İzzeddin Mesud Dönemi (H.607-615/ M.1211-1218)

Musul Atabegi Nureddin Arslanşah on yedi sene on bir ay hüküm sürdüktan sonra, yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak vefat etmeden önce ölüm döşeğinde iken

³⁹ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.143; İbnü'l-Esir, 1963, s.196 vd ; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s. 147 ; Erdoğan Merçil, a.g.e., s.221; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.7.

⁴⁰ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.148 ; Douglas Patton, a.g.e., s.155; Erdoğan Merçil, a.g.e., s.221.

⁴¹ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s. 143.

⁴² İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.144, Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.148 vd ; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.568; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.7; Erdoğan Merçil, a.g.e., 222.

⁴³ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.145; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.149. (Ayrıca H.A.el-Dakuki, tarihçilerin Nureddin Arslanşah'ın sıfatları hakkındaki ihtilaflarını aynı sayfanın I numaralı dipnotunda teferruatlı bir şekilde vermiştir).

⁴⁴ İbnü'l-Esir, 1963, s.198.

⁴⁵ İbnü'l-Esir, 1963, s.198-199.

⁴⁶ İbn Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihaye, c.XIII, Kahire, 1932, s.61; Zehebi, Tarihü Düveli'l-İslâm, c.II, Beyrut, 1985, s.21.

oğlu İzzeddin Mesud'u kendisinin halefi olarak tayin etti. Onun cülûsu ve saltanatını garanti etmek için de ordu ve devlet ricalinden söz aldı. Küçük oğlu İmadeddin Zengi'ye ise, Akr ve Şuş Kale'lerini ve bunlara bağlı vilayetleri vasiyet etti.⁴⁷ Bunun yanında devletin tedbirini aslen köle olan ve aynı zamanda Üstadü'd-Dar olan Bedreddin Lü'lü'ye verdi.⁴⁸ O sıralarda 17⁴⁹ yaşında bulunan Melik İzzeddin Mesud'un yaşına rağmen üstün bir zeka ve idare kabiliyetine sahip olduğunu gören Emir Bedreddin Lü'lü', onun veliaht ilanını olumlu karşılayıp destekledi.⁵⁰

II.İzzeddin Mesud 607 (1211)' de Atabeg oldu. bu tarihten sonra daha çok el-Kahir diye tanınmıştır.hükümetinin umurunda büyük roller oynayan Bedreddin Lü'lü', ülkenin idaresi hususundaki müracaatını müspet karşılayan halife, el-Kahir'e hilatler gönderdi.⁵¹

II.İzzeddin Mesud'un Atabeglik devri oldukça sakin geçmiş ve devlet işleri daha çok Bedreddin Lü'lü' tarafından yürütülmüştür. İzzeddin Mesud ile kardeşi İmadeddin Zengi, Erbil hakimi Muzaffereddin Kökböri'nin damatları idiler. Bu bakımdan da Kökböri, Musul Atabegliği ile iyi münasebetlerini sürdürdü.

Bu sükûnet tüm idarecilerin 606 (1209) senesinde yapmış oldukları anlaşmaya dikkatle uyması ve hatta kuvvetli Mısır Eyyûbi Sultanı el-Melikü'l-Adil'in statüyü muhafaza etmeye çalışmış olmasından kaynaklanmıştır.⁵²

II.İzzeddin Mesud, yedi yıl dokuz ay Atabeglik yaptıktan sonra hastalandı ve 23-24 Haziran 1218'de 25 yaşında öldü ve yaptırdığı Kahiriye Medresesi'ne defnedildi.⁵³

⁴⁷ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s. 250; Ebu'l-Fida, a.g.e., c.II, s.113; İbnü'l-Verdi, Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer, (Nşr. Ahmed Rıfat el-Bedravi), c.I, Beyrut, 1970, s.190; Ahmed Cevdet Paşa, Peygamberler ve Halifeler Tarihi, c.IV, İstanbul, 1997, s.1218; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.150; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.8; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.568; Erdoğan Merçil, a.g.e., s.222.

⁴⁸ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.254; Zehebi, a.g.e., c.V, s.505; İbnü'l-Verdi, a.g.e., c.II, s.128.

⁴⁹ İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih adlı meşhur tarih kitabında İzzeddin Mesud'un yaşını on olarak göstermiş olmasına rağmen son dönem tarihçileri bunun çelişkili bir ifade olduğu kanaatindedirler. Ayrıca bkz., Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.150-151; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.8.

⁵⁰ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.250; İbn Vasil, a.g.e., c.III, s.202; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.150; Davud Çelebi, "el-Melik Bedreddin Lü'lü' ve'l-Asari'l-Kadimeti'l-İslâmiyyeti fi'l-Mavsıl", Sümer Dergisi, S.1, c.2, Bağdad, 1946, s.22; K.V.Zettersteen, İslam Ansiklopedisi,"Lü'lü' Maddesi", c.VII, s.108.

⁵¹ Sibt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., c.VIII, s.546.

⁵² D.Patton; a.g.e., s.157.

⁵³ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.255; Zehebi, a.g.e., c.V, s.505. Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.152; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.568.

Ölümünü şüphe ile karşılayan, hatta onu Bedreddin Lü'lü'nün zehirlediğini rivayet eden kayıtlar mevcuttur.⁵⁴

el-Melikü'l-Kahir (II.İzzeddin Mesud), son derece cömert, yumuşak huylu bir kimse olup halkın mallarına kesinlikle tamah etmezdi. Ayrıca reâya ile onu karşı karşıya getirecek her türlü eziyetten de uzak dururdu. Onun son derece yufka yürekliliğinden dolayı sürekli olarak ölümü zikredip durduğu anlatılmaktadır.⁵⁵

2.d.II.Nureddin Arslanşah Dönemi (H.615-616/ M.1218-1219)

II.İzzeddin Mesud, ölümünden önce Atabegliği on yaşlarında bulunan büyük oğlu II.Nureddin Arslanşah'a bırakmış ve hükümet işlerinin yürütülmesi vazifesini de Bedreddin Lü'lü'ye vermişti.⁵⁶

Bedreddin Lü'lü', taziye müddeti bitince hemen Nureddin'i babasının tahtına ve memleketinin başına geçirerek hükümdarlığını ilan etti, halifeye mektup yazıp onu tasdik etmesini ve hükümdarlığını onaylamasını istedi; ayrıca bütün hükümdarlara ve komşu memleketlerin emir ve Atabeglerine durumu bildirerek yeni Atabegin babası II.İzzeddin Mesud ile daha evvel aralarında sürdürdükleri anlaşmaları yenilemelerini talep etti. Bedreddin Lü'lü' çok kısa zamanda bütün düşündüklerini gerçekleştirmiş ve her şeyi yerli yerine koyduktan sonra reâyânın taziyelerini kabul etmiş, askerleri ve halkı huzura kabul ederek Nureddin'e sadık kalacaklarına dair onlardan yemin almıştı. Böylelikle her işini sağlama koyan Bedreddin Lü'lü' ülkenin geçirebileceği her türlü sarsıntıyı engellemiş, işleri rayına oturtmuş, sultanın küçük yaşta olmasına, etrafta hükümdarlığa geçmeye tamah eden bir çok kimsenin bulunmasına rağmen tam bir otorite sağlamıştı.⁵⁷

Birkaç gün sonra halifenin gönderdiği görevlendirme emri ile Nureddin'in Atabegliğini onaylayan devlet yönetiminin sürdürülmesini Bedreddin Lü'lü'ye veren, her türlü menşûr ve belgeler Musul'a ulaşmıştı. Diğer taraftan bütün çevre hükümdarları da el-Melikü'l-Kâhir'in ölümünden dolayı taziyelerini bildiriyor ve istenilen

⁵⁴ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.151.

⁵⁵ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.286.

⁵⁶ İbnü'l-Esir, c.XII, s.286; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.151; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.9; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.568; Erdoğan Merçil, a.g.e., s.220.

⁵⁷ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.287; İbn Vasil, a.g.e., c. III, s.263; Ebu'l-Fida, a.g.e., c.II, s.118; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.152; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.569; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.12; Erdoğan Merçil, a.g.e., s.220.

anlaşmaları tekrar baştan yenilediklerini ifade ediyorlardı. İşte bu şekilde yönetim tam rayına oturmuş ve her şey istikrar bulmuştu.⁵⁸

II. Nureddin Arslanşah'ın Musul Atabegi olmasına Akr ve Şuş hakimi olan amcazadesi İmadeddin Zengi itiraz ederek Atabeglik iddiası ile ortaya çıktı. Halk arasına fazla çıkamayacak kadar hastalıklı olan yeni Atabegin hükümeti idare edemeyeceğini ileri sürüyordu.⁵⁹

İmadeddin Zengi, Muzaffereddin Kökböri'nin Selahaddin Eyyûbi'nin kız kardeşi Rabia Hatun'dan doğma kızı ile evli olduğu için her zaman Muzaffereddin Kökböri'nin yardımını görebildi.⁶⁰ Nitekim Muzaffereddin Kökböri bütün imkanlarıyla İmadeddin'i desteklemişti. İmadeddin, önce içinde atası İzzeddin Mesud b. Mevdûd'un kölelerinden büyük bir gurubun bulunduğu, Musul'a bağlı İmadiye Kalesi muhafızına haber göndererek, hem kalenin kendisine teslimini hem de kardeşi oğlu Musul Atabegi'nin durumunu ve Bedreddin Lü'lü' nün tahakkümünü bildirerek, kendisinin Atabegliğe daha müstahak olduğunu anlattı. Fakat durumdan haberdar olan Bedreddin Lü'lü', ileri gelen bir emiri kumandasında askeri birlik göndererek kalenin naibine teslimini sağladı. Ardından diğer kalelere de kendi adamlarını yerleştirdi.⁶¹

Böylece ilk teşebbüsünde başarısız olan İmadeddin Zengi, ikinci kez harekete geçmeden önce, Bedreddin Lü'lü' nün saltanatı ele geçirmek arzusunda olduğunu kayınpederi Erbil hakimi Muzaffereddin Kökböri'ye bildirerek onun desteğini sağladı.⁶² Ardından da İmadiye Kalesi'ne haber gönderip, Musul Atabegi II. Nureddin Arslanşah'ın öldüğü ve Bedreddin Lü'lü' nün ülkeye hakim olmak arzusunda olduğunu, oysa atalarına ait olan ülkeye kendisinin sahip olmasının daha uygun olduğunu bildirerek kale muhafızlarını ikna etmeye çalıştı. Nihayet bu mektupların etkisinde kalan kale muhafızları 18 Ramazan 615 (8 Aralık 1218)' de İmadiye Kalesi'ni ona teslim ederek Bedreddin'in kaledeki naip ve adamlarını tutukladılar.⁶³

⁵⁸ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.287; İbn Vasıl, a.g.e., c.III, s.263; İbnü'l-İbri, a.g.e., s.403; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.152; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.12; Erdoğan Merçil, a.g.e., s.220; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.569; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.12.

⁵⁹ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s. 288; İbn Vasıl, a.g.e., c.III, s.264; İbnü'l-İbri, a.g.e., s. 404; ; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.500; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.152; R. Stephan Humphreys; The Emergence of the Mamluk Army, c.I, Albany 1977, s.87.

⁶⁰ Ebu'l-Fida, a.g.e., c.III, s.118 vd; İbnü'l-Verdi, a.g.e., c.II, s.135; R.Stephan Humphreys, From Saladin to the Mongols the Ayyubids of Damascus 589-658 (1193-1260), Albany 1977, s.167.

⁶¹ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.290; İbn Haldun, Kitabü'l-İber, c.V, Beyrut 1979, s.269.

⁶² Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.500; İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.290; İbnü'l-İbri, a.g.e., s.204.

⁶³ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.292; İbn Haldun, a.g.e., c.V, s.269.

Bu durum karşısında Bedreddin Lü'lü' İmadeddin üzerine asker gönderdi. Fakat bu kuvvet mevsim kış olduğundan savaşa girmeyip, muhasara ile iktifa etti. İmadiye Kalesi'ni kuşatan kumandanın tecrübesizliği yüzünden mevsimi ve coğrafi şartları nazari itibara almayarak başlattığı hücumların geriye püskürtülmesi İmadeddin'in durumunu kuvvetlendirdi. İmadeddin Zengi, böylece Musul'a ait olan Hakkari ve Zuzan Kaleleri'ni Musul naiblerinden 615 (1218)' de aldı.⁶⁴ Buralara adamlarını yerleştiren İmadeddin Zengi, Müttefikleri Muzaffereddin Kökböri ile birlikte Musul civarına ulaşan akınlar tertipleyerek yağma ve tahribatta dahi bulundular.

Bedreddin Lü'lü' hem kalelerin elinden çıkması hem de İmadeddin Zengi ile Muzaffereddin Kökböri arasındaki ittifak karşısında zor durumda kalınca el-Cezire'de nüfuz sahibi olan Ahlat emiri Eyyûbi el-Melikü'l-Eşref Musa'dan yardım isteyerek onun itaatine gireceğini bildirdi. Buna memnuniyetle muvafakat gösteren el-Melikü'l-Eşref, Bedreddin'in üzerine yürüyen Erbil Emiri Muzaffereddin Kökböri'ye gönderdiği bir tehdit mektubunda 606 (1209) tarihinde yapmış oldukları anlaşmayı hatırlatarak Musul'dan alınan yerlerin iadesini ve tarafsız kalmasını ihtar etti.⁶⁵ Aksi takdirde bizzat harekete geçeceğini bildiriyordu. Fakat tehdide ehemmiyet vermeyen Muzaffereddin Kökböri, İmadeddin Zengi'ye yardıma devam ettiği gibi Hısn Keyfa ve Amid Emiri Artuklu Nasıreddin Mahmud ve Mardin Emiri Artuklu Nasıreddin Artuk Arslan ile de anlaştı.⁶⁶

el-Melikü'l-Eşref de bu durum üzerine, gerektiğinde Bedreddin'e yardımcı olması için gönderdiği askeri bir birliği Nusaybin'e göndererek burada konuşlandırdı.

Bu arada el-Akr Kalesi'nde bulunan ve Muzaffereddin Kökböri'den büyük sayıda askeri yardım gören İmadeddin Zengi Musul'a yürüdü. Bu durumu öğrenen Bedreddin Lü'lü' derhal askerlerinden bir kısmını hazırlayarak Musul'u İmadeddin'e karşı müdafaa ile görevlendirip şehirden çıkardı. Musul'a 4 fersahlık⁶⁷ bir mesafede konaklayan ordu ileri gelenleri, Bedreddin'den bu yönde bir emir almadıkları halde, kendi aralarında Akr Kalesi üzerine yürüyüp İmadeddin Zengi ile savaşmayı

⁶⁴ İbnü'l-Esir, 1987, c. XII, s.293; Ebu'l-Fida, a.g.e., c.II, s.121; İbn Haldun, a.g.e., c.V, s.270.

⁶⁵ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.294; İbnü'l-İbri, a.g.e., s.404; İbn Haldun, a.g.e., c.V, Beyrut, 1979, s.597; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.569; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.153; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.14.

⁶⁶ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.294; İbn Haldun, a.g.e., c.V, s.597; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.154; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.14.

⁶⁷ 1 fersah=6 km. Bkz. Walter Hinz, İslâm'da Ölçü Sistemleri (Çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s.76.

kararlaştırdılar.⁶⁸ Bedreddin'e ise sadece Akr Kalesi üzerine yürüyüp İmadeddin Zengi ile savaşmaya gittiklerini bildirdiler.

Ellerinde silâhlarından ve bindikleri bineklerinden başka hiçbir savaş araç ve gereçleri olmayan Musul askerleri, bütün gece yürüyüp ertesi gün yani 616 yılı Muharrem ayının çıkmasına dört gün kala (12-14 Nisan 1219) bir pazar sabahı el-Akr Kalesi önlerine ulaştılar. Zengi'nin askerleriyle karşılaşınca kalenin surları önünde çarpışmağaya girişmiş ve aralarında şiddetli bir savaş başlamıştı. Bu savaş neticesinde Musul askerleri galip gelirken, İmadeddin ve askerleri mağlûp olup Erbil'e doğru çekilip gitmişlerdi. Bedreddin Lü'lü'nün askerleri de daha evvel Musul yakınlarında konakladıkları karargâhlarına geri dönmüşlerdi.⁶⁹

Bu arada Abbasî halifesi en-Nâsır Lidinillâh ile el-Melikü'l-Eşref'in elçileri bu iki grup arasında barış sağlamak üzere bölgeye vardı. Her iki taraf barış anlaşması yaparak bu gelen elçiler huzurunda bir daha birbirlerine saldırmayacaklarına dair yemin ettiler.⁷⁰

Barış anlaşmasının imzalandığı sıralarda Musul hâkimi Nureddin Arslanşâh b. El-Melikü'l-Kâhir bu göreve getirildiği günden beri düçar olduğu çeşitli hastalıkların etkisiyle vefat etti; bunun üzerine Bedreddin Lü'lü' Nureddin'in yerine o sıralarda üç yaşında olan küçük kardeşi Nasıreddin Mahmud'u getirerek askerlerin ona itaat edeceklerine dair yeminlerini almıştı. el-Melikü'l-Kâhir'in bundan başka erkek çocuğu yoktu. üç yaşında olan yeni Atabek Nasıreddin Mahmud Bedreddin tarafından ata bindirilip halkın huzuruna çıkınca halk bundan dolayı son derece memnun olmuştu; çünkü Nureddin Arslanşâh hasta olduğundan dolayı ata binip halkın huzuruna çıkamamıştı. Nasıreddin Mahmud halkın huzuruna ata binmiş olarak çıkarılınca halk artık atabekler ailesinden bir hükümdarlarının başta bulunduğunu bizzat müşâhede edince mutmain olmuş ve ülke içinde meydana gelen karışıklıklar da son bulmuştu.⁷¹

⁶⁸ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.294; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.500-501; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.154; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.15.

⁶⁹ Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.502.

⁷⁰ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.294; İbn Haldun, a.g.e., c.V, s.598; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.500; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.154; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.15.

⁷¹ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.295; İbnü'l-İbri, a.g.e., s.405; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.154; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.15; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.569.

Bu hadiselerin ardından II.Nureddin Arslanşah, Musul Atabegliğinde bir yılı ikmal etmeden vefat ederken, yerine Bedreddin Lü'lü' tarafından üç yaşındaki kardeşi Nasıreddin Mahmud getirildi.⁷²

İbnü'l-Esir'den anlaşıldığına göre halk kitlesi Atabeg ailesini severdi ve ona sadık idi. Hatta Bedreddin Lü'lü' ahaliyi tatmin ve teskin etmek için yeni Musul Atabegi Nasıreddin'i ata bindirerek onlara göstermişti.⁷³

2.e.Nasıreddin Mahmud Dönemi (H.616-631/ M.1219-1233).

II.Nureddin Arslanşah'ın 616 muharrem'inde (Nisan 1219) barışın tesis edildiği sıralarda cülusundan beri mustarip olduğu çeşitli hastalıkların etkisiyle 23 yaşında vefat genç Atabeg aynı zamanda adına hutbe okunan son hanedan üyesiydi.⁷⁴

Atabeg ölümüyle birlikte Bedreddin Lü'lü' yerine 3 yaşındaki küçük kardeşi Nasıreddin Mahmud b. Melik Kahir İzzeddin Mesud'un tahta cülusunu sağladı. Askerlerden bağlılık yemini alınmasından sonra, yeni Atabeg ata bindirilip ahaliye gösterildi. Halk bu durumdan son derece memnun oldu, zira önceki Atabeg rahatsızlığı sebebiyle ata binemediğinden halkın huzuruna çıkamamıştı. Ancak genç hükümdarın böyle at üzerinde dolaşması ile halk artık Atabegler ailesinden birinin başta bulunduğunu müşahede etmiş ve ülkedeki karışıklıklar da son bulmuştu.⁷⁵ Daha çocuk yaşta birinin Atabeg olmasının halife tarafından onaylanıp onaylanmadığı hakkında kaynaklarda bir bilgi ise maalesef bulunmamaktadır.

II. Nureddin Arslanşah'ın vefat edip de yerine kardeşi Nasıreddin Mahmud'un çocuk yaşta Atabeg olması ve Bedreddin Lü'lü'nün devlet işlerini eline alması İmadeddin Zengi ile Muzaffereddin Kökböri'yi yeniden harekete geçirdi. Yeni Musul Atabegi olan Nasıreddin Mahmud'un yaşının küçüklüğüne tamah eden Muzaffereddin ve İmadeddin için yeni baştan bir fırsat doğmuş gibi olmuştu. Bu iki müttefik askerlerini toplayarak harekete geçmek üzere hazırlıklar yapmış ve adamlarından bir

⁷² İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s. 295; Ebu'l-Fida, a.g.e., c.II, s.121; İbnü'l-Verdi, a.g.e., c.II, s.136; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.569; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.15; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.154; Erdoğan Merçil, a.g.e., s.220.

⁷³ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.296;

⁷⁴ Ebu'l-Fida, a.g.e., c.II, s.121; İbnü'l-Verdi, a.g.e., c.I, s.203; İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb, (Nşr. Sami Dehhan), c.II, Dımaşk, 1968, s.186.

⁷⁵ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.296; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.502; İbn Haldun, a.g.e., c.V, s.270.

grup Musul vilâyeti çevresine yaptıkları saldırı, giriştikleri yağma ve fesattan dolayı açığa çıkmıştı.

Bu sıralarda Musul ordusunun büyük kısmı, Bedreddin Lü'lü' nün büyük oğlu Salih İsmail kumandasında, el-Melikü'l-Eşref'in Frank'ların Akdeniz'in Suriye-Filistin kıyısında hakim oldukları şehirler üzerine düzenleyeceği harekâta yardımcı kuvvet olarak Haleb'e gönderilmişti. Harekâtın hedefi Frankları Dimyat önlerinden Suriye'de hakim oldukları yerlere geri dönmek zorunda bırakmak ve Mısır hakimi Melik Kamil'in yükünü hafifletmekti. Nitekim Melik Eşref planlandığı gibi bu akınları gerçekleştirmiştir.⁷⁶

İşte bu esnada müttefiklerin hazırlıklarından haberdar olan Bedreddin Lü'lü' gerekli tedbirleri almaya başladı. Ancak ordunun büyük kısmı seferde olduğundan, bu kez durumu tehdit edici bularak, gerektiğinde kendisine yardımcı olması için evvelce el-Melikü'l-Eşref tarafından memlûku İzzeddin Aybeg kumandasında daha önceden gönderilmiş ve Nusaybin'de konuşlandırılmış olan birliğin yardımını talep etti. Bunun üzerine İzzeddin Aybeg kumandasındaki askerler 4 Recep 616 (15 Eylül 1219)'da Musul'a doğru hareket ettiler.⁷⁷ Buraya ulaştıklarında, kendisinin Haleb'e sevk ettiği askerlere nispetle sayıca daha az olan bu birliği karşısında bulan Bedreddin Lü'lü', durumundan endişe etti. Hatta, birliğin kumandanı İzzeddin Aybeg'in Dicle Nehri'ni geçip Erbil ve civarına saldırma teklifini reddedip, ona Musul dışında karargah kurup istirahat etmesini emretti. Ancak Aybeg'in ısrarlarına dayanamayan Bedreddin Lü'lü', birkaç gün sonra kuvvetlerini birleştirerek Dicle Nehri'ni geçip doğu yakasında karargah kurdular.⁷⁸

Durumdan haberdar olan Muzaffereddin Kökböri, askerlerini topladı ve yanında bulunan İmadeddin Zengi ile beraber Zap Suyu'nu geçip düşmanı üzerine ilerledi. Ancak Bedreddin Lü'lü'de onun faaliyetlerini takip ediyordu ve bu ilerleyiş üzerine derhal ordusunu savaş düzenine geçirdi. İzzeddin Aybeg ordusunun en cesurları ile birlikte öncü kuvvetlerin başına getirildi. Sol cenaha da ileri gelen emirlerden biri

⁷⁶ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.297; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.503; İbn Haldun, a.g.e., c. V, s.270; Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., c.IV, s.1224-1225; H.A.R. Gibb, a.g.e., s.698;

⁷⁷ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.298; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.503-504; İbn Haldun, a.g.e., c.V, s.270; H.A.R. Gibb, a.g.e., s.699; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.17.

⁷⁸ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.298; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.503-504; İbn Haldun, a.g.e., c.V, s.270; H.A.R. Gibb, a.g.e., s.699; Davud Çelebi, a.g.mkl., s.25; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.17.

kumandan tayin edildi.⁷⁹ Ancak sol cenaha atanan emirin isteği üzerine, bir süre sonra, kendisine yeniden sağ kanat kumandanlığı verildi.⁸⁰

Gece yarısı olunca Aybeg derhal dūřman üzerine harekete geömek istemiş, Bedreddin ise ona yerinde durmasını ve dūřmanın son derece yakın olmasından dolayı sabahı beklemesini istemişti. Ne var ki Aybeg savaş usulünü bilmediğinden ve bu husustaki cehâletinden dolayı Bedreddin'i dinlememiş, harekete geömiş, askerler de mecburen ona uymak zorunda kalmışlardı. Askerler geceyi ve bu gece karanlığını azimle göğüsleyerek ilerlemiş ve 20 Recep (30 Eylül-1 Ekim) gecesini dūřmanla Musul'un üç fersahlık bir mesafe uzaklığında karşı karşıya gelmiş bulunuyordu. Bu arada İzzeddin bulunduğu yerden sađ taraf geöip sađ kanat kuvvetlerine katılmış ve kuvvetlerle birlikte Muzaffereddin'in aralarında Zengî'ninde bulunduğu sol kuvvetleri üzerine hamlı yaparak onları mağlûp etmişti.

Sol taraftan sağ tarafa intikal eden emir ise bulunduğu yerden uzaklaştırılmış, o da öarpışmalara katılmamıştı; fakat Aybeg'in sol kanat kuvvetlerini mağlûp ettiğini görünce onlara katılmış, bu arada Bedreddin Lü'lü'nün sol tarafı hezimete uğramıştı. Kendisi ise yanında bulunan çok az askerle yalnız başına kalınca Muzaffereddin Kökböri üzerine yürüyerek kendisinin merkez kuvvetleriyle birlikte ve hiö de paröalanmadan ve birbirlerinden ayrılmadan üzerine yürümüştü. Bunu gören Bedreddin geri öekilmekten başka imkân görememiş, Musul'a geri dönüp Dicle'yi aşarak kendi kalesine gelip kapanmıştı. Oradan da Musul'a indiğinde halk onu görüp gelişine bir hayli sevinmiş ve onunla birlikte Babü'l-Cisr'e yürüyüp gitmişlerdi. Ancak asker toplamak arzusunda olan Bedreddin Lü'lü', Musul'da fazla kalmayarak Balat şehrini gitti ve orada karargah kurdu.⁸¹ Bedreddin'in peşinde ilerlemekte olan Muzaffereddin Kökböri ise Dicle Nehri'nin karşı tarafında onların karşısında yer alarak yanında bulunan askerleriyle birlikte Ninova Kalesi yakınlarında konaklayıp orada üç gün müddetle kalmıştı.⁸²

Bu arada Muzaffereddin Kökböri Bedreddin'in askerlerinin tümüyle Musul'da toplandığını ve meydana gelen bu öarpışmalar sırasında onlardan çok az kimsenin telef olduğunu Bedreddin'in de bir gece atlısı ve yayasıyla birlikte bütün askerlerini alıp

⁷⁹ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.298.

⁸⁰ İbnü'l-Esir, c.XII, s.298.

⁸¹ Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.XII, s.503.

⁸² İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.299.

Dicle'yi köprüler ve gemilerle aşarak ona saldırıya geçeceğini haber almıştı. Bunun üzerine Muzaffereddin Kökböri hareket için hiçbir davul çaldırmadan ve boru öttürmeden sessizce bulunduğu yerden ayrılarak Zap Suyu'nu geçmiş, Erbil'e doğru yola koyulmuştu. Zap Suyu'nu aştıktan sonra karşı taraftan elçiler gelmiş ve barış için görüşmelere başlanmıştı. Bu barış görüşmeleri neticesinde herkes o anda bulundurduğu şehirleri koruyacaktı. Bu konuda gerekli yemin ve ahitler verildikten sonra arada sulh akdedilmiş oldu.⁸³

Bu sulh da uzun sürmedi. Çünkü Keveşa Kalesi'ndeki asker ve ahali İmadiye ve diğer kalelerin yaptıkları gibi, Bedreddin'in naiplerini çıkarıp, kaleyi İmadeddin'e teslim etmişlerdi,⁸⁴

Bedreddin Lü'lü', Muzaffereddin'e hadiseyi bildirerek ahitleri hatırlatmasına rağmen bir cevap alamadı. Bunun üzerine Haleb Emiri el-Melikü'l-Eşref'ten bir kez daha yardım istemek mecburiyetinde kaldı. Haleb emiri bunun üzerine meseleyi tamamen çözmek için ordusuyla Fırat Nehri'ni geçerek Harran'a geldi. Muzaffereddin ise boş durmayarak etraftaki hükümdarları el-Eşref tehlikesine karşı uyararak aleyhine ittifak kurmaya çalıştı. Böylece o sıralarda el-Eşref ile mücadele halinde olan Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus b. Keyhüsrev b. Kılıç Arslan ile birleşti. Hısn Keyfa ve Amid Meliki Nasıreddin Mahmud ile Mardin Emiri Nasıreddin Artuk Arslan Eyyübi hükümdarının tecavüz politikasından çekinerek I.İzzeddin Keykavus'un tabiiyetine girmek ve ülkelerinde Selçuklu sultanı adına hutbe okutmak suretiyle ittifaka katıldılar.⁸⁵

Muzaffereddin Kökböri, ayrıca el-Eşref'in kumandanlarından Emir Ahmed b. Ali el-Maştüb, İzzeddin Muhammed el-Hamidi ve diğerlerini kendi tarafına çekme teşebbüsünde de bulundu. el-Eşref'ten ayrılanlar Dunesir'de, Amid emiri ile buluşarak el-Eşref'in Bedreddin'e yardıma gitmesini önlemek istemekte idiler.⁸⁶

Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus, el-Eşref'e ait Malatya üzerine yürüyerek, el-Eşref'in Bedreddin'e yardımını engelleyerek mevcut durumdan Muzaffereddin'in

⁸³ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.299.

⁸⁴ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.296; İbnü'l-İbri, a.g.e., s.405; İbn Haldun, a.g.e., c.V, s.271; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.570 vd.; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.155.

⁸⁵ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.297; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.503; İbn Haldun, a.g.e., c.V, s.270; Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., c.IV, s.1225; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.17; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.570; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.156.

⁸⁶ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.297; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.505; İbn Haldun, a.g.e., c.V, 301; Erdoğan Merçil, a.g.e., s.139; Osman Turan, İslam Ansiklopedisi, "İzzeddin Keykavus Maddesi", c.VI, s.570.

istifade ederek Musul'u ele geçirmesini sağlamaktı. Fakat büyük ittifak ve hazırlanan plan gerçekleşmedi. Zira veremden mustarip olan Selçuklu sultanının Malatya muhasarası sırasında şiddetlenen hastalığı yüzünden ülkesine dönmesi ve kısa bir süre sonrada 616 şevval'inde ölmesi ile büyük ittifak ve hazırlanan plan gerçekleşmedi.⁸⁷ Yerine tahta geçen I.Alaaddin Keykubad, hem ufukta görünen Moğol tehlikesi hem Anadolu'daki diğer muhaliflerin tehditlerinden dolayı el-Eşref ile barıştı. Yapılan anlaşma ile birbirlerine destek olmayı vaat ederek müttefik oldular. Hatta, bu anlaşma aralarında akrabalık bağı tesis etmelerini de öngörüyordu.⁸⁸ Böylece Musul Atabegi ve Bedreddin'e karşı kurulan ittifak bozuldu. Amid emiri tekrar el-Eşref tarafına geçti. Melik Eşref'te ona Hani ve Cebel-i Cûr'u (Cûdi) teslim ettiği gibi Dara'yı da vaat etti. Böylece birlikleri bozulan muhaliflerin bir kaçı daha saf değiştirence, çıkardığı karışıklıklarla Dimyat'ın Frankların eline düşmesine zemin hazırlayan Ra'sû'l-Ayn iktası sahibi⁸⁹ İmadeddin b. Seyfeddin b. Ali b. Ahmed el-Maştüb İmadeddin ve Muzaffereddin'le yalnız kaldı.⁹⁰

İbn el-Maştüb emrindeki kuvvetlerle birlikte gitmek istiyordu. Ancak Nusaybin'de bulunan şahne tarafından mağlup edilince perişan bir halde Sincar taraflarına çekildi. O sıralarda Sincar hakimi Emir Ferruḫşah Ömer b.Mevdûd b. Zengi⁹¹ idi. O hem Melik el-Eşref'in hem de Bedreddin Lü'lü'nün müttefiki olduğundan İbn el-Maştüb'u yakalatıp Sincar'a getirtti.

İbn el-Maştüb burada emirin huzuruna çıkarıldığında onu el-Eşref'e muhalefet etmeye kışkırttı. Onun sözlerine kanan Emir Ferruḫşah, isyan edince, fitne ve fesat peşinde koşanlar İbn el-Maştüb'un etrafında toplanarak Musul şehrine bağlı "el-Bak'a"

⁸⁷ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.298; Osman Turan, a.g.md., c.VI, s.571; Erdoğan Merçil, a.g.e., s.139; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.156; Adnan Eskikurt, a.g.e.; s.21; Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., c.IV, s.1225; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.570.

⁸⁸ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.310; Osman Turan, a.g.md., c.VI, s.571; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.156; Erdoğan Merçil, a.g.e., s.139 vd; Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., c.IV, s.1225; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.570.

⁸⁹ İbnü'l-Adim, a.g.e., c.II, s. 935; İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.311; İbnü'l-Verdi, a.g.e., c.II, s. 139; İbn Haldun, a.g.e., c.V, s.271; Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., c.IV, s.1226; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s. 157; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.22; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s. 571.

⁹⁰ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.311; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.506; Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., c.IV, s.1226; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.22; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.571; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.157.

⁹¹ Sincar emiri diğer muhtelif kaynaklarda da bu isimle geçmesine rağmen Hüseyin Ali el-Dakuki'nin tezinde Ömer b. Muhammed b. Zengi II, olarak geçmektedir. Bkz. Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.157.

denilen yere giderek burayı ve çevresindeki bir çok köyü yağmaladı. Bununla da yetinmeyerek Sincar'a tabi Tell-'Afer'e giderek Musul'a taarruza hazırlandı.⁹²

Bu faaliyetlerden haberdar olan Bedreddin derhal üzerlerine asker sevk etti. Yapılan çarpışmayı kaybeden İbn el-Maştûb kaleye sığındı. Musul askerleri burada karargah kurarak kaleyi kuşattılar. 21 Rebiyülevvel 617 /26 Mayıs 1220) Salı günü Musul'dan hareket eden Bedreddin Lü'lü' kuşatmaya katıldı. Kaleye düzenlenen peş peşe saldırıların üzerine nihayet 17 Rebiyülâhır (21 Haziran)'de yaklaşık bir aylık bir kuşatmanın ardından kale düşerken İbn el-Maştûb esir edildi ve Musul'a götürülerek orada hapsedildi.⁹³

Bedreddin Lü'lü' İbn el-Maştûb meselesiyle uğraşırken Melik Eşref Mardin'i kuşatmış ve akabinde başlayan görüşmeler neticesinde anlaşma sağlanmıştı. Buna göre Mardin emiri hem kendisine daha önce ikta edilen Ra'sû'l-Ayan'ı geri veriyor hem de 30.000 dinar ödemeyi kabul ediyordu.⁹⁴

Anlaşmanın ardından Nusaybin'e doğru hareket eden Melik Eşref'e yolda Sincar emirinin elçileri yetişerek efendilerinin Sincar'ın teslimine karşılık Rakka'nın kendisine verilmesini talep ettiğini bildirdiler. Sincar emirinin bu kararını vermesinin sebebi ise:

1. İbn el-Maştûb'un el-Eşref ve Bedreddin Lü'lü' aleyhine yaptıklarına göz yumduğu için el-Eşref'ten korkması

2. Sincar'a ait Tell-Afer 'in Bedreddin tarafından işgal edilmesi

3. Kendinden önce Sincar emiri olan kardeşi İmadeddin Şahansâh'ı öldürmesi dolayısıyla etrafındakilerce sevilmemesi ve korkusunun her geçen gün artması.⁹⁵

Neticede yapıla görüşmeler sonucu teklif kabul edildi ve Melik Eşref 1 Cemaziyelevvel 617 (4 Temmuz 1220)' de şehri teslim almasıyla Atabeg ailesinin 94 yıllık Sincar hakimiyeti sona ermiş oldu.⁹⁶

⁹² İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.311; İbnü'l-Verdi; a.g.e., c.II, s.139; İbn Haldun, a.g.e., c.V, s. 272; Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., c.IV, s.1226; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.157; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.22; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.571.

⁹³ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s. 312; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.507; Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., c.VIII, s. 608 vd.; Ebu Şame, Kitabü'r-Ravzateyn fi Ahbari'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salahiyye, Kahire, 1956, s.121 vd.; İbnü'l-Verdi, a.g.e., c.II, s. 140; İbn Haldun, a.g.e., c.V, s.348; Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., c.IV, s. 1226; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.157; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.22; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.571.

⁹⁴ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.313; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.507; İbn Haldun, a.g.e., c.V.348.

⁹⁵ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.157; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.23.

⁹⁶ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.313; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.507 vd.; Ebu'l-Fida, a.g.e., c.II, s.125; İbn Haldun, a.g.e., c.V, s.348; H.A.R.Gibb, a.g.e., s.699.

Sincar'ı ele geçiren Melik Eşref, 19 Cemaziyelevvel 617 (22 Temmuz 1220)' de Musul'a ulaşınca Bedreddin tarafından debdebeli bir şekilde karşılandı. Yine bu günlerde Halifenin ve Muzaffereddin Kökböri'nin elçileri Musul'a gelerek sulh teklifinde bulunmuşlardı. Bedreddin Lü'lü' den alınan tüm yerlerin –İmadiye- hariç iade edeceğini bildirmişti.⁹⁷

el-Eşref'in amacı Erbil'i işgal etmek olduğundan taraflar arası görüşmelerden iki ay netice alınamadı. Bu sürenin sonunda gerçek niyetini ortaya koyan el-Eşref, Erbil'e doğru yürüdü. Zap suyu yakınlarında Selemiye Köyü'ne ulaşınca durumun ciddiyetine varan Muzaffereddin ordugahını Zap Nehri'nin Erbil tarafındaki kenarında kurdu. Savaş için acele etmeyen Muzaffereddin tekrar barış için girişimlere başladı. Bu sebeple ikince defa olarak elçi gönderdi ve barış sağlandı. Çünkü el-Eşref'in askeri uzun zaman beklemekten bıkmış, aynı zamanda beraberindeki Amid Meliki Nasıreddin Arslan, Muzaffereddin'e meyletmeye başlamıştı.⁹⁸

Yapılan barış anlaşması şu maddeleri kapsamaktaydı:

- 1.Musul'a ait kaleler Bedreddin'e teslim edilecek.
- 2.Bedreddin'in kaleleri teslim edilinceye dek Zengi'ye ait olan el-Akr ve Şuş Kaleleri rehin olarak Bedreddin'de kalacak.
- 3.Yine Bedreddin'in kaleleri teslim edilinceye kadar İmadeddin Zengi, el-Eşref'in yanında rehin tutulacaktı.

Her iki tarafın da bu anlaşmaya uymaya yemin etmesinden sonra 2 Ramazan 617 (31 Ekim 1220)' de Musul'dan ayrılan el-Eşref, Sincar'a yöneldi. İbn el-Maştûb'u da oradan alıp Harran'a götürdü ve 619 senesi Rebiyülahırında (1222 Mayıs- Haziran) ölene dek burada bir kuyuda hapsedildi.⁹⁹

el-Eşref'in bölgeden ayrılmasının ardından Bedreddin Lü'lü' nün naipleri kaleleri teslim almak üzere gönderildiklerinde, Hakkari'ye bağlı Cell-Sûrâ haricinde hiçbir kale teslim edilmedi. İmadeddin Zengi bu durum üzerine, el-Eşref'in kardeşi Şihabeddin Gazi'den el-Eşref'in katında kendisi için şefaatte bulunmasını istedi.

⁹⁷ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.314; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.508; Ebu'l-Fida, a.g.e., c.II, s.125; İbnü'l-Verdi, a.g.e., c.I, s.207.

⁹⁸ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.314; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.508; Ebu'l-Fida, a.g.e., c.II, s.125; İbnü'l-Verdi, a.g.e., c.I, s.207.

⁹⁹ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.314; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.507; Sibt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., c.II, s.609; İbn Haldun, a.g.e., c.V, s.348; İbnü'l-Adim, a.g.e., c.III, s.936; İbn Hallikan, Vefâyatü'l-A'yân, c.I, Beyrut, 1973, s.181; İbnü'l-Verdi, a.g.e., c.I, s.207; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.159; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.23.

Neticede onu affeden melik Eşref'te Akr ve Şuş Kaleleri'ndeki görevlilerini geri çekti ve buraları ona iade etti.¹⁰⁰ Diğer taraftan Bedreddin'de hakim olduğu Tell-Afer Kalesi'ni burada gönlü olan melik Eşref'e teslim etti.¹⁰¹

İmadeddin'in davranışından memnun olmayan Hakkari ve Zuzan Kaleleri Bedreddin'e itaatlerini arz ettiler. el-Eşref ise Cudayda, Nusaybin Vilayat Beyne'n-Nehreyn Kalelerinin kendisine verilmesine karşılık bu işe razı oldu.¹⁰²

Bedreddin Lü'lü', ardından Şuş Kalesi'ni muhasara ve işgal etti. Ülkesinde nüfuzunun kalmadığını gören İmadeddin Zengi 619 (1222)' da Azerbaycan Atabegi Özbek b. Cihan Pehlivan'ın yanına gitti. Orada kendisine iktalar verildi..¹⁰³

el-Eşref ile Muzaffereddin arasındaki sulh bu sefer de fazla uzun sürmedi. el-Eşref'in iki kardeşi ile arasındaki itilaf mücadeleye dönüşünce fırsatını kollayan Muzaffereddin Kökböri 13 Cemaziyülahirde (2 Temmuz 1224) Musul'u kuşatma altına aldı. Bu kuşatmanın ardından Musul'da hayat bir hayli pahalılaşmış, insanlar çok sıkıntılı günler geçirmişlerdir. Ancak 10 gün süre ile şehri kuşatan Muzaffereddin, hem halkın yeteri derecede gıda stokuna sahip olmasını anlaması hem de Ahlat'ın Melik Eşref tarafından ele geçirilmesi ile planladığı işlerin gerçekleşmesinin zorluğunu anlamasının ardından kuşatmayı kaldırarak Musul'dan ayrıldı.¹⁰⁴

el-Eşref ve kardeşlerinin arasında baş gösteren mücadele ve ardından Muzaffereddin'in Musul'u kuşatması üzerine İmadiye halkı tekrar Bedreddin'e muhalefet ederek adamlarını kaleden çıkardılar.¹⁰⁵ Büyük bir sabırla tahammül gösteren Bedreddin ansızın hareket ederek kaleyi muhasara altına aldı. Oldukça sıkı tutulan kuşatma sebebiyle dışardan yiyecek ve yardım alamadılar. Kuşatma böylece 622 yılı Zilkade ayı (Kasım 1225) başlarına kadar sürdü. Nihayet muhasaranın şiddetinden bunalan kale halkı gönderdikleri elçiler vasıtasıyla teslim olmak istediklerini bildirdiler. Yapılan görüşmeler sonucunda kendilerine barınacak başka bir kalenin verilmesi hususunda mutabakata vardılar.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.314; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.508; İbn Haldun, a.g.e., c.V, s. 349.

¹⁰¹ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.314; Ebu'l-Fida, a.g.e., c.II, s.126; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.508; İbn Haldun, a.g.e., c.V.s. 349.

¹⁰² İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.314; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.508; İbn Haldun, a.g.e., c.V.s. 349.

¹⁰³ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.315; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.509; İbn Haldun, a.g.e., c.V, s. 350.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.383; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.515; Ebu'l-Fida, a.g.e., c.II, s.134; İbnü'l-Verdi, a.g.e., c.I, s.216; İbn Haldun, a.g.e., c.V.s. 355.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.407.

Bedreddin Lü'lü', kalenin teslimi karşılığında birçok mal ve iktanın yanı sıra sarp bir kaleyi düşmanlarına vermekten kurtulmuş, hatta onların İmadiye' de depoladıklarını da ele geçirmişti.¹⁰⁶

Hadiseler bu minval üzere devam ederken davet üzere Azerbaycan'dan dönen İmadeddin Zengi, Kalenin düşüşü müteakip kayınpederi Muzaffereddin ile ihtilafa düşerek el-Eşref'e sığınmış, Sincar'da esir gibi bir müddet muhafaza edilmiştir. Daha sonra el-Eşref ile anlaşarak Akr kalesi'ne karşılık Şehrizor'u takas etmiş ve 630 (1232-1233)'daki ölümüne kadar orada yaşamıştır.¹⁰⁷

Yine bu yıl içinde Moğol saldırıları neticesinde devletin birliği bozulan Harezmsah Alaaddin Muhammed b. Tekiş'in oğluna Moğollardan intikam alma vasiyeti üzerine Celaleddin'in Moğollarla bir çok muharebeye girdiğine şahit oluyoruz. Celaleddin Harezmsah, Moğolların Gazne'ye hücumu sonrasında Hint şehirlerinden dönerek sırasıyla Kirman, İsfahan ve Fars bölgelerini aşip 622 (1225) Ocak-Şubat aylarında Huzistan'da Tuster (Şûster)'i kuşatarak Irak'ı- Arab'a girdi ve Bağdad yakınlarındaki Bakuba'yı ele geçirdi. Ardından kılıç zoruyla Dakuka'yı zapt etti. el-Bett, er-Razan ve Tekrit'i ise yağmaladı.

Celaleddin'in Dakuka'yı ele geçirmesiyle Musul'a bağlı Bevazic halkı da Celaleddin'in itaatine girerek yüklü miktarda vergi verdiler. Rebiyülahırın sonunda ise Muzaffereddin Kökböri kendisini metbû tanıması ile barış anlaşması yaparak Azerbaycan'a geri döndü.¹⁰⁸ Kaynaklarda Celaleddin'in bu seferinde Musul'un ve Bedreddin'in durumu hakkında yeterli bilgi verilmemesine rağmen Aydın Taneri eserinde Bedreddin'inde Kökböri gibi Celaleddin'i metbû tanıdığını bildirmektedir.¹⁰⁹

Dımaşk Hakimi Melik Muazzam İsa 623 (1226) yılında tekrar faaliyete geçerek Erbil, Amid, Mardin Artuklu Emirleri ve Celaleddin Harezmsah ile yeni bir ittifak oluşturdu. Yapılan plan gereği Celaleddin Harezmsah Diyarbakır'a, Muzaffereddin Kökböri

¹⁰⁶ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.408.

¹⁰⁷ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.409; Dauglos Patton, a.g.e., s.164.

¹⁰⁸ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.387-389; Ebu Şame, a.g.e., s.100; Cüzcani, Tabakat-ı Nasırı (İng. Trc. H.G.Raverty), Yeni Delhi, 1970, s.284-315; İbrahim Kafesoğlu, Harezmsahlar Devleti Tarihi, Ankara, 1956, s.237; Mükrimin Halil Yinanç, İslam Ansiklopedisi, "Celaleddin Harzemşah Maddesi", c.III, s.49-51; M.Fuad Köprülü, İslam Ansiklopedisi, "Harizmşahlar Maddesi" c.5, s.275; Aydın Taneri, Celaleddin Harezmsah ve Zamani, Ankara 1977, s.53. Ayrıca bkz. Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa (Trc. Mürsel Öztürk), Ankara, 1988, c.I-II; Erdoğan Merçil, a.g.e., s.144-145; Aydın Taneri; D.İ.A., "Celaleddin Harezmsah Maddesi", c.VII, s.248-250.

¹⁰⁹ Aydın Taneri, a.g.e., s.54.

Musul'a, iki Artuklu Emiri ise Cezire'ye saldırarak Melik Eşref'ten elde edilecek topraklar aralarında paylaşılacaktı.¹¹⁰

Plan doğrultusunda hareket eden Muzaffereddin, Zap Suyu'nu geçerek Musul üzerine yürürken Bedreddin Lü'lü', Rakka'da bulunan Melik Eşref'in yanına giderek Kökböri'ye karşı bizzat gelerek Musul'u korumasını ister. el-Eşref bunun üzerine Harran ve Duneysir'den geçerek öncelikle Mardin üzerine yürüyerek şehri tahrip etti. Böylece Artukluları bertaraf etmiş oldu.¹¹¹

Melik Muazzam İsa ise Mısır'da iç karışıklık çıkardıktan sonra Hama ve Hims üzerine yürüdü. Kardeşi el-Eşref'e mektup yazarak Mardin ve Haleb üzerinden çekilmesini kendisinin de Hama ve Hims'tan ayrılmasının yanında Kökböri'nde Musul'u terk edeceğini bildirdi. Taraflar arasında anlaşma sağlandı ve taraflar merkezlerine döndüler. Bu sefer sırasında gerek Musul ve gerekse Mardin ağır tahribata uğradı. Meydana gelen kıtlık ve pahalılık bir çok insanın göç etmesine sebep oldu.¹¹²

Son Zengi Musul Atabegi Nasıreddin Mahmud muhtemelen 17 yaşlarında iken vefat etmiştir.¹¹³ Genç Atabegin ölümü üzerinde de kaynaklar onun Bedreddin Lü'lü' tarafından öldürüldüğü üzerinde durmaktadırlar.¹¹⁴

İşte böylece 631 (1233)'dan itibaren hutbe ve sikkede Nasıreddin Mahmud yerine adı zikredilen ve Halife tarafından saltanatı onaylanıp Melik Rahim ünvanı verilen Bedreddin Lü'lü' nün saltanat dönemi başladı.¹¹⁵

¹¹⁰ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.415; H.A.R. Gibb, a.g.e., s.700 vd.; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.34.

¹¹¹ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.416; H.A.R. Gibb, a.g.e., s.701.

¹¹² İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.416; H.A.R. Gibb, a.g.e., s.701; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.34.

¹¹³ Ölüm tarihi hakkında kaynaklarda ihtilaf mevcuttur. Bkz. Ebu'l-Fida, a.g.e., c.II, s.131, İbn Vasil, a.g.e., c.I, s.213'de (H. 619- M. 1222); Makrizi, Kitabü'Sülük li- Ma'rifeti Düveli'l-Mülük, (Nşr. Mahmud Mustafa Ziyade), c.I, Kahire, 1956, s.142'de (H. 621- M.1224); İbnü'l-Verdi, a.g.e., c.I, s.213 (H.629- M.1231-1232); Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.533 (H.630- M.1233); Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., c.II, s.680(H. 628- M.1230); İbn Haldun, a.g.e., c.V,s.275(H. 629 M.1231); Zehebi, a.g.e., c.V, s.314; İbn Kesir, a.g.e., c.XIII, s.136 (H.630 –M.1233) senesi olarak gösterilir.

¹¹⁴ Ebu Şame, a.g.e., s.114'te sıcak bir hamamda boğularak öldürüldüğünü söylerken diğer kaynaklarda buna yakın rivayetler belirtmişlerdir. Bkz. İbn Kesir, a.g.e., c.XIII, s.136; İbn Tağriberdi, en-Nücumu'z-Zahire fi Mülüki Mısır ve'l-Kahire (Nşr. Vizaretü'ş-Şekafe ve İrşadü'l-Kavmi), Kahire, Trz., c.VI, s.257.

¹¹⁵ Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.533; Ebu'l-Fida, a.g.e., c.II, s.131; İbnü'l-Verdi, a.g.e., c.I, s.213; Safedi, el-Vâfi Bi'l-Vefâyât, (Nşr. Bibliotheca İslamica), Weisbaden, 1962, c.XXIV, s.407; Dauglos Patton, s.167; Adnan Eskikurt, s.36.

3. Lü'lü' Hanedanı Dönemi (H.631-660/ M.1233-1262)

3.a.Bedreddin Lü'lü' Dönemi (H.631-657/ M.1233-1259)

Son Musul Atabegi Nasıreddin Mahmud'un ölümü üzerine Musul 'a Atabeg olan ve halife tarafından Melik Rahim ünvanı ile taltif edilen Bedreddin Lü'lü' nün kökeni tarihçiler tarafından tespit edilememiştir.¹¹⁶

Musul'un tek başına hakimi olan Bedreddin Lü'lü' , Melik Eşref ve kardeşi Melik Kamil'in birkaç ay arayla ölmeleriyle birlikte Eyyûbilerin etkin olduğu bölgelerde meydana çıkan karışıklıktan faydalanarak hem Eyyûbilere olan bağlılığını sona erdirmiş hem de hakimiyet sahasını genişletmek üzere harekete geçmiştir. Önce Nusaybin'i ele geçiren Bedreddin, 635 senesi Zilkade ayında ise Sincar'ı kuşattı.¹¹⁷Sincar Emiri Melik Salih oğlu ile Selçuklu Sultanı II.Gıyaseddin Keyhüsrev'den istediği yardım geri çevrilince Harezmîlerin desteğini alarak Bedreddin'e ani bir baskın düzenleyerek ric'ate mecbur bıraktılar. Geride bıraktığı ağırlıkları ise yağmalandı.¹¹⁸

Bedreddin'in neticesiz kalan Sincar seferinin ardından 636 Cemaziyelahirinde Habur ve Rakka karşılığında Dımaşk'ı Melik Salih Necmeddin Eyyûb ile takas etti.¹¹⁹

Bedreddin Lü'lü' , 630 senesinde Sincar'ı ikinci kez kuşattı. Zira Melik Cevad'ın Harezm desteğini alarak güçlenmesi Bedreddin'i endişelendirmeye başlamıştı. Bedreddin Lü'lü' Sincar reislerinden biri ile gizlice mektuplaşarak şehri ele geçirmenin planlarını yaptılar ve bir gaflet anında yapılan saldırı ile şehri ele geçirdiler.¹²⁰

Hıms Hakimi Melik Mansur İbrahim ve Melik Nasır Yusuf, 22 Ağustos 1242'de Habur civarında Harezmîleri mağlup edince Nusaybin Bedreddin Lü'lü'ye ikta edildi.¹²¹

Nusaybin yaklaşık bir sene sonra Mardin Artuklu Emiri melik Said Necmeddin İlgazi'nin idaresine geçti. 645 senesinde ise anlaşma ile Nusaybin Necmeddin İlgazi'ye

¹¹⁶ İbn Kesir, a.g.e., c.XIII, s.214; Zehebi, a.g.e.,c.II, 122; İbnü's-Sabuni, Takmilat el-İkmal fi Ansab ve'l-Esma ve'l-Elkab, s.17'de Ermeni kökenli olduğunu bildirirlerken İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.288; Ebu Şame, a.g.e., c.II, s.227; Ebu'l-Fida, a.g.e., c.III, s.113; İbnü'l-Verdi, a.g.e., c.II, s.128'de Rum kökenli olduğunu belirtmişlerdir.

¹¹⁷ İbn Kesir, a.g.e., c.XII, s.300; İbn Hallikan, a.g.e., c.V, s.333; İbn Şeddad, el-A'lakü'l-Hatire fi Zikri Ümerai'ş-Şam ve'l-Cezire (Nşr. Yahya Zekeriyâ Abbâra), c.III, Dımaşk, 1978, s.135; İbn Haldun, a.g.e., c.V, 92; R. Stephan Humphreys, a.g.e., s.228-231.

¹¹⁸ Sibt İbnü'l-Cevzi, a.g.e.,c.II, s.704; Ebu'l-Fida, a.g.e., c.II, s. 163; İbnü'l-Verdi, a.g.e., c.I, s.224; İbn Haldun, a.g.e., c.V, s.355; Makrizi, a.g.e., c.II, s. 271, İbn Şeddad, a.g.e., c.III, s.136; K.V.Zettersteen, a.g.md., c.VII, s.108.

¹¹⁹ Douglas Patton, a.g.e., s.96; R.Stephan Humphreys, a.g.e., s.248.

¹²⁰ Sibt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., c.II, s.279; Ebu'l-Fida, a.g.e., c.II, s.166-169; Makrizi, c.II, s.302 vd.; İbn Şeddad, a.g.e., c.III, s.205; İbnü'l-verdi, a.g.e., c.I, s.247; R.Stephan Humphreys, a.g.e. s.272; Adnan Eşikurt, a.g.e., s.40.

¹²¹ İbn Şeddad, a.g.e., c.III, s.137; H.A.R.Gibb, a.g.e., s.708.

verildi. Ancak bir süre sonra Bedreddin ahdi bozarak Nusaybin'i yeniden ele geçirdi. Ardından da Mardin Emirini mağlup etti. Zor durumda kalan Melik Said, Necmeddin İlgazi ve Haleb Hakimi Melik Nasır ile birlikte hareket edip Rebiyülevvelin yedisinde Bedreddin'i mağlup ettiler. Ardından Bedreddin'e ait olan Dara ve Karkisiya'yı üç ay kuşatmanın sonunda ele geçirdiler. Durumdan endişelenen Bedreddin şehir kalesini tahkim ettirdi. Daha sonra Mardin emirine 70 köyü ikta ederek ortamı yumuşattı. Bu hadiselerden sonra 656 (1255)' ya kadar Melik Nasır Yusuf'un otoritesini tanımak zorunda kaldı. 653 yılında ise halifenin divan elçisi ile Melik Nasır Yusuf'un elçisi bölgeye gelerek yaptıkları barış neticesinde Nusaybin Bedreddin'e bırakıldı.¹²²

Bedreddin Lü'lü', 647 senesinde son Zengi hükümdarı Melik Mesud b. Melik Muazzam b. Sencerşah'ın idaresindeki Ceziret İbn Ömer'i ele geçirerek hakimiyet sahasını biraz daha genişletirken emiri öldürmesiyle de Zengilerin son şubesi böylece tarihe karışmış oluyordu.¹²³

Cengiz Han'ın emri ile 618 yılında Irak-ı Arab'a başlayan Moğol akınlarının amacı bölgeyi tanımaktı daha sonraki seferlerde ise ele geçirilen topraklara yerleşme hedeflenmiş bölgenin siyasi yapısı değişmiş birçok emir bu işgal hareketinin ardından mevkilerini ve hayatlarını kaybetmiştir.¹²⁴

Bu bölgeye yapılan 618-635 yılları arasındaki akınlara maruz kalan emirlerden biri de Bedreddin Lü'lü'ydü. El-Eşref gibi güçlü bir hükümdar desteğiyle haçlılara karşı mücadele etmiş el-Eşref'e askeri destek sağlayarak savunmasız kalan İslam beldelerinin istila edilmesini engellemeye çalışmıştır.

Arran ve Mugan'daki Moğol orduları başında görev yapan Curmagun Noyan yerine tayin edilen Baycu Noyan döneminde (1241-1256), Muharrem 641 (Haziran 1243)'de Köseadağ Savaşı'nı kaybederek Moğollara vergi veren tabi bir devlet statüsüne girince, önlerinde güneye inmek için bir engel kalmamış oldu. Moğolların 1224 ve 1245 senelerinde bölgeye üst üste hücum etmeleri bölge emirlerini tedirgin etmeye başladı. Bedreddin Lü'lü', hem Moğollara direnebilme yetkisi olan son büyük gücün Anadolu

¹²² İbn Şeddad, a.g.e., c.III, s.138; Ebu'l-Fida, a.g.e., c.II, s.181; İbnü'l-Verdi, a.g.e., c.I, s.265; R.Stephan Humphreys, a.g.e., s.327; H.A.R.Gibb, a.g.e., s.710; Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler (Trc. Yıldız Moran), İstanbul, 1944, s.121; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.41.

¹²³ Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.558-559; İbn Şeddad, a.g.e., c.III, s.244.

¹²⁴ D'ohsson, Moğol Tarihi, (Osmanlıca Trc. Mustafa Rahmi), İstanbul, 1340-1352, Matbaa-i Amire, s.178 vd; Steven Runciman, a.g.e., c.III, s.220; Reşidüddin Fadlullah, Camiu't-Tevarih (Arapça.Trc. Fuad A. Seyyid- Yahya el-Haşşab), Beyrut, 1983, s.191-192; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.536-5537; Zehebi, a.g.e., c.V, s.343.

Selçuklu Devleti'nin devre dışı kalması, hem de Eyyûbilerin kendi iç meseleleri ve Frank taarruzları sebebiyle dış gelişmelere alaka gösterme imkanı bulamaması üzerine Moğol otoritesini tanımak zorunda kaldı.¹²⁵

Cengiz Han'ın tüm dünyayı işgal etme vasiyeti üzerine harekete geçen Moğollar doğuda Çin, batıda Ön Asya üzerine yürüyerek kısa zamanda bir hayli mesafe kat etmişlerdi. 1251 yılında tahta çıkan Mengü Han Ön Asya'da istikrarın yeterince sağlanamamış olmasında Irak-ı Arab ve Suriye üzerine yapılan hareketlerden tam anlamıyla başarı sağlanamamasını Müslümanların üzerinde manevi bir güç ve otorite olarak kabul edilen Bağdad Abbasi Halifesini görüyordu. Kesin olarak hakimiyet altına alınmamış olan İsmâîlîler ile Eyyûbilerin yerini alarak Mısır ve Suriye'ye hakim olan Mısır Memlûklü Devleti'de yine bertaraf edilmesi gereken devletlerdendi.

Geniş bir coğrafyaya yayılan Moğol İmparatorluğunu tek elde birleştirme siyasetini benimseyen Mengü han batıdaki toprakların idaresini kardeşi Hulagu Han'ın emrine verdi.¹²⁶

Büyük bir ordu¹²⁷ ile Karakorum'dan 1253 yılında yola çıkan Hulagu Ocak 1256 yılında İran'a vardı. Bölgeye ulaşmasından kısa bir süre sonra İsmâîlîler üzerine sefer düzenleyerek liderleri Rükneddin'i Meymunduz Kalesi'nde esir aldı ve ardından Alamut'u zapt ederek Azerbaycan'a döndü.¹²⁸

Hulagu, bu kuşatmaların ardından 656 senesi Muharrem ayında (Ocak 1258) Bağdat'ı kuşattı. Safer ayının 4'üne (Şubat 10) dek süren şiddetli kuşatma halife Must'asım Billah'ın şehirden çıkması ile kuşatma sona erdi. Bu kuşatma esnasında Bedreddin Lü'lü' Hulagu Han'a istemeyerek de olsa destek vermiş ve Halifenin devlet

¹²⁵ Cüveynî, a.g.e., c.III, s.169; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.345; Reşidüddin Fadlullah, a.g.e., s.190; Erdoğan Merçil, a.g.e., s.148-150; Claude Cahen, 'The Turks in Iran and Anatolia Before the Mongol Invasions' A History of the Crusades, 1189-1311, (M.Setton, ed.Robert Lee Wolff-Harry W. Hazard), Philadelphia, 1995, c.II, s.691-963; Berthold Spuler, İran Moğolları, (Trc.Cemal Köprülü), Ankara, 1987, s.209; Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu (Trc.M.Reşat Uzmen), İstanbul, 1993, s.258.

¹²⁶ Berthold Spuler, s. 459-462; Abdülkadir Yuvalı, "Moğolların Yakın Doğu Politikası ve İsmâîlîler'in Akıbeti Üzerine Bazı Bilgiler", Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, c.IV, S.XI, Ankara, 1988, s.525 vd; V.V.Barthold, İslam Ansiklopedisi, 'Hulagu Maddesi", c.V, s.581-582.

¹²⁷ Abdülkadir Yuvalı, a.g.mkl., s. 528 vd.; Abdülkadir Yuvalı, a.g.e., s.55-57.

¹²⁸ Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.345; R.Grousset, a.g.e., s.337; Cüzcanî, a.g.e., c.II, s.1237-1241; M.E. Dularier, "Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar", Tarih Mecmuası, (Trc. Mahmud Kemal Ayas), İstanbul, 1935, s.36.

işlerini tanzim eden en önemli adamlarını kendi damadı Davetdar-ı Sağır Mücahideddin Aybeg de dahil olmak üzere Musul surlarına asarak idam ettirmiştir.¹²⁹

Halife Must'asım Billah ise şehirden çıkmasından birkaç gün sonra (20 yada 21 Şubat) Hulagu'nun emri ile katledilmiştir.¹³⁰

Bağdad'ın düşmesinin ardından Moğol Komutanlarından Buka Timur, Fırat nehri boyunca sıralanmış bulunan Hille, Vasıt, Kufe, Basra Şuster ve Huzistan 'ı ele geçirerek itaat altına alırken bir başka Moğol Komutanı Arkutu Noyan da Erbil'i kuşatma altına aldı.

Bedreddin Lü'lü ise Erbil kuşatmasına yaşlı olmasına rağmen bizzat katıldı. Bir türlü ele geçirilemeyen şehri tavsiyeleri doğrultusunda Zilhicce (Kasım-Aralık) ayında ele geçirdiler ve böylece şehrin idaresi Bedreddin'e bırakıldı.

Hulagu Han bu beldelerin ardından Mısır ve Suriye seferine çıkmak için hazırlıklara başladı ve Bedreddin'den de yardım talep etti. Yaşı 80'e merdiven dayamış olan Lü'lü' yerine oğlu Melik Salih İsmail'i göndermiştir.¹³¹

Eylül 1259 yılında Azerbaycan'dan hareket eden Hulagu Han Harran, Nusaybin, Suruc'u ele geçirmeye uğraşırken, Melik Salih İsmail ise Meyyafarikin'i kuşatıyordu. Bu kuşatmaların devam ettiği sıralarda 657 senesi Şaban ayında (Temmuz 1259) 80 yaşını geçmiş olan Bedreddin Lü'lü' vefat etmiştir. Naşı önceleri Musul kalesi'ne defnedilmiş ardından Dicle'nin kuzeyinde kendi yaptırdığı Bedriye Medresesine nakledilmiştir.¹³²

¹²⁹ Cüzcani, a.g.e., c.II, s.1242; Nasıreddin Tusi, Tarih-i Cihangüşa, c.III, Ankara, 1988, s.164-166; Ebu'l-Fida, a.g.e., c.II, s.193; Reşidüddin Fadlullah, a.g.e., s.230; Guy Le Strange, Baghdad During The Abbasid Caliphate From Contemporary Arabic and Persian Sources, Connecticut 1983, s.34-35; James Kritczek, The World of İslâm, "İbn Tıktaqa and the Fall of Baghdad", London, 1959, s.179; John Andrew Boyle, The Mongol World Empire, "The Death of the Last Abbasid Caliph", 1206-1370, Londra, 1977, s.157-160; Abbas Azzavi, Tarihu Irak Beyne'l-İhtilaleyn, Bağdad, 1956, c.I, s.188 vd.; M.E.Dularier, a.g.e., s.37; R.Grousset, a.g.e., s.338; Abdülkadir Yuvalı, a.g.mkl., s.57;

¹³⁰ Kütübi, Fevâtü'l-Vefayât (Nşr. İhsan Abbas), c.II, Beyrut, 1973, s.230 vd.

¹³¹ Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.565; Cüzcani, a.g.e., c.II, s.1263; Nasıreddin Tusi, a.g.e., c.III, s.164; Zehebi, a.g.e., c.V, s.360; İbn Haldun, a.g.e., c.V, s.655; İbn Tağriberdi, a.g.e., c.VII, s. 80; Makrizi, a.g.e., c.II, s.420; Yununi, a.g.e., c.I, s.102; Berthold Spuler, a.g.e., s.429; Abdülkadir Yuvalı, a.g.e., s.84; R.Grousset, a.g.e., s.345; Abbas Azzavi, a.g.e., c.I, s.226.

¹³² Bedreddin Lü'lü'nün ölüm tarihi hakkında kaynaklarda ihtilaf vardır. Bakınız: Zehebi, a.g.e., c.V, s.362'de; İbn Haldun a.g.e., c.V, s.276'da H.657 (M.1259) senesini 80 yaşlarında; İbn Tağriberdi, a.g.e., c.VII, s.81'de 657 senesi Şaban (Temmuz 1259) ayını; Makrizi, a.g.e., c.II, s.421'de 657 senesi Şaban (5 Ağustos 1259 Salı) ayınının 13'ünde 80 yaşlarında; İbn Hallikan, a.g.e., c.I, s.184'de 3 Şaban 657 Cuma (Temmuz-Ağustos 1259) 80 yaşlarında; İbn Tağriberdi, ed-Delilü's-Şafi alâ'l-Menheli's-Safi (Nşr. Fehim Muhammed), c.II, Kahire, 1955, s.568'de 657 senesinde 80 yaşlarında; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.573'de, Yununi, a.g.e., c.I, s.104'de 656'da 1258; Ebu'l-Fida, a.g.e., c.II, s.300'de; Reşidüddin Fadlullah, a.g.e., s.303'de; Cüzcani, a.g.e., c.II, s.1280'de 659 senesi olarak belirtilir.

Bedreddin Lü'lü', Musul Atabeglerine naiplik yaptığı dönemde İmadeddin Zengi ve Muzaffereddin Kökböri ile sürekli mücadele etmiş, Musul Atabegi olduktan sonra ise birkaç yılı hariç genel olarak Moğollara tabii olarak hareket etmiş ve seksen küsur yıllık hayatını mücadele ederek noktalamıştır.

3.b.Melik Salih İsmail Dönemi (H.657-660/ M.1259-1262)

Melik Salih İsmail babasının ölümü üzerine 657 senesi Şaban ayında (Temmuz 1259) tahta çıktı. Cülusu sırasında kardeşlerinden Melik Muzaffer Alaaddin Sincar'da, Melik Mücahid İshak ise Ceziret-i İbn Ömer'de Musul'a tabi' olarak hüküm sürmekteydiler.¹³³

Bu sıralarda Hulagu Han ise Haleb ve Şam gibi Suriye'nin bir çok şehrini ele geçirmiş Mısır'a sefer için hazırlanmaktaydı. Tehdit dolu mektuplarla Mısır Memlûk Devleti'ni ya vergi vermeye ya da savaşa zorlamaktaydı. Tam bu günlerde Mengi Han'ın ani ölümü üzerine başlayan taht kavgaları neticesinde Azerbaycan'a dönmek zorunda kalan Hulagu, yerine öncü kuvvetler komutanı Kit Buga'yı bırakmıştı. Kit Buga'nın Franklar ile ihtilafa düşmesiyle Mısır Memlûk Sultanı Kutuz et-Türkî (Melik Muzaffer Seyfeddin), savaş için derhal harekete geçti ve 25 Haziran 658'de (3 Eylül 1260) 'Ayn Câlût'ta yapılan harbi Moğollar kaybettiler. Fırat Nehri iki taraf arasında sınır olurken Suriye'de Moğol istilasından kurtulmuş oldu.¹³⁴

Ayn Câlût savaşı sonunda Memlûkların Suriye'ye dek ilerlemesi ve Fırat Nehri'nin sınır olmasıyla Musul Atabegliği Moğol Nüfûzu altında kalmış ve bazı hadiselerin oluşmasına zemin hazırlamıştı.

Melik Salih İsmail'in Mısır'da bulunan kardeşinden gelen bir mektupta, kendisinin de Moğol tabiiyetinden çıkıp Mısır Sultanının yanına gelmesini bildiriyordu. Melik Salih'in yanında bulunan Bedreddin Lü'lü'nün beylerinden Ba'şika'lı¹³⁵ Şemseddin İbn Yunus mektubu gizlice alıp kaçmasıyla Moğollara haber vermesinden korkan Melik Salih oğulları ve beyleriyle birlikte Mayıs ayının bir Cuma günü namazı

¹³³ Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.573; Ebu'l-Fida, a.g.e., c.II, s.198; İbn Haldun, a.g.e., c.V, s.279; M.Bekir el-Hasan, a.g.e., s.65; Abbas Azzavi, a.g.e., c.I, s.241; Abdülkadir Yuvalı, a.g.e., s.86.

¹³⁴ İbn Şeddad, a.g.e., c.III, s.122 ve 208; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.575; Yununi, a.g.e., c.I, s.370; İbn Tağriberdi, 1955, c.I, s.117; Makrizi, a.g.e., c.II, s. 440; İbnü'l-Verdi, a.g.e., c.I, s.212; Safedi, a.g.e., c.IX, s.193; Ebu Şame, a.g.e., s. 212; Abdülkerim Özaydın, D.İ.A. "Ayn Câlût Savaşı Maddesi", c.IV, s.275 vd.

¹³⁵ Ba'şika: Musul'a üç fersah uzaklıkta bulunan bir belde. Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.579.

müteakip Şam'a doğru hareket etti ve 659 senesi Recep ayının sonlarında (Haziran 1261) Mısır'a ulaştı.¹³⁶

Melik Salih İsmail'in Mısır'a gelmesinin ardından hanedanın diğer üyeleri de Mısır'da toplandılar. Hanedan üyeleri Mısır'da buldukları sırada Musul'da bulunan Melik Salih'in Hanımı Türkan Hatun Moğollara haber vermiş, civarda bulunan İlka Noyan Kumandasındaki bir ordu Musul'u kuşatmış içerden yardım görerek şehre girebilen Moğollar günlerce katliam ve yağmalamada bulunduktan sonra şehri terk etmişlerdi.¹³⁷

Mısır sultanı halifenin de katıldığı Bağdad'ın geri alınması için yapılacak bir sefere hazırlık yapılarak Ramazan ayının 19'unda (17 Ağustos 1261 Çarşamba) Baybars komutasında yola çıkmış Zilkadenin 7'sinde Dımaşk'a ulaştılar. Ordu Haleb ve Harran üzerinden Bağdad'a yönelirken melik Salih İsmail ve diğer kardeşleri sultandan izin alarak Rahbe'ye indiler. Aralarında Melik Muzaffer Alaaddin Ali'nin tekrar Sincar'a hakim olmasına karar vererek Amid'de babalarının 60 memlûku ile buluşup Sincar'a ulaştılar.¹³⁸

Melik Salih İsmail, Sincar'a ulaşmalarının ardından Zilhicce ayının 20'sinde (15 Kasım Salı) 300 kişilik bir süvari birliğiyle Musul'a hareket etti. Nihayet Kanun-u Evvelin 7. gününe denk gelen haftanın 3 günü Musul'a ulaştı. Melik Salih'in geldiğini haber alan Moğol kuvvetleri 10.000kişilik bir kuvvetle şehri kuşattı. Bu kuşatmaya Mardin Artuklu Emiri Melik Muzaffer Kara Arslan'da bir tümen Tacik Askeri ile Moğollara yardımcı kuvvet olarak katılmaktaydı.¹³⁹

Melik Salih İsmail bir yandan Türkmenlerden ve Kürtlerden asker toplarken diğer yandan da Sultan Baybars'tan yardım istemişti. Moğollar kuşatmayı tamamlayarak şehrin çevresine "Siba"¹⁴⁰ adlı bir duvar örerek üzerine 14 mancınık yerleştirerek surları dövmeye başladılar. Sultan Baybars emir Şemseddin Akkuş el-Berli'yi yardıma gönderdi. El-Berli gelişini haberdar etmek için gönderdiği güvercin

¹³⁶ Yununi, a.g.e., c.I, s.452; İbnü'l-Verdi, a.g.e., c.I, s.212; Safedi, a.g.e., c.IX, s.193; Ebu Şame, a.g.e., s.212; Ebu'l-Fida, a.g.e., c.II, s.213

¹³⁷ Cüzcani, a.g.e., c.II, s.1280.

¹³⁸ Yununi, a.g.e., c.I, s.453 vd; Zehebi, a.g.e., c.V, s.366; İbn Şeddad, a.g.e., c.III, s. 209; Ebu Şame, a.g.e., s.213; İbn Kesir, a.g.e., c.XIII, s.234; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.70.

¹³⁹ Yununi, a.g.e., c.II, s.156; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.582; Cüzcani, a.g.e., c.II, s.1280; Safedi, a.g.e., c.IX, s.194; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1993, s.187; Abdülkadir Yuvalı, a.g.e., s.92

¹⁴⁰ Moğol kuşatma teknikleri için bkz. Berthold Spuler, a.g.e., s.450-453.

yanlılıkla Moğol mancınığına konmuş, bunun üzerine Sandagu Noyan derhal el-Berli'nin üzerine yürümüş 14 Cemaziyelahir 660'da iki taraf karşılaşmış ve emir ayağından yaralanmasına rağmen bir kısım askerlerle birlikte kaçmayı başarmıştı.¹⁴¹ Hadisenin bundan sonraki seyrinde üç türlü görüş vardır. Birinci görüşe göre kuşatma sürerken Hulagu'dan gelen bir mektupta Melik Salih'in oğlunun rehin olarak verilmesi aksi takdirde affedilmeyeceği yönündeydi istek yerine getirilmiş fakat 10 gün sonra Moğollar şehri teslim etmelerini istemişlerdir. Kılıç zoru ile aldıkları takdirde katliam yapacaklarını Melik İsmail'e bildirmişlerdi. Asker ve ahaliye huruç etmeyi öneren Melik Salih İsmail, Şaban ayının 15'inde (5 Temmuz 1262 Çarşamba) şehirden çıkmış ve esir edilmiştir. Eman verilen ahali 27 Şaban'da (17 Temmuz 1262 Pazartesi) şehri teslim etmiştir.¹⁴²

İkinci görüşe göre; mezkur savaştan galip dönen Moğol askerleri esirlerin kıyafetlerini giyerek yardıma geliyormuş gibi şehre doğru ilerlemiş, huruç için şehirden çıkanlar tuzağa düşürülmüş ve katledilmiş Melik Salih ise canını zor kurtararak şehre dönebilmişti. Bu hadiseden sonra 6 ay daha dayanan Musul 660 Ramazan'ında (Temmuz 1262) düştüğünde esir edilmişti.¹⁴³

Üçüncü görüşe göre; Sundagu'nun vaatlerine aldanan melik İsmail, davullar, defler ve udlar çaldırarak şehirden çıkmış, ancak Sundagu'nun tuzağına düşerek esir edilmiştir.¹⁴⁴

Şehrin düşmesiyle birlikte Sundagu Noyan, Şemseddin İbn Yunus'u Musul'a idareci tayin ederek Melik Salih İsmail ile birlikte Şevval (Ağustos) ayında Hulagu'nun yanına hareket ettiler.¹⁴⁵ Hulagu Han'ın yanına vardıklarında ise Melik Salih İsmail'in ölüm emri verildi.¹⁴⁶ Böylece Lü'lü' Hanedanının da Musul Atabegliği son bulmuş oldu.

¹⁴¹ Yununi, a.g.e., c.I, s.493; Safedi, a.g.e., c.IX, s.194; Cüzcani, a.g.e., c.II, s.1281; İbn Kesir, a.g.e., c.XIII, s.234; İbn Şeddad, a.g.e., c.II, s.212; Osman Turan, a.g.e., s.186.

¹⁴² Yununi, a.g.e., c.I, s.495; Safedi, a.g.e., c.IX, s.194.

¹⁴³ Cüzcani, a.g.e., c.II, s.1281.

¹⁴⁴ Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.583.

¹⁴⁵ Safedi, a.g.e., c.IX, s.195.

¹⁴⁶ Cüzcani, a.g.e., c.II, s.1282; Zehebi, a.g.e., c.V, s.367; İbn Tağrıberdi, a.g.e., c.VII, s.207; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.74.

II.MUSUL'DA MOĞOL HAKİMİYETİ (1262-1364)

Moğollar bu yüzyıl içinde iki sefer istila hareketine girişmişlerdi. İlk istila hareketi çerçevesinde pek çok bölge ve belde istila ve yağma edilirken binlerce insan kadın erkek çoluk çocuk ayrımı yapılmadan katledilmiş, pek çok ma'mur belde talan edilmiştir. Orta Asya ve Orta Doğu'yu genel itibariyle sarsan bu felaket İslam dünyası kültür ve medeniyeti için çok daha yıkıcı olmuştur. Bu ilk istila döneminde Musul, Bedreddin Lü'lü'nün ince siyaseti sayesinde yağma ve talandan kurtulmuş, insanlar hunharca katledilmemiş ve Musul'un kültür ve medeniyet eserleri tahrip edilmemiştir.

O günlerin tarihçisi İbnü'l-Esir bu felaketi şöyle anlatır: Bu büyük ve dehşet verici olay, muazzam musibet gün ve gecelerimizi kararttı, hayatımızı perişan etti, bölgede yaşayan bütün insanları ve özellikle Müslümanları kökünden kazıdı. Şayet birisi çıkar da: "Cenab-ı Allah'ın Hz. Âdem'i yarattığı günden bu güne kadar bu büyük felâketin benzeri görülmüş ve yaşanmış değildir." Derse mutlakâ doğru söylemiş olacaktır. Moğol istilâsı felâketini yazan tarihler bu olayı bütün dehşetiyle ne kadar anlatıp dursalar yine de kıyısından kenarından geçmemişlerdir diyebilirim.¹⁴⁷

Bu, kötülükleri etrafa dağılan, zararı her tarafı kaplayan ve aynen dehşet verici bir kasırga gibi bütün diyarları kaplayan bir hâdise idi. Çin taraflarından kopup gelerek Türkistan'a ve özellikle Kaşgâr ve Balasagun gibi şehirlere girerek Mâverâünnehr'e uzanan ve bölgenin Semerkant, Buhara ve çevresindeki diğer şehirleri ele geçiren bu kitlenin İslam topraklarında meydana getirdiği tahribâtı ve felâketleri kaydetmeye çalışacağız. Bu gelen zâlimlerden bir kol Horasan'a doğru kayarak buraları tamamen tahrip edip insanların kılıçtan geçirerek her tarafı yağmaladıktan sonra Rey, Hemedân, el-Cibâl bölgesi ile Irak-ı Acemê kadar uzanan yerlere girerek aynı tahribatı yapmışlardı. Oradan Âzerbaycân ve Arran'a doğru çıkıp bir çok kimseyi öldürmüş ve bir yıldan çok daha kısa müddet içinde bu kadar muazzam tahribâtı yaparak bütün bu saydığımız bölgelerin halkından çok küçük gruplar müstesna olmak üzere kurtulan olmamıştı. İşte böyle büyük bir istilânın benzeri tarih boyunca görülmüş ve işitilmiş değildir.

Azerbaycan ve Arran'daki istilâlarını bitirdikten sonra Şirvân derbendine girerek bütün buradaki şehirleri kasıp kavurmuş, hükümdarlarının içinde kaldığı bir kale hariç,

¹⁴⁷ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.312.

sakinlerinden kurtulan tek bir fert olmamıştı. Şirvân derbendinden Ellân (Alân) ve el-Leks gibi muhtelif milletlerden meydana gelen bölgeye girerek aynı şekilde önlerine çıkkanı öldürmüş, her tarafı yağmalamış, yakıp yıkmışlardı. Sonra buradan daha çok Türklerin yaşadığı bölge olan Kıpçak (Kıpçak) illerine doğru saldırıya geçerek ve durmaksızın ilerleyip önlerine geleni öldürüp duruyorlardı. Bu bölgenin halkından kaçabilenler ormanlara ve dağ başlarına sığınarak memleketlerini terk edip kaçıyorlardı. İşte bu Tatarlar denen melûn insanlar çok kısa bir zamanda ve geçtikleri yerlerde hiç durmaksızın böyle büyük bir istilâ hareketine geçip her tarafı darmadağın ettiler.¹⁴⁸

Bu istilâcılardan diğer bir kol da Gazne ve çevresine doğru inerek Hind diyarını, oradan Sicistân ve Kirmân bölgesini de geçip diğerlerinin yaptığı gibi hatta çok daha elim bir şekilde buraları da aynı felâketle karşı karşıya bıraktılar. Kulaklar bir benzerini daha işitmiş değildir. Bu felaket başka hiçbir felakete benzememektedir. Tarihçilerin ittifakla kaydettiklerine göre dünyanın büyük bir kısmını istilâ eden Büyük İskender bu kadar süratle istilâ edememişti.¹⁴⁹

İslâm diyarı dini ve mensupları olan Müslümanlar başka hiçbir ümmetin başına gelmemiş bir musibet ile karşılaşmışlardı. İşte bu musibetin en büyüğü de şarktan gelen bu melûn Tatar felâketi idi. Onlar her işitenin dehşete kapılacağı büyük tahribat yaptılar.¹⁵⁰ Bu ilk istila hareketinin hemen ardından Cengiz Han'ın ölümü üzerine istila hareketi duraklamak mecburiyetinde kalmıştı.

Cengiz Han'ın siyasi ve askeri dehası ile derlenip toparlanan Moğollar, onun kendilerine vasiyet ettiği tüm dünyayı işgal emrini yerine getirmek üzere faaliyete geçerek doğuda Çin, batıda Ön Asya üzerine yürümüşlerdi. Büyük bir tufanı andıran bu işgal hareketleri kısa zaman içinde çok da başarılı olmuşlardı.

Mengü Han 1251 yılında tahta çıktığı zaman Azerbaycan merkezli Moğol askeri valilerinin idaresinde bulunan Ön Asya'daki Moğol hakimiyeti Cengiz Han sonrası tahta çıkan Ögeday ve Göyük Han'ın erken ölümleri neticesinde naibeler döneminde patlak veren iç mücadeleler sebebiyle zayıflamış hem de geniş bir coğrafyaya hakim olan Moğol imparatorluğunda işler planlandığı gibi gitmemişti.

¹⁴⁸ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.313.

¹⁴⁹ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.314.

¹⁵⁰ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.315.

Ortadoğu coğrafyasında Müslüman halklar ve liderler üzerinde etkili bir hilafet mekanizmasının olmasının yanında zayıflayan Eyyûbilerin yerini alan Mısır Memlûklü Devleti'nin Mısır ve Şam'a hakim olması Mengü Han'ın tahta çıktığı ilk yıllarda başını ağrıtan en önemli meselelerdi.

Saltanat döneminin başlarında bu gibi meselelerle karşılaşan yeni hükümdar derhal bazı tedbirler almaya başladı. Merkezileştirme politikası çerçevesinde batıdaki toprakların idaresini tek elde birleştirip kendi nüfuzu altında olmak şartı ile kardeşi Hulagu'nun emrine verdi.¹⁵¹

Hulagu Han, 651 yılında büyük bir ordu ile Karakurum'dan yola çıkarak Ocak 1256 yılında İran'a ulaştı. Bölgeye ulaşmasından kısa bir süre sonra İsmâîliler üzerine sefer düzenleyerek liderleri Rükneddin Hurşah'ı Meymunduz Kalesinde esir aldı ve aynı yılın Kasım- Aralık ayında Alamut'u zaptederek Azerbaycan'a döndü.¹⁵²

Büyük Han'ın halletmesini istediği meselelerden ilkini halleden Hulagu, 655 Şevval'inde Bağdad'ı kuşatmak amacıyla Hemedan'dan hareket etti. Birkaç küçük muharebenin ardından 656 senesi Muharrem (Ocak) ayında Bağdat kuşatıldı. Safer ayına kadar devam eden çok çetin mücadelenin sonunda Bağdad düştü.¹⁵³

Bağdad'ın ardından Suriye ve Mısır'ı itaat altına almak üzere hazırlıklara başlayan Hulagu Han Azerbaycan'dan hareket ederek Harran, Nusaybin ve Suruc'u ele geçirdi.¹⁵⁴ Bu günlerde beklenmedik bir şekilde ölen Mengü Han'ın ardından başlayan taht mücadeleleri neticesinde Hulagu Azerbaycan'a geri dönerken yerine Kit Buga'yı bırakmıştı. Durumdan faydalanan Mısır Sultanı Kit Buga'yı 'Ayn Câlût Savaşında yenmesiyle birlikte Fırat Nehri iki devlet arasında sınır olmuş durumun Mısır Memlûklü Devleti lehine dönüştüğünü gören Musul Atabegi melik Salih İsmail taraf değiştirerek Mısır'a iltica etmişti.¹⁵⁵

¹⁵¹ Berthold Spuler, a.g.e., s.465; Abdülkadir Yuvalı, a.g.mkl., c.IV, s.525-527; Abdülkadir Yuvalı, İslam Ansiklopedisi, "Hulagu Maddesi", c.V, s.581 vd.

¹⁵² Cüzcanı, a.g.e., c.II, s.1239; Abdülkadir Yuvalı, a.g.e., s.57; R.Grousset, a.g.e., s.337;

¹⁵³ Reşidüddin Fadlullah, a.g.e., s.230; Abbas Azzavi, a.g.e., s.188; Abdülkadir Yuvalı, a.g.e., s.76.

¹⁵⁴ Cüzcanı, a.g.e., c.II, s.1263-1268.

¹⁵⁵ İbnü'l-Furat, Tarihu Düveli'l-Mülûk (İng. Trc.Mc.Lyons), Cambridge, 1971, c.II, 332; D.S. Morgoliouth, "Baghdad Taken By Mongols", Cairo- Jerusalem-Damascus, London, 1907, s.63; Faruk Sümer, Türk Dünyası Tarih Dergisi, "Memlûklar ve Türk Tarihi", S.46, İstanbul, 1990, s.4; M.M. Ziyade, "The Mamluk Sultans to 1293", A History of the Crusades 1189-1311, (M.Setton. ed. Robert Lee Wolff-Hanry W.Hazard), c.II, Philadelphia, 1962, s.744-746.

Mısır'a iltica eden Abbasi halifesinin yardımı ile oluşturulan bir ordu ile Bağdad'ı yeniden ele geçirmek üzere Mısır'dan yola çıkan orduda Melik İsmail ve hanedanın diğer üyeleri de bulunuyordu. Ordu Haleb ve Harran üzerinden Bağdad'a doğru ilerlerken Melik Salih ve kardeşleri izin alarak Rahbe'ye yöneldiler ve ardından Sincar'a ulaştılar.¹⁵⁶

Melik Salih İsmail kısa bir süre sonra Musul'a gider. Melik İsmail'in haberini alan Moğollar süratle şehri kuşatırlar. Aylarca süren kuşatmanın ardından 1262 yılında şehri teslim etmek mecburiyetinde kalır. Şehrin Moğollara teslimiyle birlikte Musul bir Moğol şehri haline gelmiş şehrin yönetimine Sundagu Noyan tarafından tayin edilen Şemseddin İbn Yunus'un ardından Moğolların Celayirliler tarafından yıkılacağı tarihe kadar şehir Moğol Hanlarının tayin ettiği idarecilerle yönetilmiştir.¹⁵⁷

¹⁵⁶ İbn Şeddad, a.g.e., c.III, s.209; İbn-i Tağriberdi, 1955, s.364.

¹⁵⁷ Yununi, a.g.e., c.I, s.494; Cüzcani, a.g.e., c.II, s.1281; İbn Kesir, a.g.e., c.XIII, s.234; Safedi, a.g.e., c.IX, s.194; Ebu'l-Ferec, a.g.e., c.II, s.583; Zehebi, a.g.e., c.V, s.367; İbn Tağriberdi, Trz., c.VII, s.207; Osman Turan, a.g.e., s.187; Adnan Eskikurt, a.g.e., s.69 vd.

İKİNCİ BÖLÜM

XIII.YÜZYIL MUSUL'DA DEVLET TEŞKİLATI

XIII. Yüzyılda Musul'da idare sisteminin hakimi olan Atabegler devlet teşkilatının tüm birimleriyle; hükümet, saray, ordu ve adli kurumlarını kapsayan teşkilat yapısıyla, esasen kendinden sonraki pek çok irili ufaklı devletleri derinden etkilemiş olan Büyük Selçuklu Devleti'nin tipik bir kopyasını oluşturmaktaydı.

XII. yüzyılın ikinci çeyreğinin hemen başlarında (1127) Musul'da idari mekanizmaya yön vermeye başlayan Atabegler, XIII. Yüzyılın büyük bir bölümünde de idare de bulunmalarının yanı sıra göstermiş oldukları siyasi irade ile süratli bir şekilde imar faaliyetlerine girişilmiş, ticaret ve sanayide o güne kadar görülmemiş bir canlılık Musul Şehri'de yaşanmıştır. Bunda hiç şüphesiz Atabeglerin uygulamış oldukları siyasetin büyük bir payı bulunmaktaydı..

I. DEVLET TEŞKİLATI

XII-XIII. yüzyıllarda Kuzey Irak, Güneydoğu Anadolu, Suriye gibi bölgelerde uygulanan Musul Atabegliğinin devlet teşkilatını oluşturan hükümet-saray-ordu-kazâ gibi idari ve askeri sahalarda ihsas edilmiş bulunan görev, makam, mansıp ve pâyeler, esasen belli bir hiyerarşiye tâbi olmakla birlikte, geçişli bir sınıf sistemini öngörüordu.¹

Atabegliğin teşkilat bünyesinde görev alacak kişiler, askerî açıdan köle menşeli, sarayda yetişmiş kabiliyetli kimseler yada ilmiyeden yetişmiş, kitâbette usta veyahut kadılığa getirilmiş kimselerden seçiliyorlardı. Teşkilat içinde görev alan makam ve mansıp sahipleri, hangi sınıfa mensup olurlarsa olsunlar umumi bir askerî özelliği beraberinde taşıyorlardı. Bu itibarla, ilmiye sınıfından gelen bir kadı, şehir idaresinde vali sıfatını alabildiği gibi, savaşlarda Atabegin yanında yer alarak komutasına belli miktarda bir kuvvet verilebiliyordu. Yine ilmiye sınıfından inşâ divanına atanan bir kâtip aynı şekilde orduda komutan rütbesinde görev alabiliyordu. Vezir yada nâib ise aynı zamanda Mukaddimü'l-Cüyûş yani ordu komutanıydı. Geri kalan görevliler askeri sınıftan gelmekteydiler ve çoğunlukla köle (memlûk) asıllıydılar.

¹ Halil İbrahim Gök, Kuzey Irak'ta Zengiler Hakimiyeti, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000, s.547.

Aşiret reislerinin Atabeglik nezdinde görev aldığı da bilinmektedir. Bunlar da daha çok askeri özellikleriyle ön plana çıkmaktaydılar.²

1.HÜKÜMDARLIK KURUMU

1.a.Atabeg

Musul Atabegliği'nde saltanat makamını işgal eden kişiye "Atabeg" ünvanı verilirdi. Atabeg, tabiri "ata" ve "beg" kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur.³ "Bey'in atası" yada "bey-baba" anlamına gelen Türkçe bir isimdir.⁴ Atabeg tabiri binlerce yıllık muazzam kültürümüzde daha önceleri bilinmekle birlikte hem siyasi ve hem de hukuki anlamda bir mana kazanmasının yanı sıra bir unvan ve müessese şekline dönüşmesi Büyük Selçuklu Devleti'yle birlikte ortaya çıkmıştır. Nitekim bu ünvanı ilk olarak Büyük Selçuklu veziri Nizamü'l-mülk kullanmıştır.⁵

Atabeg, esasen Selçuklu devlet teşkilatında yer alan mühim bir ünvan ve müessese olup bu konuda yapılan incelemelerde bu müessesenin işleyişinin esasları belirlenmiştir. Buna göre; Selçuklu idare sisteminde, devlet arazilerini aile fertleri arasında dağıtan sultanlar, yaşları küçük olan şehzadelerin vesâyet, terbiye ve himayelerini, gönderildiği toprak parçasının idaresiyle birlikte eski Oğuz beyleri yada sadakati ispat edilmiş köle asıllı (mемlûk) tecrübeli komutanlar arasından seçilen bir emire veriyorlardı. Nitekim, bu kelime üzerinde duran Aynî, Atabegin, "hükümdarların çocuklarını terbiye ettiğini" kaydetmektedir.⁶ Bu emirler Atabeg sıfatını taşıyor, sultanın ölümü halinde şehzadenin anası ile de evleniyor, ayrıca kendi kızlarını da şehzade ile evlendirebiliyorlardı. Böylece şehzade üzerindeki nüfuzunu artıran Atabeg, şehzadenin saltanata geçmesi hususunda birinci derecede rol oynuyordu. Bu durumun,

² Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.548.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, Ankara, 1988, s.47; M.Fuad Köprülü, İslâm Ansiklopedisi, "Ata Maddesi", c.I, s.711-712; Coşkun Alptekin, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, "Atabeg Maddesi", c.IV, s.38-39.

⁴ Hüseyin Ali el-Dakuki, Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1975, s.180.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.47; M.Fuad Köprülü, İ.A., a.g.md., c.I, s.712; Claude Cahen, Encyclopedia of İslam, "Atabak Maddesi", c.I, Leiden-London, 1960, s.732; Coşkun Alptekin, D.İ.A., a.g.md., s.39; Carla L. Klausner, The Seljuk Vezirate, A Study of Civil Administration 1055-1194, Cambridge, 1973, s.84; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.548; Lazsio Rosanyi, Tarihte Türklük, Ankara, 1988, s.165.

⁶ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.549.

Atabeglik müessesesinin eski Türk aile hukukuyla bağlantısını gösterdiğine işaret edilmektedir. Atabegliğe getirilen komutanların Türk olmasına dikkat edilirdi.⁷

Himâyesi ve terbiyesi ile bir Atabeğe emanet edilen şehzadelerin, askerlik ve devlet işleri bakımından iyi bir şekilde yetişmeleri için gönderildikleri eyâletlerin sınır bölgesi olmasına da dikkat edilirdi. Atabeglik, şehzadelerin terbiyesinin yanı sıra, Büyük Selçuklu Devleti'nde görevli üst rütbeli emirlerin, kendi aralarında ittifak oluşturarak sultana ve devlete yönelik bir tehditte bulunmalarının da önüne geçmek maksadıyla bulunmuş bir sistemdi.⁸

Atabeglik, ilk başlarda şehzadelerin terbiyesiyle ilgili bir görev iken zamanla bir ünvana ve müesseseye dönüşmüş ve merkezî otoritenin güçlü olduğu dönemlerde bağımsızlık için açıkça faaliyette bulunamayan Atabeglerin, devlet otoritesinin zayıflamasıyla birlikte himayelerinde bulunan şehzadenin yerine kendi adlarına hakimiyetlerini icra etmeye başlamaları üzerine bu ad ile anılan devletler ortaya çıkmıştır.⁹ Dımaşk Atabegliği- Tog-Teginliler (1104-1154); Azerbaycan Atabegliği- İldenizliler (1146-1225); Fars Atabegliği-Salgurlular (1194-1286) ve bu araştırmanın konusunu oluşturan Musul Atabegliği-Zengiler (1127-1233) gibi.¹⁰

Atabeglik müessesesi Selçuklu ve Zengilerden sonra da çeşitli devletlerde farklı isimler altında devam etmiştir. Bu müessese Osmanlı devletinde Lala¹¹, Mısır Memluklar Devleti'nde de Atabekü'l-Asâkir şeklinde ordu komutanlığı görevi manasında kullanılmıştır.¹² Musul Atabegliğinde de İmadeddin Zengi'den sonra bu sıfatı taşıyan oğulları her ne kadar Atabeglik ifa etmemişlerse de bu ünvanın Zengi

⁷ Mevlevi Fadıl Sanullah, *The Decline of The Seljuqid Empire*, Calcutta, 1938, s.5; M.Fuad Köprülü, İ.A., a.g.md., s.713; Claude Cahen, E.İ., a.g.md., s. 732; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1980, s.314; Bahaeddin Kök, *Nureddin Mahmud Bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul, 1992, s.47; Coşkun Alptekin, D.İ.A., a.g.md., s.39; P.M.Holt, *Haçlılar Çağı*, XI, *Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu* (Çev. Özden Arıkan), İstanbul, 1999, s.70; Amin Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri* (Çev. M. Ali Kılıçbay), İstanbul, 1997, s.51; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.549.

⁸ C.L.Klausner, a.g.e., s.85; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.550.

⁹ Mevlevi Fadıl Sanullah, a.g.e., s.6-7; Claude Cahen, E.İ., a.g.md., s.733; C.L.Klausner, a.g.e., s.85; Coşkun Alptekin, D.İ.A., a.g.md., s.39.

¹⁰ Osman Turan, a.g.e., s.314; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.550.

¹¹ Lala tabirinin Büyük Selçuklularda da kullanıldığına dair bakınız. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.48; Osman Turan, a.g.e., s.314; Kenan Ziya Taş, *Osmanlılarda Lalalık Müessesesi*, Isparta, (Trz), s.27.

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.48; Claude Cahen, E.İ., a.g.md., s.733; Osman Turan, a.g.e., s.315; Bahaeddin Kök, a.g.e., s.47; Coşkun Alptekin, D.İ.A., a.g.md., s.39.

zamanında içerdği bütün idari, askeri, mali yetki ve sorumlulukları aynen devraldıkları ve bunu ırsî olarak devam ettirdikleri anlaşılmaktadır.¹³

Musul Atabegliğinin kurucusu İmadeddin Zengi, esasen Selçuklu sistemi bünyesindeki gerçek manasıyla Atabeg ünvanı ve sıfatını taşıyan ilk ve son üyesiydi. İmadeddin Zengi, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un oğulları Alparslan ile Ferruḫşah el-Hafâcî'yi himayesine alarak onların terbiyesini üstlenmişti. Ferruḫşah el-Hafâcî, 1144 yılında Urfa'nın fethini müteakip Musul'da isyana kalkıştığı için öldürülmüş, kardeşi Alparslan da I. Seyfeddin Gazi'nin marifetiyle 1146 yılında ortadan kaldırılmıştı. Bu itibarla I. Seyfeddin Gazi, babasının yerine geçerek "Atabeg" ünvanıyla Musul hükümdarı olurken, yanında Selçuklu hanedanından bir şehzade bulunmuyordu. Bununla birlikte I. Seyfeddin Gazi'den itibaren Musul'da tahta çıkan hükümdarlara Atabeg ünvanı verilmesinde, bu müessesenin ırsî olmasının yanı sıra, babasının hatırasına bir hürmet ve aynı zamanda kişisel çıkarlarının korunması maksadıyla devlet ve ordu ileri gelenlerinin dahlini, ayrıca Musul ve el-Cezire halkının da bu aileye Atabeglik hanedanı ismiyle sahip çıkmasını ve benimsemesini göz önünde tutmalıyız. Nitekim, hükümdarlık hanedan mensuplarının kullandığı unvan olan melik ünvanını Selçuklu hanedanına mensup olmadıkları halde, Musul Zengi hanedanı mensupları da kullanmışlar ve buna ilaveten çeşitli ünvanları bastırdıkları sikkeler üzerine de darp ettirmişler ve hutbelerde de zikretmişlerdir.¹⁴

2. Atabeglerin Hakimiyet alametleri

Ortaçağ'da pek çok devlet tarafından hakimiyet sembolü olarak kullanılan lakap, adına hutbe okutmak, para darp etmek, çetr, ğaşiye ve sancak taşımak gibi çeşitli unsurlar, Musul Atabegleri tarafından da kullanılmıştır.

2.a. Cülûs

Tahta oturma töreni demek olan cülûs, tahta çıkan her hükümdarın tatbik ettiği mutat merasimlerden biriydi. Atabeglerin tahta geçişleri ve hükümdarlıklarının onayı,

¹³ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.551.

¹⁴ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.552

devlet ve ordu ileri gelenleri ile şehir ayanının ona bağlı kalacaklarına dair yemin ve biat etmesi suretiyle gerçekleşirdi.¹⁵

Musul Atabegleri, cülûs merasimlerini halka açık bir şekilde yaparlardı. Bu törene devlet ve ordu erkanı, ulema ve zanaat sâhibi insanların yanında halkın her kesiminden insan katılırdı. Atabegler, hükümdarlığını saltanat elbisesi giyerek saltanat atıyla halkı selamlayarak yanında yürüyen devlet erkanına taşıdığı saltanat sancağı ve gâşiyesi ile birlikte saltanatını halka ilan ederdi.¹⁶

Musul Atabegliğinde tahta geçişler, esasen belli bir kurala tabi değildi. Bununla birlikte vasiyet tahta geçişler için en önemli belirleyici müessese olarak ortaya çıkmaktadır. Vasiyet yapıldığı zamanlarda belirtilen kişi; yapılmadığı zamanlarda hanedanın yaşça büyük ferdi, yada devlet ekabiri ve ümeranın müdahalesiyle bunlar tarafından tercih edilen üye Atabeg olarak tahta çıkardı. Yine başka Türk devletlerinde de görüldüğü üzere, Musul Atabegliğinde de Atabeg seçiminde hatunların da rolü olmakta idi.¹⁷

I. Seyfeddin Gazi'nin Atabeg oluşunda babası İmadeddin Zengi'nin Zeyneddin Ali Küçük'e bildirdiği vasiyetinden başka, vezir ve ileri gelen ümerânın etkisi büyük olmuştu. Kutbeddin Mevdud, I.Seyfeddin Gazi'den sonra hanedanın yaşça Musul'da bulunan en büyük üyesi olması ve ümerânın Haleb'deki Nureddin Mahmud'a karşı alternatif bir hükümdar arayışı çerçevesinde tahta geçirilmişti. II. Seyfeddin Gazi'nin Atabeg oluşunda ise annesi Zümürüd Hatun ile vezirin rolü olmuştu. Kardeşi İmadeddin Zengi, bu seçime itiraz etmiş ve amcası Nureddin Mahmud'dan yardım istemişti. Yine I.İzzeddin Mesud, vasiyete rağmen ümerânın isteği üzerine Atabeg olmuştu. Ondan sonraki I.Nureddin Arslanşah, vasiyet, ve II. İzzeddin Mesud, vasiyet üzerine tahta çıkarılmıştı. II.Nureddin Arslanşah ile son Atabeg Nasıreddin Mahmud'da nâib Bedreddin Lü'lü'nün müdahale ve tercihiyle Atabeg ilan olunmuşlardı.¹⁸

¹⁵ M.Fuad Köprülü, İ.A. a.g.md., s.714; Coşkun Alptekin, *Dımaşk Atabegliği (Toğ-Teginliler)*, İstanbul, 1985, s.161.

¹⁶ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.553.

¹⁷ K.V.Zettersteen, *İslam Ansiklopedisi*, "Nureddin Mahmud Maddesi" c.IX, s.358; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.553.

¹⁸ K.V.Zettersteen, İ.A., a.g.md., c.IX, s.358; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.554.

2.b.Ünvan ve Lakaplar

Musul Atabeglerinin bastırdıkları paralar üzerine koyduktıkları ünvan ve lakaplar kısaca şöyledir:

Kutbeddin Mevdud'un lakabı, "Kutbeddin" ünvanı "el-Melikü'l-Âdil el-Âlem, Melik Ümerâe's-Şark ve'l-Ğarb Tuğrultekin Atabeg" idi.

II.Seyfeddin Gazi'nin ünvanı, Kutbeddin Mevdud'un ünvanıyla aynı idi.

I. İzzeddin Mesud'un Lakabı, "İzzü'd-dünya ve'd-din", ünvanı, "el-Melik el-Âdil" idi.

I.Nureddin Arslanşah'ın lakabı, "Nûrû'd-dünya ve'd-din", ünvanı ise "el-Melik el-Âdil Atabeg" idi.

II. İzzeddin Mesud'un lakabı, "İzzü'd-dünya ve'd-din", ünvanı, "el-Melik el-Kâhir" idi.

Nâsireddin Mahmud'un lakabı, "Nâsirü'd-dünya ve'd-din" idi.¹⁹

2.c.Hutbe

Atabegler, hakimiyet alameti ve saltanatın bir göstergesi olarak, Cuma hutbelerinde ilk önce İslam aleminin manevi otoritesi sayılan halifenin adı, ardından siyasi iktidarı temsil eden Selçuklu sultanının ismi, ardından da iktidar sahibi olan Atabegin kendi ismi zikredilirdi. Bu dönemin coğrafyasında siyasi bir birlik oluşmadığından zaman zaman hutbelerde okunan isimlerde farklılıklar oluşmuştur. İmadeddin Zengi zamanında, Zengi'nin adı hutbede Halife, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, onun oğlu Zengi'nin himayesindeki Alp Arslan'dan sonra okunmakta idi. Ancak ondan sonra Musul'a hakim olan I.Seyfeddin Gazi'den sonraki Atabegler zamanında hutbelerde, yukarıda geçtiği üzere halife, Irak Selçuklu sultanı ve Atabegin adı zikredilmekteydi. Nureddin Mahmud'un 1171 yılında Musul'a gelişinden ölümüne kadar geçen sürede, Musul ve el-Cezire hakimleri, hutbelerde Nureddin Mahmud'un adından sonra kendi adlarını zikretmişlerdir. Yine, Selahaddin Eyyubi'nin 1185 yılında Musul'u kendine bağlamasından sonra da hutbelerde, Eyyubi sultanının adı, Selçuklu sultanlarının yerine geçmiştir.

¹⁹ Behzad Butak, XI., XII. ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları, İstanbul, 1947, s.64; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Katalogu, c.I, İstanbul, 1971, s.412; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.555; Ahmed Tevhidi, Müzey-i Hümayûn Mekûkât-ı Kadîme-i İslamiye Katalogu, c.I, İstanbul, 1321, s.78.

2.d.Sikke

Sikke, hükümdarların hakimiyetlerini göstermeleri amacıyla kendi isimleriyle bastırdıkları paralardır. Musul Atabeglerinin kendi isimlerine bastırdıkları sikkelerin bazıları ancak günümüze ulaşabilmiştir.²⁰ Ancak I.İmadeddin Zengi ile oğlu I.Seyfeddin Gazi'ye ait sikkeler bu kataloglarda yer almamıştır.²¹

Atabegler bu sikkeler üzerinde halifenin, bağlı oldukları hükümdarın ve nihayet kendi adlarını ve kullandıkları ünvan ve lakaplarını koydurmuşlardır. Musul Atabeglerinin sikkelerinde görülen insan figürleri, Roma ve Bizans taklidi olduklarını göstermektedir.²²

2.e.Ğaşiye

Atın eyer takımı teçhizatındaki örtü anlamına gelen ğaşiye, Ortaçağ'da hüküm süren İslam devletlerinin hakimiyet alametlerinden biri olmuştur. Bu örtü sıradan olmayıp, hükümdarlık şanına yakışır bir şekilde, genellikle altın işlemeli kumaşlarla dokunmuş özel keçeden yapılırdı. Buna göre kendisine biat edilen ve geçit resmi düzenlenerek saltanatı halka ilan edilen hükümdarın atının önünde onun en yakını ve kendisinden sonra devletin en kudretli ismi, hürmet ve bağlılığını göstermek amacıyla, bu örtüyü taşırdı. Diğer zamanlarda, bayramlarda ve çeşitli merasimlerde bu örtüyü taşıyan görevliye rikâbdâr denirdi.²³

Rikâbdârın, ğaşiye sağına sola sallayarak taşınması adetti. Ayrıca ilmiye sınıfına mensup şahısların, devlet ileri gelenlerinin ve sabık hükümdarların da ğaşiye taşıdıkları görülmüştür.²⁴

²⁰ Musul Atabeglerinin bastırdıkları sikkelerle ilgili kataloglar için bakınız: Stanley Lane Poole, *The Catalogue of Oriental Turkman Houses, Seljook, Urtuk, Zengee*, London, 1877, s.178-231; Ahmed Tevhidi, a.g.e., c.I, s.73-84; Behzad Butak, a.g.e., s.58-80; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, a.g.e., c.I, s.407-423; Muhammed Bakır el-Hüseyni, "et-Tasvirü'l-Âla el-Umlâtü'l-Atabekiyye", *Sümer Dergisi*, S.XXI/1-2, Bağdad, 1965, s.255-271.

²¹ I.İmadeddin Zengi ve I.Seyfeddin Gazi'ye ait sikkeler için bakınız. Muhammed Bakır el-Hüseyni, "Atabeglere Ait Irak Müzesinde Bulunan Üç Nadir Altın Sikke Hakkında Tahlili Bir İnceleme", (Çev. Reşad Genç), *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, c. III, 1971, s.611-614.

²² Muhammed Bakır el-Hüseyni, a.g.mkl., *Sümer Dergisi*, S.XXI/1-2, s.260.

²³ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.557.

²⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.308; Ali sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset Teşkilat ve Kültür*, Ankara, 1989, s.504.

Musul Atabegleri de hükümdarlık alametlerinden sayılan ğaşıyeyi geleneğe uyarak taşıttırılmışlardır. Nitekim, I.Nureddin Arslanşah'ın cülusunda ğaşıyeyi vezir ve nâiblik makamını işgal eden Mücahidin Kaymaz taşırken; Nasıreddin Mahmud'un cülusunda ğaşıyeyi rikâbında yürüyen Bedreddin Lü'lü' taşımıştır.²⁵

2.f.Nevbet

Sultanların kapısı önünde günde 5 defa çalınmakta olan bando takımı idi. Tabii hükümdarların kapısında ise 3 defa çalınırdı.²⁶

2.g.Sancak

Sancak, seferler sırasında hükümdarlarının başları üzerinde taşınan ve buldukları yerlerde muhafaza edilen önemli bir semboldü. I.Seyfeddin Gazi'nin, kısa süren hükümdarlığı sırasında Atabeglik teşkilatına getirdiği yeniliklerden biri, Atabegin başı üzerinde sancak taşıttırması usulünü ihdas etmesiydi.²⁷

II. SARAY TEŞKİLATI

Musul Atabeglerinin saray teşkilatı da, devlet teşkilatı gibi Selçuklu devletinin saray teşkilatının küçük bir numunesiydi. Atabegler, Darü'l-İmare yada Darü'l-Memleke denilen sarayda kalırlardı. Darü'l-İmare, Atabeglerin hem gündelik hayatlarını yaşadıkları ve haremlerinin bulunduğu bir mekan, hem de devlet işlerinin görüldüğü bir merkezdi. Musul Atabeglerinin yaşadıkları saray, kale içerisinde, Dicle Nehri kıyısında idi. Sarayın Bedreddin Lü'lü' tarafından elden geçirilip onarılmasından itibaren Karasaray adıyla bilinen binanın kalıntıları günümüze kadar gelebilmiştir.²⁸ Sarayda, Atabegin hizmetinde bulunan görevlilerin unvan ve adları şu şekildeydi.

1.Emir-i Hacib

Sarayda Atabegden sonra en yetkili şahsiyet olan emr-i hacib "ağacı" yada "teşrifatçı" gibi isimlerle de müsemmadır. Sarayın tüm işlerinden mesul olan emr-i

²⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.309; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.557.

²⁶ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.558.

²⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), c.XI, İstanbul, 1987, s.126.

²⁸ Abdüsselam Uluçam, Irak'taki Türk Mimari Eserleri, Ankara, 1989 s.155; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.559.

hacib, aynı zamanda Atabeg ile hükümet üyeleri arasındaki irtibatı sağlardı.²⁹ Atabegliğin kurucusu İmadeddin Zengi'nin emr-i hacibi Selahaddin Muhammed el-Yağsıyani iken; II.Seyfeddin Gazi'nin emr-i hacibi Ebu Bekir; I.İzzeddin Mesud zamanında emr-i haciblik görevinde bulunan kişi ise Şerafeddin Ahmed b. Ebu'l- Hayr ve Cemaleddin Mehasin b. Muhammed b. el-Acemi idi.³⁰

2.Üstâdü'd-dâr

Sarayın masraflarını karşılamakla görevli vazifeliydi. Atabeglerin yıkılmasından sonra Musul'da Atabeg olan Bedreddin Lü'lü'de I.Nureddin Arslanşah'ın üstâdü'd-dâr'ıydı..³¹

3.Emîr-i İsfesâlâr (Sipehsâlâr)

Emîr-i İsfesâlâr'ı kısaca özetleyecek olursak ülkenin önemli bölgelerindeki ordulara kumanda eden komutanların bir nevi ünvanıydı.³²

4.Emîr-i Candâr

Atabeglerin can güvenliğinin sağlanmasının yanında sarayı da muhafaza etmekle görevlilerdi. Emîr-i Candâr'lara aynı zamanda "Serdârî" denilirdi.³³

5.Câmedâr

Atabeglerin giyim ve kuşamlarından sorumlu terzilerdi..³⁴

²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.33; M.Fuad Köprülü, İslam Ansiklopedisi, "Hacib Maddesi", c.V, s.33; Aydın Taneri, Diyanet İslam Ansiklopedisi, "Hacib Maddesi", c.XI, s.510; Ali Sevim – Erdoğan Merçil, a.g.e., s.506; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.560

³⁰ Ramazan Şeşen, "İmadeddin el-Katib el-İsfahani'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, c.III, 1971, s.280; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.560.

³¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.340; Ali Sevim – Erdoğan Merçil, a.g.e., s.506; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.560.

³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.54; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.561.

³³ İbnül Esir, et-Tarihü'l-Bahir fi Devleti'l-Atabekiyye, Kahire, 1963, s.199; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.33; Ali Sevim – Erdoğan Merçil, a.g.e., s.506; Aydın Taneri, Diyanet İslam Ansiklopedisi, "Candar Maddesi", c.VII, s.145-146.

³⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.35.

6.Hâdim

Memlûk asıllı olan hâdimler sarayın hizmetçileri ve Atabeglerin en sadık ve güvenilir adamlarıydılar. Musul Atabegliği teşkilatında bulunmuş pek çok hâdim vardı. II. Seyfeddin Gazi'nin hâdimi Fahreddin Abdülmesih; Nureddin Mahmud'un ise Sadeddin Gümüştekin ve Cemâlû'd-Devle adında hâdimleri vardı.³⁵

7.Câriye ve Gulâmlar

Sarayın erkek ve kadın hizmetçileriydiler. Atabegler, kabiliyetli gulâmlarını zamanla sarayın önemli mevkilerine terfi ettirerek bir takım görevler verirlerdi. Askeri yetenekleri ön plana çıkanları muhafız birliğine kaydırırlardı.³⁶ Nitekim, Atabegliğin kaderini uzun yıllar elinde tutmuş olan Bedreddin Lü'lü' bir köle çocuk olarak saraya girmiş ve burada kabiliyeti sayesinde yükselerek önemli mevkilere getirilmiş, sonunda da Musul'da da kendi iktidarını kurma başarısını gösterebilmişti. Yine Mücahiddin Kaymaz da Zeyneddin Ali Küçük'ün hizmetçilerinden iken onun tarafından yetiştirilmiş ve Atabeglik tarihinde önemli roller üstlenmiştir.³⁷

Hükümdarın askeri hizmetlerinde bulunan ve kabiliyeti ile emir rütbesine yükselen hizmetçiler ise memlûk olarak adlandırılmaktaydılar.³⁸

Sarayda bulunan bu görevlilerin dışında Selçuklu saray hizmetçilerinden olan, Çaşnigîr, Şarabdâr, Emîr-i Hares, Emîr-i Alem, Nedim, Çavuş vb. görevlilerin de Atabeglik sarayında istihdam edilmiş olmaları gerekir.³⁹

III. HÜKÜMET KURUMU VE ŞEHİR YÖNETİMİ

Musul Atabegliğinin hükümet işlerinin, klasik Selçuklu Hükümet teşkilatında yer alan divanlar gibi muhtelif divanlar tarafından yürütülmüştür. İmâdeddin Zengi'nin ölümünden itibaren devletin Haleb ve Musul olmak üzere ikiye bölünmesi üzerine Musul kolunun bünyesindeki hükümeti oluşturan divanlar hakkında kaynaklara ayrıntılı bilgiler yansımamış olsa da söz konusu idarî geleneğin devam etmiş olması gerekir.

³⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 37; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.562.

³⁶ M. Zeki Terzi- Erdoğan Merçil- A.Özcan, Diyanet İslam Ansiklopedisi, "Gulâm Maddesi", c.XIV, s .180; Bernard Lewis, İslâm'ın Siyasal Söylemi (Çev. Ünsal Oskay), İstanbul, 1993, s.23.

³⁷ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.562.

³⁸ A. J. Wensinck, İslam Ansiklopedisi, "Memluk Maddesi", c.VII, s. 689; M.Z.Terzi- E.Merçil-A.Özcan, a.g.md., s.181.

³⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.41; Ali Sevim – Erdoğan Merçil, a.g.e., s.508; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.562.

XII.-XIII. yüzyıllarda el-Cezire bölgesindeki devletlerde, çeşitli divanların varlığıyla birlikte bir başka hususu daha göz önünde tutmak gerekir ki o da “şehir yönetimi”dir.

Dönemin şehir yönetiminde rol alan idarî görevlilerin ve alt divanların başkanlarının aynı zamanda Büyük Divan’da tabi üye olarak yer aldıkları malumdur. Bu bakımdan şehir yönetimi olgusunu, ayrı bir bahis olarak düzenlemek yerine, hükümet teşkilatı içerisinde ele almayı uygun bulduk. Şehir divanları, Musul, Haleb, Dımaşk gibi büyük kentlerde bulunur ve o şehrin ismiyle “Musul Divanı”, “Dımaşk Divanı”, “Haleb Divanı” gibi isimlerle anılırdı. Şehir divanları, şehrin asayişinden umumi güvenliğinden, maliyesinden ve hasılı bütün sorunlarından mesuldü. Şehir divanlarında bulunan üyeler şunlardı: Vezir, şahne, kale valisi, nâib, kadı, hatip, reis, muhtesip ve hazinedâr’dı. ⁴⁰

1.Musul Divanı (Divanü’l-Mavsıl)

Musul Divanı Atabegliğin bütün siyasi, askeri idari ve mali işlerinin yanı sıra şehrin ihtiyacı olan gerekli düzenlemelerin görüşüldüğü, halkın ödeyeceği vergi miktarının tespitinin, şehrin asayiş ve güvenliğinin görüşülüp karara bağlandığı yerdı. Divana vezir yada nâib başkanlık ederdi. Vezirin bulunmadığı durumlarda ise diğer divan reislerinden biri Atabegin iradesiyle nâib sıfatıyla divana başkanlık ederdi. ⁴¹

1.a.Yazışmalar Divanı (Divanü’r-Resâil ve’l-İnşâ)

Musul Divanı’na bağlı, bir alt divandı. Atabegin özel ve resmi mektuplarının, fermanlarının, divanda görülen hususların ve alınan kararların kaleme alındığı, devletin tüm yazışmalarının takip edildiği daireydi. I. İzzeddin Mesud, bu divanın başkanlığına Meceddin es-Saâdât el-Mübarek b. el-Esir’i getirmişti. ⁴²

⁴⁰ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.563.

⁴¹ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.564.

⁴² Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.565.

1.b.Divanü'l-İşrâf ve'l-İstifâ

Bu divan devletin iktisadi durumuna bağılı olarak gelir ve giderlerin tespiti, mevcut olan hazinenin sarfiyatı ile birlikte ülke idaresinde rol alan diğere divanların ve idarecilerin faaliyetlerini denetliyordu. Divan başkanına Müstevfi denirdi.⁴³

1.c.Ordu Divanı (Divanü'l-Arz yada Divanü'l-Ceyş)

Ordunun genel işlerini yürütürdü. Asker teçhiz etme, iktâ tahsis edilen komutanların gelir durumu ve diğere personelin maaş ve ihtiyaçlarıyla ilgilenirdi. Ordunun teftiş işine arz denirdi. Bu divanın ordu kumandanlığı ile bir alakası yoktu.⁴⁴

2.Divanü Erbâbi'r-Rusûm ve'l-Kusûd

Bu divan dini bir amaçla Vezir Cemâleddin Muhammed el-İsfahanî tarafından kurulmuştur. Büyük divana bağılı olmayan bu divan, Hicaz'daki hayır işlerini düzenler ve denetlerdi.⁴⁵

3. Şehir İdarecileri ve Divan Görevlileri

3.a.Vezir, Nâib ve Kayyım

Vezir, devlet teşkilatında Atabegden sonra gelen en önemli insandı. Vezir, devletin bütün idari, askeri ve mali işlerinden sorumlu olması dolayısıyla divana başkanlık ederdi.⁴⁶ Vezaret makamı bu dönemde değişime uğrayarak nâib ismiyle anılmaya başlamışlardır. Esasen vezirlerden aynı zamanda nâib şeklinde bahsedilmesine rağmen , nâiblere vezir denmemektedir. Nitekim, Atabeglik devletinde niyâbete getirilen ilk kişi olan Mücahiddin Kaymaz ve ondan sonra bu makamda bulunan en önemli sima Bedreddin Lü'lü' hakkında vezir denmediğini, bilakis nâib tabiri ile yetinildiğini görmekteyiz⁴⁷.

⁴³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.40; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.565; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s.509; Bahaeddin Kök, a.g.e., s. 81; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s. 186.

⁴⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 44; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., s.509; Bahaeddin Kök, a.g.e., s. 81; İbnü'l-Esir, 1987, c.XI, s.343.

⁴⁵ İbnü'l-Ezrak, Tarih-i Meyyâfârikın ve Amid Tarihi, Artuklular Kısmı (Araştırma, İnceleme, ve Notlarla Çeviren: Ahmet Savran), Erzurum, 1992, s.132; İbn Hallikan, Vefayâtü'l-A'yân (Nşr. İhsan Abbas), Beyrut, 1978, c.V, s.145.

⁴⁶ T.H., İslam Ansiklopedisi, "Vezir Maddesi ", c.XIII, s.311; İsmail.Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.39.

⁴⁷ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.567.

Yine vezirlik görevinde bulunan yada nâib olarak ifade edilen Atabegin yardımcıları kaynaklarda kayyım olarak da zikredilmektedir. Kayyım sıfatı zamanla yaygınlık kazanmış ve bu andan itibaren niyâbete getirilen görevliler için kullanılmıştır. Merkezden uzak şehir yada kalelerde hükümdar adına işleri yürüten kişiye de nâib denirdi. Bunlar büyük emirler arasından seçilirdi.⁴⁸

3.b.Divan Nâibi

Divan nâibi, vezirin temsilcisi yada vekili durumunda bulunan üst düzey bir görevliydi.⁴⁹

3.c.Vali

Vali, Atabeglerin temsilcisi olarak bir şehre yada kaleye tayin edilen görevlilerdir. Valilik, özel bir memuriyet ve unvan olmayıp nâib ile aynı statüde bir görevdi.⁵⁰

3.d.Şahne (Şihne)

Şehrin hem askeri hem de idari güvenliğini sağlayan sivil yada askeri görevlilerdi. İnzibat hizmetlerini yerine getiren şahneler asker oldukları gibi ilmiye sınıfından da seçilebiliyorlardı.⁵¹

3.e.Dizdar (Mustahfız)

Kale komutanı olan Dizdar yada Mustahfız denen görevliler, kalenin asayiş ve emniyetinden mes'uldüler. Valiye bağlı olan bu kişiler aynı zamanda civar küçük belde şehirlerinin idaresini de ellerinde tutarlardı. Atabegler, kale dizdarlığına güvendikleri emirleri tayin ederlerdi.⁵²

⁴⁸ Nikita Elisseeff, *Nurad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-568/1118-1174)*, c.III, Damascus, 1967, s.788; Bahaeddin Kök, a.g.e., s.63; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.567.

⁴⁹ Nikita Elisseeff, a.g.e., c.III, s.788; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.568.

⁵⁰ Nikita Elisseeff, a.g.e., c.III, s.788; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.568.

⁵¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.120; Nikita Elisseeff, a.g.e., c.III, s.834.

⁵² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.121; Nikita Elisseeff, a.g.e., c.III, 837; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.570-571.

3.f.Beytül-mâl Hazinedârı

Bir nevi darphane amirliğini mevkiini işgal eden Beytül-mâl Hazinedârı, devletin gelir gider kontrolünün yanında sikke basımıyla da ilgilenirdi.⁵³

3.g.Eminü'l-Amâl

Şehir divanına riyaset eden vezirlere denirdi.⁵⁴ Bununla birlikte hazinenin (beytülmal) güvenliğini sağlamakla da görevliydi.⁵⁵

3.h.Muhtesip

Muhtesip, hisbe deneni ve şehir hayatında önemli bir yer işgal eden teşkilatın başındaki görevliydi. Görevleri arasında şehir esnafı ve tüccarı ile müşteriler arasındaki ticari ilişkileri düzenlemek, kanuna ve ahlaka aykırı davranışlara engel olmak, arşın, kile, terazi ve kantar gibi ölçü ve tartı aletlerini denetlemek, fahiş fiyat uygulayan mal sahiplerini ikaz etmek ve cezalandırmak, sanat erbabının vergilerini kontrol etmektir. Ayrıca sokakların temizliği ile kentte harabe haline gelen yapıların tamiri yahut ortadan kaldırılması, dükkan sahiplerinin mallarını halkın geçişine mani olacak şekilde sokağa yaymalarına engel olmak, hamalların aşırı yük taşımalarını ve gemilerde fazla sayıda personel çalıştırılmasını engellemek, talebelerin dövülmesine engel olmak da vardı.⁵⁶ Muhtesipler genellikle kadılar arasından seçilirdi. Kadı, bu görevini bir yardımcısı aracılığıyla yerine getirirdi.⁵⁷

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal adlı eserinde hisbe teşkilatının memluktardaki uygulamasını incelerken dini yapısına dikkat çeker. Buna göre, "hisbeye memur olanın itibar, haysiyet ve şeref sahibi olması lazım gelirdi. Hisbe işleriyle meşgul olmak üzere muhtesibin muhtelif yerlerde vekil ve maiyeti vardı. Muhtesib, belediye işlerini kontrol ederdi. Dükkan, mağaza ve fabrikalar ve sanat erbabı

⁵³ İbnü'l-Esir, en-Nihayetü fi Ğaraibü'l-Hadis ve'l-Eser (Thk. Tahir er-Ravi-M.M.Et-Tanâhi), Kahire, 1963, s.9; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.571.

⁵⁴ Bundarî, Sana el-Barku's-Şâmî, (Thk. Ramazan Şeşen), Beyrut, 1971, s.154; İbnü'l-Adim, İbnü'l-Adim, Bugyatü't-Taleb fi Tarih-i Haleb, Selçuklularla İlgili Hal Tercümelere (Neşr. Ali Sevim), Ankara, 1976, s.173; İbnü'l-Esir, 1987, c.XI, s.324; . Bahaeddin Kök, a.g.e., s.74.

⁵⁵ Bahaeddin Kök, a.g.e., s.74; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.572.

⁵⁶ E.V. Zambaur, İslam Ansiklopedisi, " Hisbe Maddesi", c.V, s.540; Bahaeddin Kök, a.g.e., s.115; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.572; Nikita Elisseeff, a.g.e., c.III, s.828-829; Bernard Lewis, a.g.e., s.13; Ramazan Şeşen, Selahaddin Eyyubi ve Devri, İstanbul, 2000, s.261.

⁵⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.256; Bahaeddin Kök, a.g.e., s.115; Nikita Elisseeff, a.g.e., s.829.

ile bunların ölçüleri gerek muhtesib ve gerek maiyeti tarafında bu suretle sık sık teftiş olunurdu” demektedir.⁵⁸

3.1.Reis

Reislik, XII. Yüzyılda Ortadoğu Müslüman kentlerinde şehir yönetimine katılan görevlilerden biriydi. Reisler, daha çok dini bir cemaatin yada bir meslek grubunun temsilcisiydiler. Reis, aynı zamanda, esnaf ve zanaat sahipleri ile yerli halktan kimselerin oluşturduğu şehrin mahalli muhafız kuvvetleri anlamındaki “ahdâs” birliklerine de başkanlık etmektedir. Reisler muhtesibin bir tür yardımcısı durumundaydılar. Reisler, naib, şahne gibi görevlilerle çalışarak vergi toplanmasında yardımcı olduğu gibi şehrin genel düzeninden de sorumluydu. Şehir divanının üyelerindendi. Zamanla şahnenin yerine geçecek oranda gücünü artırdığı görülmüştür.⁵⁹

3.i.Nakibü'l-Eşraf

Nakibü'l-Eşraf'ta dini-sosyal bir sınıfın temsilcisiydi görevleri arasında hükümdarlarca özel muameleye tabi tutulan, Hz.Ali ve eşi Hz. Fatma'nın soyundan gelen Seyyid ve Şeriflerin temsilcisi olarak bu gruba dahil olanların neseplerinin menşeinin sıhhatini araştırmak, aralarındaki anlaşmazlıkları çözmek, ahlaka aykırı davranışlarda bulunanları ikaz etmek gibi görevleri yerine getirmektir. Nakibler, hükümdarlar nezdinde büyük bir hürmet ile karşılanır ve yer öptürülmezdi.⁶⁰

IV.ASKERİ TEŞKİLAT

Musul Atabegliğinin askeri teşkilatı geleneksel Türk savaş sisteminin tüm unsurlarını taşırdı. Musul Atabegleri devletin tüm sahalarında uyguladığı sistemde Selçukluyu taklit etmişti. Bu bakımdan, bütün idari teşkilat olarak top yekun Selçuklu mirasını devraldığını ve bu mirası geliştirerek tatbik ettiğini söyleyebiliriz. Selçuklu askeri geleneğini, askeri dehası ve yeteneği ile birleştiren İmadeddin Zengi olmuştu. O, bu sayede devletin komşu devletler üzerinde üstün bir hale getirmiş, oğlu Nureddin Mahmud ise Müslüman dünyasında onun kurduğu sistemi en iyi bir biçimde tatbik

⁵⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.388; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.573.

⁵⁹ Nikita Elisseeff, a.g.e., c.III, s.831; Bahaeddin Kök, a.g.e., s. 116; Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 259.

⁶⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.389; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.574.

ederek ve daha da geliştirerek XII. Yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde tartışmasız en önemli isim olmuştur. Ancak, Nureddin Mahmud'un şahsi ve dini özelliklerinden kaynaklanan tevazusu, şöhretinin gerektiği kadar yayılıp etkili olmasına gölge düşürmüştür. Oysa onun takipçisi ve varisi olan Selahaddin Eyyubi, bütün zaafalarını bir yana bırakarak, bu sistem sayesinde Nureddin'i bile gölgede bırakmıştı. Bunun da sonucu olarak ortaya çıkan Memluklu devletinin gücü, İmadeddin Zengi'yle başlayan askeri modelin ve savaş anlayışının başarısını göstermektedir.⁶¹

1.Orduyu Oluşturan Birlikler

Musul Atabegliği ordusu, temelde Hassa Birliği ve Yedek Kuvvetlerden meydana gelmekteydi.

1.a.Hassa Birliği

Muhafız kuvvetleri konumunda tamamen atlı birliklerden oluşan Hassa Birliği, tecrübeli ve kabiliyetli gulamlardan (köle asıllı memluklar) müteşekkildi. Hassa Birliği daima Atabeglerin etrafında çarpışmaya hazır halde beklerlerdi. Birliğin ileri gelen kumandanı Emir rütbesiyle Atabegin yanında bulunur ve savaşla ilgili alınacak kararlarda fikir ileri sürerdi.⁶²

1.b.Yardımcı Kuvvetler

Yardımcı kuvvetler, yerli halk ile Musul'a bağlı Sincar, Erbil, Ceziret İbn-i Ömer ve Haleb gibi şehirlerin ve Atabegliğe tabi Mardin Artuklu şehirlerinin askeri kuvvetlerinden meydana gelen Türk ve Kürt süvari birlikleriydi Sefer sırasında Atabeg, Hassa Birliklerini ve Yedek Kuvvetleri teçhiz ederek yanında götürürdü. Her iki askeri kanadın maaş, iâşe ve askerinin temini, geleneksel iktâ sistemi ile karşılanırdı. ⁶³

⁶¹ A.N. Poliak, "Some Notes on the Feudal System of the Mamluks", JRAS, 1937, s.100-103;; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.576.

⁶² Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.577

⁶³ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.577.

2.Ordudaki Rütbe ve Sınıflar

2.a.Mukaddimü'l-Cuyûş (Ordu Komutanı)

Musul ordusunu kumanda ederdi. Musul Atabegliğinin ilk ordu komutanı Zeyneddin Ali Küçük idi. Zeyneddin Ali Küçük, bu görevi uzun yıllar sürdürmüştü ve karşılığında Erbil'de çocukları tarafından bir beylik (Begteginliler) kurulmasına zemin hazırlamıştı.⁶⁴ Zaman zaman vezir yada niyabet makamını elinde tutan kimseler de orduya kumanda etmişlerdir. Emir Zülfendar İzzeddin Mahmud, Naib Mücahiddin Kaymaz, Naib Bedreddin Lü'lü' gibi.

2.b.Emir

Ordu komutanı olmayıp emrinde bir miktar kuvvet bulunan komutanlara Emir denirdi. Emirlerin, savaşmada gösterdikleri beceri ve liyakat savaşın sonucuna etki ederdi. Ayrıca Emirler taht değişikliğinde de karar mercilerinden biriydi.⁶⁵

2.c.Atlâb Birlikleri

Arapça çoğulu Tulb olan bu birliğin bir emiri, bir sancağı, çalınan bir borazanı ve 70, 100 yada 200 süvarilik bir kuvveti vardı.⁶⁶

2.d.Seriye Birlikleri

Seriye Birlikleri, küçük gruplar halinde, sürat gücü yüksek, savaş kabiliyeti fevkalade olan öncü birliklerdi. Görevleri arasında düşman topraklarına sürekli akınlar yaparak yağmalamak, bölgeyi ve düşmanı tanıyacak istihbarat toplamak vardı.⁶⁷

2.e.Ahdâs

Sefere katılmayıp şehrin muhafazasında görev alan halktan gönüllü kimselerin oluşturduğu muhafız birliğiydi.⁶⁸

⁶⁴ Gülay Ögün, Erbil'de Bir Türk Beyliği (526-630/ 1132-1253), İstanbul, 2000, s.43.

⁶⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.328; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s578.

⁶⁶ Makrizi, Kitabü'l Mevaiz ve'l- İ'tibar fi Zikri'l-Hıtat ve'l-Asar, c.I, Kahire, 1922, s.81; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.330; H.A.R. Gibb, "Selahaddin'in Orduları", İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar, İstanbul, 1991, s.92; Ramazan Şeşen, a.g.e., s.277.

⁶⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.332; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.579.

⁶⁸ Claude Cahen, Encyclopédia of İslam, "Ahdath maddesi", c.II, s.117; Bernard Lewis, a.g.e., s.23; Coşkun Alptekin Diyanet İslam Ansiklopedisi, "Ahdas Maddesi", c.I, s.508-509; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.579.

2.f.Tavâşi

Tavâşi, 700, 1000 yada 1200 dinar maaşlı, teçhizatını taşımak için de 8-10 adet bineği olan askerlerdi. ⁶⁹ Bu sınıfın mensupları umumiyetle Habeşli olup “Tâpuşi” denilen hadımağalarıdır. Orduda hükümdarın hizmetinde istihdam edildikleri için de bu adla adlandırılmışlardır. ⁷⁰

2.g.Ğuzât

Orduda istihdam edilen savaşçı birliklerdir.

2.h.Mutavviûn

Savaştak için orduda istihdam edilen gönüllü birliklerdir.

2.ı.Battâlûn

Gerektiğinde savaşa çağrılan emekliye ayrılmış yedek birliklerdir.

2.i.Haccârûn

Savaş aletlerinden olan Mancınıklar için gerekli malzemeyi temin eden ve onu kullanan sınıftır.

2.j.Nakkâblar (lağımclar)

Kale kuşatmalarında yer altında çukurlar açarak surların tahribatını sağlayan sınıftır.

2.k.Neffâtûn

Petrolde imal edilen ve yanıcı bir özelliği olan nefti yapan ve kullanan sınıftır. ⁷¹

⁶⁹ H.A.R. Gibb, a.g.e., s.94; Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 279

⁷⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.348; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.580.

⁷¹ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.72; Coşkun Alptekin, Musul Atabegliği (Zengiler), Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c.VII, s.571; Hüseyin Ali el-Dakukî, a.g.e., s.133.

2.1.Mühendisler

Kale, burç yapımı, köprü, kemer gibi yapıları inşa eden ve orduya gerekli levazımata imal eden kimselerdi. Orduda bu birlik ve sınıflardan başka tabipler, cerrahlar, imamlar, ve sannâ' adı verilen ustalarda bulunmaktaydı.⁷²

3.Ordunun Savaş Teçhizatı

Musul Atabegliği ordusunda kullanılan savaş araç ve gereçleri şunlardı: At, kılıç ok-yay, zırh, miğfer, mancınık, arrâde, merdiven, davul ve borudur. Dönemin meşhur tarihçilerinden İbnü'l-Esir, Atabeglik ordusunda Tatar oku, Arap oku gibi ok çeşitlerinin kullanıldığını da belirtir.⁷³

4.Ordunun Savaş Sistemi

Musul ordusunun savaş sistemi, geleneksel Türk savaş sisteminin aynısıdır. Sefere çıkacak olan ordu için hareket etme yada durma komutları, öttürülen borular (bûk) ve çalınan davullar (kûs) ile sağlanırdı. Ordu savaş sırasında, kalb (merkez), meymene (sağ kol), meysere (sol kol) ve câlişyye (öncü) olarak bölünürdü. Sağ ve sol koldaki çabuk ve ok atmada mahir süvari birlikleri pusuya yatarak gerideki merkez kuvvetleri ile hilal biçiminde konuşlanırken, câlişyye birlikleri ileri harekâtla düşmanla teması sağladıktan sonra kaçır gibi yapıp düşmanın kendilerini takip etmesini sağlar ve daha önceden hazırlanmış olan hilal biçimindeki asıl ordunun ortasına çeker, burada yapılan top yekun hücumla düşman imha edilirdi.⁷⁴

Askerler, kendilerini savaşa hazır halde tutmak için çeşitli oyunlarla tatbikat yaparlar ve atıcılıklarını ve dinamizmlerini en üst seviyede tutmağa çalışırlardı. Musul Atabegliğinde cirit, çevgân⁷⁵ gibi oyunların yanı sıra Türklere mahsus "kabak oyunu"

⁷² İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.72; Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.571; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.133; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.581.

⁷³ İbnü'l-Esir, 1987, c.XI, s.126; Coşkun Alptekin D.G.B.İ.T., c.VII, s.573.

⁷⁴ İbnü'l-Esir, 1987, c.XI, s.126; Coşkun Alptekin D.G.B.İ.T., c.VII, s.574; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.581.

⁷⁵ çevgân: esasen "ucu eğri değnek, çomak" anlamında kökeni Farsça olan bir kelimedir. Öteden beri Türklere mahsus oyunlardan biri olarak zikredilen çevgân, atla oynanan top oyunudur. Bütün dünyada bilinen polo oyununun ismi de Tibetçe'deki "pulu"dan gelmektedir. Bu halde polo oyununun menşei çevgandan gelmektedir. Bakınız Muammer Eroğlu, İslam Ansiklopedisi, "Çevgan Maddesi". c.III, s.389; Mehmet Zeki Pakalın, "Çevgan ", Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1983, c.I, s.359.

denilen bir oyun daha oynanırdı.⁷⁶ Arapça kaynaklarda bu oyun “kûrâ” şeklinde geçer.⁷⁷ Ayrıca avcılıkta bu tabikatın vazgeçilmez bir parçası idi.

I. Seyfeddin Gazi, kısa süren saltanatı zamanında askeri alanda bir çok yenilikler ihdas etmiştir. Hükümdarın başında sancak taşımak, sefer sırasında askerlerin kılıçlarını bellerine bağlatmak, topuzlarını eyer altlarına yerleştirmek bunlardan bazılarıydı.⁷⁸

V. POSTA VE İSTİHBARAT TEŞKİLATI

Musul Atabegliği gelişmiş bir haberleşme sistemine sahipti. İmadeddin Zengi ve Nureddin Mahmud’un haçlılarla olan mücadelesi iyi bir haberleşme sistemini kaçınılmaz kılmıştır. Esasen haberleşme, berid⁷⁹ denen, at yada deve kullanan ulaklar ile “posta güvercinleri” sayesinde gerçekleşiyordu. Berid işlerinden sorumlu kişiyi Sahibü’l-Berid denmekteydi.⁸⁰

Nureddin Mahmud, zamanında güvercinle haberleşme usulünü Musul’dan, Suriye ve Mısır’a kadar yayarak çok daha geniş bir alanda haberleşme imkanını sağlamıştır.⁸¹

Tarihçi İbnü’l-Esir, posta güvercinleriyle ilgili bahislerde çok orijinal bilgiler vermektedir. “Nureddin Mahmud zamanında ülkenin büyüyüp, sınırların genişlemesiyle şehirlerin arasındaki mesafelerin açılması haberleşmeyi güçleştirmiştir. Ani bir haber ve acil durumlarda bir şehirden diğer bir şehre haber gidinceye kadar olayın ehemmiyeti kaybolmaktaydı. Bu nedenle Suriye’den el-Hevâdî (hızlı) güvercinleri edindi. Bu güvercinlere el-Menâsib denirdi. Bunlar uzak diyarlardan yuvalarına kadar uçarlardı. Ülkenin her tarafında bunları kullandı. Nureddin.Mahmud, haberlerin aynı gün

⁷⁶ Coşkun Alptekin, D.G.B.İ.T., c.VII, s.574.

⁷⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.310.

⁷⁸ İbnü’l-Esir, 1987, c.XI, s.126; e İbn Tağriberdi, en-Nücümü’z-Zahire fi Mülûki Mısır ve’l-Kahire (Nşr. Vizaretü’s-Sekafa ve İrşadü’l-Kavmi), Kahire, Trz., c.V, s.277; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.191; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.582.

⁷⁹ M.Fuad Köprülü, İslam Ansiklopedisi, “Berid Maddesi”, c.II, s.543.

⁸⁰ W. Barthold-M.Fuad Köprülü, İslam Medeniyeti Tarihi, Ankara, 1984, s.324; M.Fuad Köprülü, a.g.md., c.II, s.543; Coşkun Alptekin, Musul Atabegliği zamanında Posta Teşkilatı, Türklük Araştırmaları Dergisi, Sayı 2, 1987, s.16; Bahaeddin Kök, a.g.e., s.91; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.583.

⁸¹ Bahaeddin Kök, a.g.e., s.92.

ulaştırılması için posta güvercininin kullanılmasını ve güvercinleri yetiştirecek, onları muhafaza edip barındıracak olanlara ücret tahsis etti".⁸²

el-Menâsib denilen bu güvercinler, haberleşme için yetiştirilmeleri bittikten sonra Defterü'l-Ensâb adlı, bu güvercinler için tutulan deftere kaydedilirlerdi. Varaku't-Tayr adı verilen özel bir kağıda yazılan mesaj, güvercinin kanat teleklerine konurdu. Büyük kalelerde güvercinler için Burcu'l-Hemâm denilen yerler bulunurdu. Bunlarla uğraşan görevlilere de berrâc denirdi. . Uzun mesafeler için güvercinlerin ve diğer ulakların dinlenmesi için Merâkızü'l-Hamâm adı verilen dinlenme yerlerinden yararlanırlardı.⁸³

Güvercinlere konan kağıt ufak olup, ğubarî denen bir yazı çeşidi ile yazılırdı. Ağırlığının 1,5 dirhem=4,8 gram olduğu kaydedilmektedir.⁸⁴

VI. ADLİ TEŞKİLAT

Tüm İslam devletlerinde olduğu üzere, ortaçağ Müslüman hükümdarlıklarının hemen hepsi tebaasına karşı en önemli görev farz ettikleri adaletin tesis edilmesi için azami gayret sarf ederlerdi. İşte Musul Atabegleri de bu önemli hükümdarlık vazifelerinden bigane kalmamışlardır. Atabeglerde Musul'da ve daha başka şehirlerde kadılar adalete son derece önem vermişlerdir. Bu bakımdan, kadıların, Atabeglerin nezdinde ayrı ve mümtaz bir yerleri vardı.⁸⁵

Kaza kurumunun başında Kadü'l-Kudat (kadılar kadısı) bulunurdu. Kadü'l-Kudat, daha çok payitahtta yada büyük şehirlerde görev yapardı. Diğer kentlerde ise kazai teşkilatın temsilcisi olan belde kadıları bu görevi yerine getirirdi. Kadılar, Atabeglerin güvenini kazanmış ve her an yanında bulunması gereken kimselerdi. Vakıf mütevellisi olarak evkaf işlerinden, hisbeden ve diğer adli görevlerden sorumlu oldukları gibi, Atabegin elçisi olarak da komşu hükümdarlara ve halifenin yanına gönderilirdi.

⁸² İbnü'l-Esir, 1987, c.XI, s.301-302; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan, Haydarabad, 1951, Selçuklularla ilgili kısmı çeviren Ali Sevim, Ankara, 1968, c.VIII, s.285; Ebu'l-Fida, Kitabu'l-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer (Nşr..Seyyid Muhammed Abdüllatif), Kahire, 1907, c.III, s.55; Bahaeddin Kök, a.g.e., s.93.

⁸³ Nikita Elisseeff, a.g.e., c.III, s.785; Coşkun Alptekin, DGBİT, c. VII, s.575; Coşkun Alptekin, a.g.mkl, s.17; Coşkun Alptekin, 1985, s.171.

⁸⁴ Bahaeddin Kök, a.g.e., s.95; Halil İbrahim Gök, a.g.e.s.586.

⁸⁵ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.586.

Musul kadıları Dâru'l-Adl, denilen mahkemede otururlar ve halkın kazai meselelerini çözerlerdi. Davalara Atabeglerin de katıldığı ve sorunların bizzat dinlenip çözüme kavuşturulduğu da olurdu.⁸⁶ Musul'da Zengilerin saltanatı boyunca kadılığa sürekli Şehrizer ailesinden kadılar atanmıştır. Musul XII-XIII. yüzyıl boyunca, ilim ve irfan yuvası olması hasebiyle kadılık yönünden de adeta bir üretim merkeziydi. Musul'dan icazetli kadılar Ortadoğu'nun hemen bütün şehirlerinde kadılık hizmetlerini yerine getirmekteydiler.⁸⁷

Bu dönem içinde Musul'da adaletin tesisi için kadılık görevini Şehrizerî ailesinden üstlenenler kısaca şunlardır.

- 1.Bahaeddin eş-Şehrizerî⁸⁸
2. Bahaeddin b. Kemaleddin eş-Şehrizerî⁸⁹
- 3.İmadeddin Ahmed b. Kemaleddin b. Eş-Şehrizerî⁹⁰
- 4.Muhyiddin Ebu Hamid b. Kemaleddin eş-Şehrizerî⁹¹
- 5.Bahaeddin İbn-i Şeddat⁹²
- 6.Hüccetüddin Ebu Mansur el-Muzaffer b. Abdülkahirb. El-Hasan b.Ali el-Kasım eş-Şehrizerî'dir.⁹³

⁸⁶ Hüseyin ali el-Dakuki, s.192; Halil İbrahim Gök, s.586

⁸⁷ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.193; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.587.

⁸⁸ Bundarî, a.g.e., s.146.

⁸⁹ İbnü'l-Esir, 1987, c.XI, s.353.

⁹⁰ Bundari .a.g.e., s.146.

⁹¹ İbnü'l-Esir,1987, c.XII, s.60.

⁹² İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.430; Bundari, a.g.e., s.291.

⁹³ İbnü'l-Esir, 1987, c. XI, s.430; Bundari, a.g.e., s.146; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.195; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.587.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM İKTİSADİ HAYAT

I.SANAYİ

Musul şehri, XIII. Yüzyılda ticari hayatta belli bir canlılık ve hareket kazanmıştır. Bu hareket şüphesiz iktidarı elinde bulunduran Atabeglerin XII. Yüzyılda izlemiş oldukları siyasetten kaynaklanmaktaydı. Bu dönem içinde Musul ve el-Cezire bölgesinde görülen imar faaliyetleri tabii olarak iktisadi hayata da geniş bir ivme kazandırmıştır. Atabeglerin ülkenin imar edilerek mamur bir hale gelmesi için göstermiş oldukları gayret ziraî ve sınaî üretimin çoğalıp ticaretin canlanmasına ve bu sayede ülkede bolluk ve refahın artmasına zemin hazırlamıştır.

İmadeddin Zengi ile birlikte Musul, adalet ve emniyete kavuşmasının yanı sıra son derece mamur bir hale geldi. İmadeddin Zengi, Musul'da uyguladığı bir takım politikalarla halka angaryayı yasaklayarak, cebri çalıştırmaktan ve çalışmaktan men etti. Halkın üzerinde tahakkümü olan zorbaları ise zararsız hale getirdi.¹ İbnü'l-Adim'e göre sefer esnasında Musul ordusu zirai alanlara basmamak için iki iplik arasında yürür gibi ilerlerdi.² Aynı zamanda hiç kimse bir çiftçiden ücretini ödmeden veya divandan emirleştirmeden bir şey alamazdı. Zengi, bu hususta haddi aşan kimseleri ise idam ederdi.³

Zengi'nin iktisadi siyasetinin en önemli özelliklerinden biri de idari makamlarda bulunan kişileri mülk edinmekten men etmesi idi. Ona göre iktâ nizamı kafi olup, mülk sahibi olmaya hacet yoktur. İdarecilerin eline mülk geçerse halka zulüm ederler kanaatinde idi.⁴ Kayda değer hususlardan biri de, topraklarını herhangi bir sebeple terk eden çiftçileri yerlerine davet edip, onları memnun etmesidir.⁵ Bu siyasetin bir sonucu

¹İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, (Çev.Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özeydin), c.VIII, İstanbul, 1987, s.32; Hüseyin Ali el-Dakuki, Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1975, s.191.

²İbnü'l-Adim, Zübdetü'l-Haleb min Tarih-i Haleb (Nşr. Sami Dehhan), c.II, Dımaşk, 1954-1968, s.284.

³İbnü'l-Adim, a.g.e., c. II, s.284; İbn Vasil, Müferricü'l-Kurub fi Ahbar-i Beni Eyyub (Thk.Cemaleddin Şeyyat-Hasaneyn Muhammed Rebi), c.I, Kahire, 1977, s.100; İbn Furat, Tarih-i İbnü'l-Furat (Nşr. Hasan Muhammed eş-Şemmâ), c.IV, Basra, 1967, s.51; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.198.

⁴İbnü'l-Esir, 1963, s.86; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan, (Selçuklularla ilgili kısmı çeviren Ali Sevim, Ankara, 1968), c.VIII, Haydarabad, 1951, s.101; Muhammed Kürd Ali, Hitatü's-Şam, c.II, Dımaşk, 1983, s.16.

⁵İbnü'l-Esir, et-Tarihü'l-Bahir fi Devleti'l-Atabekiyeye, Kahire, 1963, s.79.

olarak ziraat gelişme kaydederek bölgenin her tarafına yayıldı ve Musul bilhassa meyvecilikte çok ileri bir seviyeye ulaştı.

Dönemin canlı şahitlerinden olan İbnü'l-Esir, Musul şehrindeki bu müspet durumu şu sözlerle ortaya koymaktadır: “Musul, sebze ve meyvelerin en az yetiştiği memleketlerden biriydi. Manavlar, yanlarında makas bulundururlardı. Çünkü azlığı yüzünden satışları sınırlayabilmek için üzümleri bu makasla küçültürlerdi. Ancak ülke imar olunca, Musul şehrinde ve diğer vilayetlerde bağ ve bahçelerin (bostan) durumları düzeldi. Bugün artık meyve ve sebzenin en çok bulunduğu bir memlekettir. Nitekim, nar, armut, üzüm ve elma gibi meyvelerin yeni mahsulleri eskileriyle birlikte toplanır oldu.⁶ Özellikle imar hareketleri neticesinde, Musul'a bağlı 3700 köyde bulunan bağ ve bahçeler işlenerek ürün elde edildi. Bunun sonucu olarak da Atabegler zamanında Musul, bütün bir yıl boyunca, halifelik merkezi Bağdad'ın dört ay süreyle yiyecek ihtiyacını karşılayan bir merkez haline geldi.⁷

Ebu Şame de “Atabegler memleketi imar ettikten sonra Musul etrafında bahçelerin çoğalması için çalıştılar. Hatta, Atabegler zamanında Musul meyve bakımından en zengin ülkedir.” demektedir.⁸

İbnü'l-İbri de bunları teyit ederek “ Musul vaktiyle meyve yetiştiren bir memleket idi. Atabegler zamanında ise meyve ve sebze bakımından ülkelerin en zenginlerinden oldu.” diye yazmaktadır.⁹

Atabegler ziraatın inkişafı için Dicle'de kanallar açtırıp su yolları yaptırıldılar. Böylece tahıl, bakla ve benzerleri ile diğer sebze ekimi arttı ve vaktiyle terk edilmiş köyler şenlendi. Köyler ahali ile doldu.¹⁰

Kutbeddin Mevdud'un oğlu Seyfeddin Gazi zamanında Musul'a gelen Yahudi seyyah Benjamin seyahatnamesinde “Musul geniş ve etraflı bir şehir olup Dicle kenarında bir çok köyler ve kasabalar vardır.”¹¹ diye müşahedelerini nakletmiştir.

⁶ İbnü'l-Esir, 1963, s.78.

⁷ Said Deveci, “Sınaatü'l-Mavsıl ve Ticaretüha fi'l-Kuruni'l-Vusta”, Sümer Dergisi, S.VII/1, Bağdad, 1951, s.88-89.

⁸ Ebu Şame, Kitabü'r-Ravzateyn fi Ahbari'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salahiyye, c.I, Kahire, 1956, s.43; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.199.

⁹ İbnü'l-İbri, Tarih-ü Ebu'l-Ferec (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara, 1987, s.359.

¹⁰ İbnü'l-Esir, 1987, c.IX, s.11; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.201.

¹¹ Tudelalı Benjamin-Ratisbon'lu Petechia; Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa Asya ve Afrika Gözlemleri (Çev.Nuh Arslantaş), İstanbul, 2001, s.97.

el-Ömeri'ye göre, Musul'un doğusunda 3700 ve batısında 2300 olmak üzere köylerin sayısı 6000'e ulaşıyordu.¹²

İşte zirai ve sınai ürünlerindeki bu artış Musul'un ticaretinin de canlanmasına neden oldu. Özellikle şehrin doğu-batı, kuzey-güney ticaret yollarının bir kavşak noktasında bulunması, tacirlerin rağbetini çekerek burada oturanların işini bir hayli kolaylaştırdı. Atabegler Musul'un transit ticaretindeki konumunu en iyi şekilde değerlendirdiler. Musul'un ekonomik bir cazibe merkezi haline gelmesi ve ticaretinin gelişmesi için gerekli uygulama ve yapısal ihtiyaçlar bakımından lüzumlu olan düzenlemeleri yaptılar. İmarla gelen zirai ve sınai üretim artışının ticarete yansması ve bir pazaryeri olması için Musul, XII-XIII yüzyıllarda, bu ürünlerin imal edildiği ve satışının yapıldığı atölyeler, tezgahlar, dükkanlar, hanlar ve çarşılarla doldu.¹³

Musul'daki imar hareketlerinin neticesinde zirai alanda görülen bu canlanma doğal olarak sınai ürünlere de yansıdı. Musul işi sınai ürünler her yerde şöhret kazandı ve özellikle ahşap ve mermer üzerine madeni kaplamaları, alçıyla süslenmiş renkli çanakları, doğuda Hindistan'a ve batıda Avrupa'ya kadar ulaştı. Pek çok sanatkar, bu dönemde Musul'da toplandı. Böylece Musul, mücevher işçiliğinde şark sanatının timsali oldu. Musul halkı, ikbalini bu alanlarda gördü ve kendisini bu işe hasretti. Hatta Atabeg I. İzzeddin Mesud gibi bazı hükümdarlar da bu işe ilgi gösterdiler. Özellikle resim ve süsleme gibi bazı dallarda ilerleyerek herhangi bir kişinin kendilerini geçmesine fırsat vermeyecek kadar ustalaştılar.¹⁴

1.Dokuma Sanayi

Musul'un sınai ürünlerinden biri de "Muslin" adıyla şöhret kazanan dokumalarıdır. Esasen Musul ve el-Cezire, öteden beri dokumalarıyla ünlü bir bölgeydi. İslam fethi öncesinde bu dokuma sanayi İran bölgesine kaydıysa da fetihle beraber bölgenin dokuma işçiliği yeniden canlandı. Özellikle kadife dokumaları pek tutulur oldu. Nitekim, Bağdad'ın ihtiyacı olan yünden yapılmış baş örtüleri ile işli elbiseler, mendiller, çarşafklar ve keten dokumalar Diyar-ı Bekr'den getirtilirken; perde(sutûr) ve yatak örtüleri (musûh) Musul'dan temin ediliyordu. Musul'un kadife sanayindeki

¹² el-Ömeri'den naklen Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.202.

¹³ Said Deveci, a.g.mkl., s.90.

¹⁴ Said Deveci, a.g.mkl., s.91.

gelişmesi neticesinde özellikle Atabegler döneminde bölge, dünyanın sayılı dokuma merkezlerinden biri haline geldi. Nitekim burada üretilen dokumalar, Avrupa'ya "muslin" adıyla ihraç edilmiştir.¹⁵

Muslin adıyla bilinen bu dokumalar üç kısımdan müteşekkildi.

1- İpekli Dokumalar

Bu tür dokumalar altın ipliklerle dokundukları için oldukça pahalı idiler. İpekli dokumaları özellikle iktidarı elinde tutan emirler, Atabegler, hükümdarlar, sultanlar vb. taht sahipleri, ümerâ, ayan, eşraf ve eşrafın eşlerinin giysisi olarak kullanıldı. İpekli dokumalar kısaca elit tabakaya hitap ediyordu.

2.Yün Dokumalar

Genel olarak halka hitap eden bir dokuma çeşidiydi. Evlerde perde ve yatak gibi mobilya örtüsü olarak kullanılırdı.

3.Pamuklu Dokumalar

Pamuklu dokumalar ise umumi halk ve zenginler tarafından kullanılan süslü bir baş örtüsü türü dokumalardı.

Ayrıca erkekler ve kadınlar için renkli dokuma elbiseler de yaparak doğuya ve batıya ihraç ediyorlardı.¹⁶

Ziraat ve hayvancılığa da önem veren Musul Atabegleri, ülkelerinde endüstrinin gelişmesi için cam ve demir eritme fırınları yaptırmışlardı Ayrıca "Madbaga" denilen deri işleme atölyeleri de açarak, dericiliğin gelişmesini de sağlamışlardır.¹⁷

XIII. yüzyılın ünlü seyyahlarından olan İtalyan gezgin Marko Polo, bu yüzyılın son çeyreğinde Musul'a yapmış olduğu seyahati anlatırken Musul'da dokuma ve dokuma ürünleri hakkında teferruatlı bilgi vermiştir. Özellikle Musul işi dokumaların Avrupa ticaretine olan katkısını dile getirmektedir. "Bu bölgenin dünyaca tanınmış kumaşı olan muslin ipek ve altın ipliklerinden dokunuyordu. Uzak bölgelerden gelen

¹⁵ Said Deveci, a.g.mkl., s.92; Halil İbrahim Gök, Kuzey Irak'ta Zengiler Hakimiyeti, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000, s.630; Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", Belleten, LXIV/241, 2000, s.771; Amin Maalouf, Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri (Çev. M. Ali Kılıçbay), İstanbul, 1997, s.49.

¹⁶ Said Deveci, a.g.mkl., s.94; Amin Maalouf, a.g.e., s.51.

¹⁷ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.631

tacirler bu kumaşları çok beğeniyor ve gemiler dolusu satın alıp memleketlerine götürüyorlardı. Bunun yanı sıra çeşitli malları da satın aldıkları oluyordu.¹⁸

2.Maden Sanayi

XII. ve XIII. yüzyıllarda başlıca dört merkezde maden sanatı gelişme gösterir: Bu merkezler; Horasan, Herat, Nişapur ve Mezopotamya-İrak bölgeleridir. Zengi döneminde Musul; Eyyubiler devrinde Şam, Mısır ve Yemen; Anadolu Selçukluları devrinde Konya; Artuklu döneminde Diyarbakır ve Mardin önemli maden yapım merkezleriydi.¹⁹

XIII.yüzyılda bütün yakın-doğuda Musullu maden işçileri revaçtaydı. Musul ekolünün büyük teknik ilerlemeleri, İran'da maden sanatıyla uğraşan ustaları etkilemiştir.

3.Mermer Sanayi

Ortaçağ'da İslam dünyası mermer üretiminde önemli bir yere sahipti. Anadolu, Suriye, Filistin, Afganistan ve Müslüman İspanya'da mermer yatakları bulunuyordu. Meşhur şehirlerden Lazkiye, Ramle (Filistin'de) ve Musul mermercilik sanatında büyük şöhret kazanmışlardı. Musul, mermer işçiliği ve sanatında dünyaca bilinen bir üne sahipti. Burada mermerden mamul ev eşyaları yapıldığı gibi, dini ve sivil mimaride bolca kullanılan mihrap, kapı, pencere, abdest muslukları ve mezar taşları da imal ediliyordu. Mahalli ihtiyaç fazlası olan mermer eşyaları ise diğer ülkelere ihraç edilmekteydi.²⁰

İslam Dünyasının Bağdat, Musul, Basra, Dımaşk, Trablus, Kudüs, Kahire, İskenderiye, San'a, Aden gibi meşhur şehirlerinde hammadde olarak gelen değerli taşların işlendiği yüzlerce atölye bulunmaktaydı. Bu atölyelerde mesleğinde uzmanlaşmış çok mahir usta ve çıraklar geceli gündüzlü hiç durmadan çalışarak varlıklı insanlara süs eşyaları imal ediyorlardı. Yakut, zebced, zümrüt süslü yüzükler, taşlar, kemerler ve tespihler genellikle hükümdarlar ve zengin tüccarlar için yapılıırken; inci, mercan ve elmas gibi değerli taşların fazlaca kullanıldığı kolyeler, bilezikler ve küpeler aristokrat tabakanın kadınları için hazırlanmaktaydı.²¹

¹⁸ Marko Polo, Marko Polo Seyahatnamesi (Yay. Haz. Filiz Dokuman), c.I, İstanbul, Trz., s.24; W.Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi (Çev. Enver Ziya Karal), Ankara, 2000, s.192.

¹⁹ Fulya Bodur, Türk Maden Sanatı, İstanbul, 1987, s.25.

²⁰ Abdulhalık Bakır, Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi, Ankara, 2001, s.214.

²¹ Abdulhalık Bakır, a.g.e., 2001, s.215.

Atabegler döneminde mermer endüstrisinde özellikle de mermer süsleme sanatında Musullu sanatkarlar nam salmışlardır. Onlar, mavi mermer taşına resim ve kitabeleri kazırlar, sonra da onları beyaz veya esmer mermere yapıştırırlardı. Böylece hem kitabeler hem de süslemeler açık ve net bir şekilde görülmeye başlardı. Bu dönemden kalan Cemşid Camisi'nin sağ kapısı, İmam Ali el-Asğar'ın mezarında yer alan bir pencere, Ali el-Hadi'nin mezarı üzerinde bulunan sedefle işlenmiş mermerden ma'mul bir sandık, Yahya bin. Kâsım, İmam Avnüddin ve İmam Muhsin'in makamları ile Deyr Mar Behnamki üzerlerinde çeşitli kitabe ve süslemeler bulunan mermer eserler, Musul mermer endüstrisinin çok gelişmiş olduğunu göstermektedir.²²

Selçuklular zamanında Ortadoğu'da ve özellikle de Musul şehrinde insanlar tarafından yaygın olarak su ve üzüm suyu depolamak amacıyla kullanılan yumurta şeklinde sırsız testiler yapılmaktaydı. Kabartma süsler taşıyan bu çömlekler, genellikle karbotine tekniği kullanılarak imal ediliyordu.

Ortaçağ'da Musul üzerlerinde kabartma motifler, kişiler, hayvanlar ve yıldızlardan süsler bulunan emayesiz vazoların yapım merkeziydi. Ayrıca buradaki seramikçiler, kalıplar kullanmak suretiyle kabartma şeklinde süslemeler taşıyan çok sayıda testi ve ibrikler imal ediyorlardı.²³

4.Madenler ve Çıkarıldıkları Bölgeler

Demir Madeni: Musul Herur Bölgesi civarındaki demir ocaklarından çıkartılarak civar ülkelere ihraç ediliyordu.

Zift Madeni: Musul'dan 30 fersah, İmadiye'den ise 3 mil uzaklıkta yer alan yine Herur bölgesinden çıkartılırdı.

Petrol Madeni: Musul ile Tekrit arasındaki Bârimma bölgesinden çıkartılırdı.²⁴

Bu madenlerin yanında Musul'un kuzeyinde bulunan Aynu'l-Kayyara Kaplıcası'ndan petrol çıkarmaktaydı. Ancak bu yüzyılda petrol, henüz ticari bir meta olarak

²² Abdulhalık Bakır, Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi, Ankara, 2002, s.50.

²³ Abdulhalık Bakır, 2001, s.211.

²⁴ Abdulhalık Bakır, 2002, s.189.

kullanılmaktan ziyade inşaatlarda, savaşlarda ve tıp alanında hastaları iyileştirmede kullanılıyordu.²⁵

5.Bakır Kakmacılık Sanatında Musul Ekolü

Bilindiği gibi hiçbir kültür mirası yüzde yüz bir milletin değildir. Aksine milletler birbirlerinden bir çok şeyleri almak mecburiyetinde hissederler. Fakat bir milletin bir sanat dalında üstünlük göstermesi, elbette ki o sanatı daha iyi yapma ve yenilik getirmesiyle orantılıdır. Bu sonuncu gerçekleştiği zaman, o millet başkasından almış olduğu sanatı kendi zevki, adeti ve stiline uydurmayı başarmış demektir. İşte Musul'da bakır kakmacılığı endüstrisinde bunu yaptı. Elbette ki, buradaki madenî tuhafiyecilik İran ve Ermenistan'da yapılan eserlerden etkilendiği gibi, İslâm öncesi ve sonrası dönemde Musul'da imal edilen yerli endüstriden de etkilenmiştir. Fakat Musul sanatkârlarının bu endüstri kolundaki üstün tarafı, onların sadece birer taklitçi olmayıp, bu sanatı farklı bir kalıpta sunmaları ve onu çeşitli şekillerde icra etmeleridir. Bu özellik ise Musul ekolünü bu endüstri alanında dünya ekollerinin merkezi haline getirmiştir. Musul tekniği ve stili, yalnız M. XIII. Yüzyılın ilk yarısına ve Musul'a –hatta Mezopotamya'ya- has bir teknik ve stil olarak kalmamış; Musul ekolüne bağlı eserler, Suriye'de, Mısır'da, Anadolu'da ve İlhanlı devrinden itibaren İran'da yapılmıştır.²⁶

XIII. yüzyılda yapılan Suriye ve Mezopotamya eserleri üzerinde usta imzalarıyla birlikte "Musullu" ibarelerine rastlanır. Fakat bu bizi yanıltarak Musullu ibaresi bulunan her eserin Musul şehrinde yapıldığına inandırmamalıdır. Musul atölyelerinde yetişmiş bir kısım Musullu usta, bazı sebeplerle göç ederek Artuklu, Suriye ve Mısır Eyyubi Atabeglerinin himayelerinde çalışmışlar ve Musul ekolüne bağlı eserler yaratmışlardır. Ahmed ibn Ömer el-Zaki el-Mavsili, kölesi Ebu Bekir Ömer bin Hacı Celdek, İbrahim Mevaliye, öğrencileri İsmail bin Vard ve Kasım Ali ve Ali bin Hamud ve İlyas, Musul nisbesi taşıyan başlıca sanatkarlardır. Üzerinde Musullu usta kaydının yer aldığı eserlerden en erkeni Louvre Müzesinde bulunan dövme tekniğinden yapılmış gümüş ve bakır kakmalı pirinç ibrik olup kitabesinde, İbrahim ibn Mevali adı yazılıdır. Halka dipli, genişleyen şişkin gövdeli, dar kısa boyunlu ejder başlı kıvrık emzik ve kulplu ibrik, kazıma tekniğinde desenlidir. Gövdesi geniş ve dar şeritlere ayrılmıştır.

²⁵ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.631; Amin Maalouf, a.g.e., s.49-50.

²⁶ Abdülhalık Bakır, 2002, s.355.

Dar olanlarda kitabe ve polo oyunu sahneleri, geniş şeritlerde ise dilimli madalyonlar içinde karşılıklı insan ve hayvan figürleri yer alır. Ara boşluklar kıvrık dallar ile bezelidir. Figürlerin giysileri Selçuklu ananesini sürdürür. Bugün Keir Koleksiyonunda bulunan ve bir zamanlar Homberg ailesine ait olduğundan Homberg İbriği olarak tanınan ibrik, döküm tekniğinde ve gümüş kakmalıdır.²⁷

XIII. yüzyılda Musul bakır kakmalı eşyaların yapıldığı önemli bir merkez haline gelmişti. Bu şehir M. 1127-1262 yıllarında sanat ve endüstriye büyük destek veren Atabegler'in elinde bulunuyordu. Bunun sonucunda çok geçmeden Musul'da ince kakmalı madeni eşyalarda büyük bir gelişme meydana geldi. Musul'un bu döneme ait en eski ürünlerinden biri sarı bakırdan yapılmış gümüş kakmalı bir ibriktir. Üzerinde insan resimleri, geometrik şekiller ve Arapça yazılar bulunan bu eserdeki bazı bilgilerden, onun H. 623 / M. 1226-1227 tarihinde Ahmed ez-Zeki en-Nakkâş tarafından Musul'da yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yine burada imal edilen 629 / 1232 tarihli, çok zarif pirinç ibrik, Musullu Şuca b. Man'a imzalıdır. Bu şehirde yapılan madalyonlar ise, İran masallarındaki sahneleri tasvir ederler. Çok kakmalı madalyonlar arasındaki T kakmalı ve gamalı haç örnekler ve dikkatle işlenmiş rozetler, yeni Musul tarzının özelliğidir.²⁸

Bugün doğu ve batı müzelerinde Ortaçağda Musul sanatkarları tarafından imal edilen en güzel madenî eserler yer almakta ve bunlarının çoğunun üzerinde ustalarının isimleri bulunmaktadır. Atina müzesinde sergilenen H.617 / M.1220 tarihli ve İsmail b. Verd el-Mavsilî adında bir sanatkarın imzasını taşıyan bir sandık, H.624 tarihli ve Kasım b. Ali b. Ğulam el-Mavsilî imzalı bakırdan ma'mul bir ibrik, H.639 tarihli ve Muhammed b. Kutluk el-Mavsilî imzalı bir bakır ibrik, H.646 tarihli ve Davud b. Selâme Mavsilî imzalı bir bakır şamdan, H.650/M.1202 tarihli ve yine Davud b. Selâme el-Mavsilî imzalı bir bakır leğen, H.631-657 yıllarında Suriye ve el-Cezire'de Atabegler döneminin hükümdarı Bedreddin Lü'lü' adına yapılan Muhammed b. Absûn ve el-Hasan b. Absûn imzalı bir tepsi, Floransa Müzesinde bulunan ve Ali b. Hammûd en-

²⁷ Ülker Erginsoy, İslam Maden Sanatının Gelişmesi (Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar), İstanbul, 1978, s.19-30; Fulya Bodur, a.g.e., s.30.

²⁸ Ülker Erginsoy, a.g.e., s.234.

Nakkâş el-Mavsîlî imzalı gümüş kakmalı bir kap Musul atölyelerinin imal ettiği madeni eşyalardan bir kaçıdır.²⁹

Bugün Nuhad es-Said koleksiyonunda bulunan, dövme, pirinçten, altın ve gümüş kakmalı, kubbe kapaklı, döküm üç ayakla yere oturan buhurdan Musul ekolünün ince örneklerindedir. Mezopotamya ve Suriye buhurdanlarıyla benzerlik gösterir. Gövde ve kapakta yer alan nakşi kitabede Sultan Muhammed ibn Kala'un adına yapıldığı yazılıdır.³⁰

Ortaçağda Musul'da imal edilen nefis madenî eşyaları hükümdarlar, emirler ve varlıklı insanlar birbirleriyle yarış edercesine satın almak, onlarla evlerini, yemek ve içki masalarını süslemek isterlerdi. Burası, bu endüstrideki üstünlüğünü H.VI. ve VII. (M. XII ve XIII) yüzyıl boyunca sürdürdü sonra bu şehir çok ağır siyasi ve askeri tahribata uğradı ve bunun sonucunda buradaki sanatkârlar diğer ülkelere gitmek zorunda kaldılar.³¹

6. Bakır Kakma Yapım Teknikleri

Musul ekolüne bağlı sanatkârlar, kakmacılık endüstrisinde genellikle şu teknikleri kullanıyorlardı: Birincisinde sanatkâr bakırı oyarak gümüşle doldurur, sonra da diğer kısımları zift kullanarak cilalardı. Böylece gümüşlü süsler açıkça üzerinde görülürdü. Bu yöntem, M. XII. yüzyılda İran'ın kuzeybatısı ile Doğu Anadolu'da yaygındı. İkincisinde, sanatkâr kabın dış yüzeyine nakışlar ve resimler yapar, sonrada içerden bunlara basınç uygulardı. Böylece bu nakış ve resimler kabın dış yüzeyinde görülmeye başlardı. Bu yöntem, Sasanîler zamanında İran'da uygulanıyordu. Fakat Musul şehri bu teknikte öyle bir üstünlük sağladı ki, neredeyse bununla tanınıyordu. Üçüncüsünde, sanatkâr yukarıdaki iki yöntemi birleştiriyordu. Bu teknikte ise o, kabın bazı kısımlarını birinci yöntemde olduğu gibi, oyma ve gümüşle doldurma şeklinde yapıyor, diğer kısımlarını da resimlerle süslüyordu. Sonuncu tekniğe gelince, buna göre sanatkâr sadece altın ve gümüş kullanarak kakma işini tamamlıyordu.³² Bu yöntem ise tamamen Musul ekolüne aitti, yani, Musullu sanatkârlar tarafından icat edilmişti. Bu kakmacılık tekniğinde Musul ekolü büyük çığır açtı ve en güzel kaplar buradaki sanatkârlar

²⁹ Abdülhalık Bakır, 2002, s. 355.

³⁰ Ülker Erginsoy, a.g.e., s.31.

³¹ Ülker Erginsoy, a.g.e., s.351; Abdülhalık Bakır, 2002, s.355.

³² Ülker Erginsoy, a.g.e., s.298-299; Abdülhalık Bakır, a.g.e., s.356.

tarafından imal edildi. Hatta bununla da kalınmadı, bu ekol diğer ülkelerdeki sanatkârların kılavuzluğunu da üstlenmiş oldu.³³

7. Musul'da Tel Kakmacılığı ve Özellikleri

Kökeni Hindistan'da bulunan tel kakmacılığı sanatı önce VIII. Yüzyılda İran'a, sonra IX. Yüzyılda Eski Kahire'ye yayıldı. Çok ince olan bu sanat, altın gümüş gibi değerli madenlerden ince telleri daha âdi bir madenin içine güzel şekiller vererek yerleştirmekten ibaretti. Bunun iki tür yöntemi vardı: "Şam Biçimi", bunda sanatkâr önceden oyulmuş bir yere altın veya gümüş bir teli tespit ederdi; "Musul Biçimi"nde ise sanatkâr önceden çizilmiş bir desenin üzerine bu teli çekiçle vura vura yerleştirirdi.³⁴

II. TİCARET

1. Çarşı ve Pazarlar

Çarşılar ve pazarlar bir şehri tamamlayan en önemli unsurlardan biridir. İslami karakter taşıyan şehirlerde ticaret ve buna bağlı olarak ticaretin yapıldığı çarşı ve pazarlar çok önemli bir yere sahiptir. İslamın yayılışı ile çarşının tarihi gelişimi arasında bir paralellik vardır. İslamiyet çarşı organizasyonuna yaratıcı bir güç katmıştır.³⁵

İslam şehirlerinde ticari faaliyetlerin büyük bir kısmı, şehir merkezindeki caminin etrafında toplanmıştır.³⁶ Şehirlerde cami sayısı arttıkça çarşı sayısının arttığı, başka bir ifadeyle çarşı ve caminin her zaman birlikte mevcut olduğu görülmektedir.³⁷ İslam şehirlerinde ticari faaliyetlerin önemli bir kısmı şehrin merkezindeki büyük caminin etrafında toplanmakla birlikte, şehir merkezinden uzakta kurulmuş çarşı ve pazarlara da rastlamak mümkündür. Nüfus ve alan bakımından belirli bir büyüklüğe erişen şehirlerde, merkezi çarşıların yanında şehrin çeşitli yerlerinde yeni çarşılar kurulmuştur. Ayrıca kirletici ve pis kokulu şehir merkezinde bulunması mahzurlu olan

³³ Ülker Erginsoy, a.g.e., s.301.

³⁴ Ülker Erginsoy, a.g.e., s.302.

³⁵ D. Chevallier, "De la Société Arabe à la Civilisation İslamique: Une Ville Confrontée à Son Histoire", La Ville Arabe Dans l'İslam, ed, D. Chevallier- A. Bouhdiba, Tunis, 1982, s.15.

³⁶ A.Egli, Şehirciliğin ve Memleket Planlamasının Esasları, Ankara, 1957, s.200.

³⁷ Yılmaz Can, İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı, Ankara, 1995, s. 126.

ticaret ve zanaat faaliyetlerinin şehrin kapıları civarında yada dış bölgelerde toplandığı görülmektedir³⁸.

Çarşı ve pazarlarda ticaret erbabının kendi aralarında yaptıkları ticari faaliyet çeşidine göre gruplara ayrıldığı ve aynı ticaret çeşidiyle uğraşanların belirli bir çarşıda toplandıkları görülmektedir.³⁹ Bu itibarla, bakırcılar arasında ayakkabıcıları, kuyumcuların içinde de kumaş satıcılarını görmek mümkün değildir. Ticaret ve zanaat erbabı arasında görülen bu ayırım tabi olarak çarşı isimlerine de yansımış ve çarşılar, genellikle orada cereyan eden ticari faaliyet türünün adıyla anılmışlardır.⁴⁰

İslami karakter taşıyan şehirlerde çarşılar ve pazarlar rastgele konumlanmamıştır. Aynı tür ticaretin yapıldığı herhangi bir çarşının şehirden şehre değişmeyen standart bir konumu vardır.⁴¹

Ticaret ve zanaat erbabı içinde her zaman caminin en yakınında, ashâbü's-sayârife (kuyumcular), ashabü'l-varrâkine (kitapçılar ve kağıtçılar), ashabü's-seyyâğîn (yiyecek ve içecek satıcıları), ashâbü's-sabûniyyîn (sabuncular), ashâbu't-Temmârîn (hurmacılar) ve ashâbu'l-attârîn (koku satıcıları) bulunurdu. Bu satıcıların gerisinde sırasıyla ayakkabıcılar, kumaş satıcıları, mutfak eşyası satıcıları, bakırcılar ve çilingirler yer alırdı. Saman satıcıları, katır eşek ve deve ticaretiyle uğraşanlar, binek hayvanı eşyası imal edenler ve demirciler gibi şehrin merkezinde bulunmaları değişik sebeplerden dolayı sakıncalı olanlar ise şehrin dışında ticari faaliyetlerini sürdürmek durumundaydılar.⁴²

Çarşılar genellikle bir sokak boyunca dizilmiş dükkanlardan oluşur ve uç noktaları güvenlik açısından kapılarla kapatılırdı.⁴³ Bazen bir kavşak noktasında veya bir meydanda kurulmuş çarşı ve pazarlara da rastlanırdı.⁴⁴ Bazı bölgelerde çarşıların, *gelip geçenleri yağmurdan ve güneşten korumak maksadıyla "sakîfe" diye bilinen sıra saçaklarla örtülürdü.*⁴⁵

³⁸ Salih Ahmed el-Ali, "Hitatü'l-Basra", Sümer Dergisi, Volume, VIII, No.2, Bağdad, 1952, s.287.

³⁹ D. Chevallier, a.g.mkl., s.233; Yılmaz Can, a.g.e., s. 127.

⁴⁰ D. Chevallier, a.g.mkl., s.245; Yılmaz Can, a.g.e., s. 128.

⁴¹ Yılmaz Can, a.g.e., s.128.

⁴² Andre Raymond, Grandes Villes d'Arabes à l'Époque Ottomane, Paris, 1985, s.245.

⁴³ Andre Raymond, a.g.e., s.247.

⁴⁴ Salih Ahmed el-Ali, a.g.mkl., s.130.

⁴⁵ Ali Mazaheri, Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları (Çev. Bahriye Üçok), İstanbul, 1972, s.243; Y.Z. Kavakçı, Hisbe Teşkilatı, Ankara, 1975, s.44.

Çarşıdaki dükkanlar geceleri ağaç kapaklarla kapatılırdı. Kapakların üst kısmı, kapı sundurması şeklinde yukarı kıvrılırken, alt kısmı dükkanın önüne bir tezgah oluşturacak biçimde aşağı kıvrılmaktaydı. Dükkanların tabanı, genellikle sokak seviyesinden biraz yüksek tutulur ve ön kısmında bir banket bulunurdu.⁴⁶

İsim ve formunun Bizans'tan alındığı kabul edilen ve daha sonraki yüzyıllarda karşımıza çıkan kaysâriye ile hanlar avlulu, kare veya dikdörtgen şekilli yapılarıdır.⁴⁷

XII. ve XIII. yüzyıllarda Musul'u gezen Müslim yada Gayr-i Müslim seyyahlar Musul'un bu dönemki çarşı ve pazar görüntüsü hakkında çok kıymetli bilgiler aktarmaktadırlar. 1184 yılında Musul'u gezen İbn Cübeyr, Musul şehrinde gördüğü hanlar, hamamlar, camiler, medreseler ve çarşı gibi şehir dokusunu oluşturan yapılardan ilgiyle söz eder. Mücahiddin Kaymaz'ın şehir içinde yaptırmış olduğu kapalı çarşısı " ...demir kapılarla kapatılan, etrafı emsalsiz süslemelerle bezenmiş birbirine bitişik dükkanlar ve evlerle çevrili büyük bir han (kaysâriye) olarak tanımlar ve Ülkede kaysâriye gibisini görmedim." diyerek not düşer.⁴⁸

XIII. Yüzyılda, Musul'da 908 adet dokuma hanı ve 75.000 cevme (tezgah/atölye) bulunuyordu. Bu tezgahların her birinde günde 5m² kumaş dokunuyordu. Tüm tezgahların bir günde üretimi ise 375.000 m² yi bulmaktaydı. Nureddin Camii kapalı çarşısında (kaysâriye), 699 dükkan mevcuttu. Yine bundan 36 adette tüccarlar için başka çarşılar var idi.⁴⁹

Yine bu dönemde Musul'da, 980 giyim hanı, 99 susam yağı atölyesi, 75.000 el tezgahı , 120 adet kapalı çarşı (kaysariyye), 36 adet sük (Pazar) ve 548.000 dükkan bulunmakta idi.⁵⁰ Bunlardan başka Haleb'de olduğu gibi Türkmen kabileleri tarafından kurulan ve Türkmen Pazarı olarak adlandırılan panayırlar, oldukça önemli ticari faaliyetlerin gerçekleştirildiği yerlerdi.⁵¹

Bu dönemde, dünya ticaretinin en aktif elemanları Venedik tacirleriydi. Bu tacirler sadece Hıristiyan ülkelerinin yanı sıra Selçuklu Türkiyesi, Suriye, Mısır ve diğer

⁴⁶ Andre Raymond, a.g.e., s.240; Y.Z. Kavakçı, a.g.e., s.78; Yılmaz Can, a.g.e., s.132-133.

⁴⁷ Andre Raymond, a.g.e., s. 250; Ali Mazaheri, a.g.e., s.241.

⁴⁸ İbn Cbeyr, Rihletü İbn Cübeyr, Beyrut, 1964, s. 210-211

⁴⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzi'den naklen Said Deveci, a.g.mkl., s.91.

⁵⁰ el-Ömeri'den naklen, Ahmed Gündüz, Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639), (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 1998, s.121; Abdülhalık Bakır, a.g.mkl., s.763-764.

⁵¹ Osman Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul, 1980, s.261; Said Deveci, a.g.mkl., s.93; İsmet Kayaoğlu, "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat", Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.XXIV, Ankara, 1981, s.115.

İslam ülkelerinin hemen her yerinde alışveriş yapmaktaydılar. Bu sebeple gerek Venedikli tüccarlar ve gerekse diğer ülkelerin tüccarları Musul ve yöresinde alışveriş yapmaktaydılar.⁵²

Musul ve yöresinin bir ticaret merkezi haline gelerek dünyanın her tarafından tüccarın uğradığı bir pazar ve konaklama yeri olmasının yanı sıra, bölgede üretilen malların ticareti ve yine yörenin ihtiyacı olan emtianın temini için sadece yabancı tüccarlarla yetinilmemiştir. Fakat bununla birlikte Musul ve yöresinde ortaya çıkan sermayedar grubundan oluşan bir tüccar sınıfı da bu ticari eylemde oldukça önemli rol oynamıştır. Nitekim, Musul tüccarları kervanlarıyla ve mallarıyla birlikte Anadolu içlerinde, Sivas ve Suriye'de ayrıca değişik haçlı kentlerinde ve başka yerlerde görülmüş ve özel bir ün kazanmışlardır.⁵³ Nitekim, Avrupa'da Frenk tüccar loncaları yanında hayatlarını ticaretle kazanan bir sürü doğulu Yahudi ve Hıristiyan'dan başka, Musul'un büyük tüccarları da görünürdü.⁵⁴

2.Musul Çarşıları

Bu dönemde tespit edebildiğimiz kadarıyla Musul'da çarşılar ve isimleri şöyledir:

Şa'arin Çarşısı: Askerlerin ihtiyaçlarını temin ettikleri çarşıdır. Bu çarşı Darü'l-İmare'nin kuzeyindedir.

Kattâbîn Çarşısı (Palancılar): Deve hörgücü büyüklüğünde semer yapanların toplandığı çarşıdır. Bu çarşı Ninova Caddesinden (Kral Mescidi yanı) Meydanü'l-Haliye Çarşısına kadar uzanmaktadır.

Haşîş Çarşısı: At ve deve gibi binek hayvanları için at, saman ve alaf gibi yemlerin satıldığı çarşıdır. Darü'l-İmare'nin doğu istikametinde bulunur.

Ta'am Çarşısı: İsminden de anlaşıldığı üzere çeşitli yiyeceklerin satıldığı çarşı olup Haşîş Çarşısı yakınlarında kurulurdu.

⁵² W. Heyd, a.g.e., s.191; Şerafettin Turan, Türkiye İtalya İlişkileri, I.Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine, Ankara, 2000, s.23-24; Melek Delilbaşı, Ortaçağda Türk Hükümdarları Tarafından Batılılara Ahidnamelerle Verilen İmtiyazlara Genel Bir Bakış, Belleten XLVII/185, 1983, s.98-101.

⁵³ Osman Turan, a.g.e., s.280.

⁵⁴ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.634.

Serrâcîn (Semerciler) Çarşısı: Her çeşit binek hayvanı için semer yapanların toplandığı çarşıdır. Bu çarşı Emevi Cami'nin güneyinde bulunurdu. Zikredilen caminin Cabir Kapı olarak isimlendirilen kapısının karşısındadır.

Düvvâb Çarşısı: Hayvan çarşısı olarak bilinen bu çarşı, Şa'arin Çarşısı'nın yakınlarında kurulurdu.⁵⁵

III. PARA

Musul Atabegleri, ticari ve ekonomik alanda izledikleri başarılı siyasetin zaruri bir ihtiyacı olan sikkelerin de mebzul miktarda bulunmasına dikkat etmişlerdir. Bu dönemde Atabeglerin bastırmış oldukları paraların üzerinde ünvanları, lakapları, bağlı oldukları hükümdar ile halifenin adları zikredilirdi. Ayrıca kelime-i tevhid ve Hz. Peygamberin “ resul” sıfatı mutlaka bulunurdu. Yalnız Moğol nüfuzu altına giren Bedreddin Lü'lü' ve oğlu İsmail, Hulâgu Han'ın adını ve ünvanını yazdırmışlardır.

Bu hükümetin ilk teşkili sırasında dinar (altın) basılmıştır.⁵⁶ Gazan Han (694-703 / 1295-1304) zamanında Musul'da altın paralar basıldı. Basılan paraların bir yüzünde kelime-i şehâdet ve basılış tarihi, diğer yüzünde de Moğolca bir yazı ve Gazan Mahmud şeklinde yazılar bulunmaktaydı.⁵⁷ Bu dinarların bir kısmının üzerinde kûfi yazılar vardı.⁵⁸ Kûfi yazıları her ne kadar dikkatli ve güzel nakış olunmuş ise de resimler pek iyi tasvir edilememiştir. Bunların yanında tasvirsiz paralar da vardı.⁵⁹

Atabeglere ait paralarda görülen yıldızlı ve hendesi nakışlar, meskukatın Artukluların taklidi olduğunu göstermektedir.⁶⁰ Bakır para üçüncü Kutbeddin Mevdud zamanında basılarak tedavüle çıkmıştır.⁶¹ Musul'da Bedreddin Lü'lü'nün Atabegliği zamanında dirhem (gümüş para) ler yerine, gümüş azlığından dolayı tedavüle çıkarılan siyah dirhemler iptal olunmuş, yerine tekrar gümüş dirhemler ve bakır felsler basıldığı zikr olunmuştur.⁶²

⁵⁵ Said Deveci, “Kal'atu'l-Mavsıl, fi Muhtelifu'l-Usur”, Sümer Dergisi, X/1, Bağdad, 1954, s.95; Davud Çelebi, Mahtutatü'l-Mavsıl, Bağdad, 1927, s.127.

⁵⁶ M.Bakır el-Hüseyini, et-Tasvirü'l-Ala el-Umlatü'l-Atabekiyye, Sümer Dergisi, XXI/1-2, Bağdad, 1965, s.53.

⁵⁷ Abdulhalık Bakır, 2002, s.239.

⁵⁸ M.Bakır el-Hüseyini, a.g.mkl, s.36-37; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.191.

⁵⁹ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.191.

⁶⁰ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.191.

⁶¹ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.638.

⁶² M. Bakır el-Hüseyini, a.g.mkl., s.68; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.191.

Atabeg paralarının vezni ve kutru sabit değildi. Üzerindeki yazılar da bir kaide üzerine gitmemişti. Fakat ekserisi tasvirli idi. Bazılarının üzerinde insan resimleri, iki kanatlı melek veya sol tarafa bakan başı sarıklı bir şahıs ve diğer resimler bulunmaktadır.⁶³

Bu dönemde altın, gümüş ve bakır paralar bastırılmıştır. Bu paraların üzerine isimlerinden başka çeşitli insan ve hayvan figürleri de koydurmuşlardır. Bu durum, Atabegler dönemi sikke basımında eski Selefî, Bizans ve Sasanî etkisinin ve geleneğinin devam ettiğini göstermektedir.⁶⁴

Eyyubiler zamanında imal edilen paralar incelendiğinde ise Musul darphanelerinde basıldığı görülecektir.⁶⁵

IV. FİYATLAR

Bu dönemin kaynakları Musul ve yöresinde alış veriş yapılan mallar hakkında maalesef yeterli bilgi vermemişlerdir. Kaynaklar, çoğunlukla siyasi hadiseleri zikretmekle yetinmişlerdir.

Dönemin canlı şahitlerinden olan İbnü'l-Esir, Musul'da alışveriş yapılan gıda maddelerinin Moğol istilası sırasındaki fiyat seyri hakkında malumat sunmaktadır. 1224 öncesi ile 1225 sonrasının fiyat grafiğini karşılaştırmıştır. Bu dönem, hem Moğol askerlerinin bölgede görülmeye başlandığı dönem, hem de İslam dünyasının maddi ve manevi açıdan bir istikrar unsuru olan ve uzun süre hilafet makamında oturan Halife en-Nasır Lidinillah'ın ölümüyle tanıştığı bir dönemdir. Bunun yanında semavi ve arazi felaketler de fiyat artışlarında etkili olmuştur.

İbnü'l-Esir'in kayıtlarına göre; 1224 öncesinde 4 mekkûk⁶⁶ buğday 1 dinar iken mezkur hadiselerden sonra 3 mekkûk 1 dinara⁶⁷ satılır oldu. Bazen 1,3 mekkûk buğday

⁶³ M. Bakır el-Hüseyni, a.g.mkl., s.102-104.

⁶⁴ Stanley Lane Poole, The Catalogue of Oriental coins of Turkman Houses, Seljook, Urtuk, Zengee, London, 1877, s.192-195; Ahmed Tevhidi, Müzey-i Hümayun Meskukat-ı Kadime-i İslamiyye Katalogu, c.I, İstanbul, 1321, s.77-79; Behzad Butak, XI.XII ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları, İstanbul, 1947, s.65-67; İbrahim Artuk- Cevriye Artuk, İstanbul Arkeoloji Müzeleri İslami Sikleler Katalogu, c.I, İstanbul, 1971, s. 417-419; M. Bakır el- Hüseyni, a.g.mkl., s.255; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.639.

⁶⁵ Abdulhalık Bakır, 2002, s.250.

⁶⁶ Mekkûk; Hububat için bir hacim ölçüsüdür. İslam ülkelerinin farklı coğrafyalarında farklı değerler almıştır. Ortalama 5,5-6 kg ağırlık ve 7,5 litrelik bir hacim ölçüsüne sahip tahıl değeridir. Ancak XIII. Yüzyılda Musul'da 1 Mekkûk 14,6 kg buğdaya yada 33,75 rıtlı una -ki o da 13,689 kg'dır.- eşdeğerdir. Bu da hacim olarak 18,8 litredir. Bakınız. Walter Hinz, İslam'da Ölçü Sistemleri (Çev.Acar Sevim), İstanbul, 1990, s.54.

1 dinar 1 kırata⁶⁸ eşit oldu.⁶⁹ Bu durum 1225 yılında halifenin ölümü ve Moğol askerlerinin bölgeye gelmesiyle daha da yükselerek 1 mekkûk 1 dinar 3 kıratı buldu. Normal şartlarda yarım kırata satılan susam yağının 1 rıtlı⁷⁰ 2 kırata yükselmişti. Oysa daha önceleri 60 rıtlık susam yağı 1 dinara satılıyordu. Havuç, pazı, şalgam gibi sebzelerin 5 rıtlı 1 dirheme, menekşenin 6-7 rıtlı 1dirheme satıldı. Tuzun mekkûku 1 dirhem iken 10 dirheme çıktı. Pirincin mekkûku 12 dirhem iken 50 dirhem oldu. 4-5 rıtlık hurma 1 kırat iken 2 rıtlı 1 dirheme satıldı. Yine Musul'da az bulunan esmer renkli şekerin rıtlı 1,25 dirhemken, rıtlı 3,5 dirheme çıktı. Mısırdan gelen beyaz renkli toz şeker ise rıtlı 2 dirhem iken, 3,25 dirhem oldu.⁷¹

Fiyatların tabloya yansımaları şöyledir.

Ürün	574/1178	620/1224 Öncesi	620/1224-1225
Buğday	3 mekkûk 1 dinâr-ı emîri	4 mekkûk 1 dinar	3 mekkûk 1 dinar 1,3 mekkûk 1 dinar 1 kırat 1 mekkûk 1 dinar 3 kırat
Susam yağı		1 rıtlı ½ kırat 60 rıtlı 1 dinar	1 rıtlı 2 kırat
Havuç, Pazı,Şalgam			5 rıtlı 1 dirhem
Menekşe			6-7 rıtlı 1 dirhem
Tuz		1 mekkûk 1 dirhem	1 mekkûk 10 dirhem
Pirinç		1 mekkûk 12 dirhem	1 mekkûk 50 dirhem
Hurma		4-5 rıtlı 1 kırat	2 rıtlı 1 dirhem
Esmer şeker		1 rıtlı 1.25 dirhem	1 rıtlı 3.5 dirhem
Beyaz Mısır toz şekeri		1 rıtlı 2 dirhem	1 rıtlı 3.25 dirhem

⁶⁷ 1 Dinar=1 Miskal=4,233 gr. Altına eşdeğerdir. Bakınız. Walter Hinz, a.g.e., s.13.

⁶⁸ Kırat. Bir ağırlık birimidir. 20 kırat=1 miskal=1 dinardır. Gram cinsinden ise 4,233+20=0,21165 gramdır. Bakınız. Walter Hinz, a.g.e., s. 33.

⁶⁹ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.639.

⁷⁰ Rıtlı, 130 dirheme eşdeğer bir ölçüdür. Uygulamada ise 130 dirhem=406,25 gramdır. Bakınız. Walter Hinz, a.g.e., s.38-39.

⁷¹ İbnü'l-Esir, 1987, c.XII, s.410-411.

V.VERGİLER

Bir devleti ayakta tutan en önemli gelir kaynağı şüphesiz vergidir. Musul Atabegliğinde temel kanuni vergi Müslümanlardan alınan öşr ile gayri Müslimlerden alınan haraç ve cizye idi. Bunun yanında mahalli ve geçici süre ile konulan bir takım örfi vergilerde mevcuttu. Bu vergi çeşitleri kısaca şöyleydi;

Öşr: Toprak sahibi Müslümanlardan alınırdı. Arazi ve gelir vergisiydi. Gelirin 1/10'u nispetinde alınırdı.

Haraç : Toprak ve mal sahibi Hıristiyanlardan alınırdı.⁷²

Zekat: Zengin Müslümanlar verirdi.

Cizye: Zımmî sayılan gayri Müslimlerden alınırdı. Yıllık olarak tahsil edilen bu vergi, zenginlerden 48, orta hallilerden 24 ve yoksullardan 13 dirhem olarak alınırdı.⁷³

Meks ve Darâib: Bir örfi vergi çeşidiydi. Öşr nispetinde pazar ve gümrük vergisi olarak alınırdı. Hazineye daimi bir gelir sağlaması dolayısıyla sürekli hale getirildi.⁷⁴ Nureddin Mahmud zamanında halk hoşnut olmadığı için kaldırılmıştır.⁷⁵ Fakat ölümünden sonra II. Seyfeddin Gazi, bu vergileri tekrar yürürlüğe koydu.⁷⁶

Mesâha: Tarlanın ve ekili arazinin verimine göre yüzölçümü üzerinden belirlenen ve değişmeyen bir vergi çeşidiydi.

Mehabbesîn: Mesaha türünden arazi ürünlerinden alınan bir vergi çeşidiydi.⁷⁷

Bu vergilerin yanı sıra, savaşlarda elde edilen ganimetler ile komşu hükümdarların gönderdiği hatırı sayılır hediyeler de hazinenin önemli gelirleri arasındaydı.

Musul'un bu dönemdeki gelirine gelince; İbni Şeddad'ın kayıtları bize bir bilgi verir niteliktedir. XIII. yüzyıl başlarında Diyar-ı Mudar'daki Harran ve yöresinin el-Eşref zamanındaki geliri 3.000.000 dirhemdir. 1240 yılında müellif, Haleb Hakimi Melik en-Nasır Selahaddin Yusuf'un talimatıyla, bölgenin gelirlerini kayıt altına

⁷² Bahaeddin Kök, Nureddin Mahmud b. Zengi ve İslam Kurumları Tarihindeki Yeri, İstanbul, 1992, s.141-142.

⁷³ Bahaeddin Kök, a.g.e., s.143.

⁷⁴ Bjorkman W, İslam Ansiklopedisi, " Meks Maddesi", c.VII, s.651-652; Bahaeddin Kök, a.g.e., s.146-147; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.639.

⁷⁵ Ebu Şame, Kitâbü'r-Ravzateyn fi Ahbari'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salahiyye, Kahire, 1956, s.479-480.

⁷⁶ Ebu Şame, a.g.e., s.592; İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye fi't-Tarih, c.XII, Kahire 1932, s.504; Bahaeddin Kök, a.g.e., s.148; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.640.

⁷⁷ Bahaeddin Kök, a.g.e., s.149; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.640.

almıştır. Moğol istilasının başlangıcı sayılan bu tarihte Harran ve civarından 2.000.000 dirhem toplanabiliyordu. Ancak Moğol istilası gerçekleşince gelirler, 1.580.000 dirheme kadar inmiştir. Yine, Moğol istilasından önce Urfa'nın gelirleri de bilinmekteydi. Bu değerlendirmeyi 1240 yılından öncesi için düşünebiliriz. İbni Şeddad bu şehrin 540.000 dirhem geliri olduğunu söylüyor. Bu rakamlar bize Musul'un geliri hakkında tahmin yürütmemizi sağlayabilir.⁷⁸ Nureddin Mahmud zamanında Musul'un yıllık vergi tahsilatı 38146 dinarlık bir meblağa eşitti.⁷⁹



⁷⁸ Claude Cahen, " XIII. Asrın Ortalarında Cezire (İzzeddin b. Şeddad'a Göre)", (Çev.Neşet Çağatay, An.Ün. İ.F.D., c.II, S.IV, Ankara, 1953, s.96-97.

⁷⁹ İbn Vasil, Müferrice'l-Kurub fi Ahbar-i Beni Eyyub (Thk.Cemaleddin Şeyyat-Hasaneyn Muhammed Rebi), c.I, Kahire, 1977, s.276.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

I.SOSYAL HAYAT

1.NÜFUS

Bu dönem Musul'un nüfusu hakkında kaynaklarda kesin bir rakam telaffuz edilmemektedir. Ancak tarihi gelişim içinde Musul'un nüfusunu üç aşağı beş yukarı tahmin edebiliriz. Musul şehrine ait ilk nüfus sayım sonuçları XIII. yüzyıldan yaklaşık üç asır sonrasına aittir. Osmanlı idaresine geçtikten sonra şehir tahrirler neticesinde nüfusu kayıt altına alınmıştır. Nitekim, 1523 yılında yapılan tahrirden anlaşıldığına göre, Musul'da 15160 kişi yaşamaktadır. Bu rakam hane, mücerred, askeri gibi vergiye tabi olan ve olmayan sınıflar ve Gayri Müslimler dahildir. Gayri Müslimlerin bu rakamdaki miktarı ise din ayrımı yapılmaksızın 3929 olarak gösterilmektedir.¹

Şehir dini ve etnik bakımından çeşitlilik arz etmektedir. Yörede, Müslüman Araplar, Türkler ve Kürtler gibi etnik farklılığın yanında; Yahudiler, Yakubi, Nasturi ve Süryani Hıristiyanlar yaşamaktaydılar. Bölgede bilhassa Sincar yöresinde bugün de yaşamakta olan Yezidiler ise buraya daha sonraları XV. Yüzyıl başlarından itibaren güneyden, Basra bölgesinden göç ederek gelip yerleşmişlerdir.²

1.a.Musul'daki Dini Yapı

1.a.a.Yahudiler

Yahudilerin Musul ve civar bölgelerdeki yerleşim tarihleri Hıristiyan ve Müslümanlardan daha da eskilere dayanmaktadır. Hatta Hz. Ömer döneminde fetih için şehre gelen İslam orduları bu şehirde Yahudilere ait bir mahalle bulmuşlardır.³

Bölgedeki Yahudi varlığı Yunus Peygamberin Ninova şehrine peygamber olarak gönderilmesiyle Putperest olan bu şehrin insanlarına Allah'ın birliğini kabul ettirerek gerekli şartları ve ibadetleri öğretmesiyle başlamıştır.⁴

¹ Ahmet Gündüz, Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639), (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 1998, s.252.

² T.H. Menzel, İslam Ansiklopedisi, "Yezidiler Maddesi", c.XIII, s.420-422.

³ Kudame b. Cafer, el-Harac ve Sina'atü'l-Kitabe, Bağdad, 1981, s.382.

⁴ İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özeydin), c.IV, İstanbul, 1987, s.352; İbrahim Tellioglu, "İslam'ın İlk Asrında Musul'da Üç Büyük Dini Grup", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.1, Elazığ, 1996, s.379.

Yahudilerin şehrin demografik yapısını etkileyecek şekilde bir güce ulaşmaları bölgeye yapılan önemli bir göçle olmuştur. Pers İmparatoru II. Kuraş döneminde Asurluların ülkelerinden zorla sürdükleri kavimler yurtlarına dönmeleri konusunda serbest bırakılmışlardır. Bu göç dalgası ile birlikte Yahudiler Musul'da nüfus olarak etkili olmaya başlamışlardır.⁵

Fakat daha sonraki yıllarda dinlerinin içtimai özelliğlerinden dolayı farklı dinlere mensup insanlarla kaynaşmayarak kapalı bir topluluk olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. XIII. yüzyılda Musul ve çevresinde sayıları birkaç bin ile ifade edilen bir topluluğa dönüşmüşlerdir. Tudelalı Benjamin ile Ratisbon'lu Petechia, Musul'a yapmış oldukları ziyaretten bahsederlerken burada yaşayan Yahudilerin nüfusunu 6000 olarak vermektedir. Ayrıca Yahudilere has Ninova Şehri Dicle kenarında Asur (Yunus) tarafından inşa edilmiş Obadya Sinagogu ile Nahum el- Kuşi Sinagogları hakkında da bilgi vermektedirler.⁶

1.a.b.Hıristiyanlar

Hıristiyanların Musul bölgesine yerleşmeleri tüccar olan Cercis peygamberin grup insan ile Musul'a gelmesiyle başlamıştır. Cercis'in tüm çabaları putperest Musul Kralı Dadiyan'ı Hıristiyan yapmaya yetmediği gibi bu davetin bedelini kral tarafından öldürülmek suretiyle ödemiştir. Cercis'in öldürülmesi bu dinin mesajını ve etkisini daha da fazla yaymasına vesile olmuştur.⁷

Musul'da Hıristiyanlığın yayılması Cercis ile başlamıştır. Ancak bu dine inanan insanların nüfus olarak bir güç haline gelmeleri, mezhep çatışmaları sonucu bölgeye yapılan göçlerle olmuştur. Monofizit mezhebine mensup Hıristiyanlar, Roma doktrinine ters düştükleri için baskı görmüşler ve bölgeye göç ederek Hıristiyanların belli bir nüfus kazanmalarını sağlamışlardır.

Hıristiyanların Musul'da siyasi bir güce kavuşmaları ise ekonomik sebepler ve kabile anlaşmazlıkları neticesinde Musul'a göç eden Arap kabilelerinin Hıristiyanlığı benimsemeleriyle mümkün olmuştur.⁸

⁵ İbrahim Tellioglu, a.g.mkl., s.379.

⁶ Tudelalı Benjamin-Ratisbon'lu Petechia; Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa Asya ve Afrika Gözlemleri (Çev.Nuh Arslantaş), İstanbul, 2001, s.60.

⁷ İbrahim Tellioglu, a.g.mkl, s.380; Ernest Honigman, İslam Ansiklopedisi, "Musul Maddesi", c.VIII, s.739.

⁸ İbrahim Tellioglu, a.g.mkl., s.382.

Marko Polo, XIII yüzyıldaki ziyareti sırasında Musul halkından bahsederken çoğunluğunu Müslüman Arapların oluşturduğunu ikinci büyük dini gücün Roma Katolik Kilisesi'ne bağlı olmayan Hıristiyanlar olduğunu sarahatle zikretmektedir.⁹

1.a.c.Müslümanlar

Musul'daki İslam varlığı Hz. Ömer döneminde fetih sonrası Müslüman Arap kabilelerinin bölgede iskan ettirilmesiyle başlamıştır. İslam orduları ile birlikte Hazrec, Ezd, Temim, Tağlib (Ben-i Vail'den), Hemedan, Rebia, Şehvan gibi Arap kabileleri Musul'a gelmişlerdir.

Şehirdeki müslüman varlığı, Utbe b. Ferkad'in fetihden sonra Musul'a yerleştiği Araplarla başlamıştır. Özellikle ikinci vali Harseme b. Arfece döneminde şehrin yeniden yapılanması ile birlikte, Arap kabileleri bölgeye yerleştirilmiş ve Hazrec, Şehvan, ve Kevazin mahalleleri kurulmuştur. Ayrıca Musul, İslam devletinin kuzeydeki askeri karargahı haline getirilmiştir. Bu organizasyon neticesinde şehrin demografik durumu değişmiş, Müslümanlar en büyük siyasi güç haline gelmişlerdir. Hal böyleyken Hz Ali döneminde başlayan siyasi dalgalanmaların asrın ortalarından itibaren had safhaya ulaşması, hakim güç haline gelen müslümanların Şiiliğe ve Hariciliğe meyletmelerine ve merkezi yönetim ile ilişkilerinin bozulmasına yol açmıştır. Şehri askeri merkez haline getiren müslümanlar, siyasi istikrarsızlık sebebiyle aynı ilerlemeyi kültürel alanda gösterememişlerdir.¹⁰

Hicretin 20. yılında Musul İslam devletinin topraklarına katılmıştır. Bu fetih esnasında müslümanalar, şehrin kurulduğu günden itibaren sürüp gelen karışık bir nüfus tablosuyla karşılaşmışlardır. Şehirde Asurlular, Samiler ve Farsların yanısıra Arapların ehl-i Ninova adını verdikleri bir halk kitlesi ile Kürtler gibi etnik yapının yanında, Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi dini gruplar vardı.

Müslüman Arapların karşılaştığı bu etnik gruplar arasında mukayese yapacak olursak Hıristiyanlar en büyük grup olara göze çarparlar. Şehirde bir mahalleleri mevcut olup bu semt, 570 yılında yapılan Mar İşaya Manastırı'nın etrafına kurulan evlerden

⁹ Marko Polo, Marko Polo Seyahatnamesi (Yay. Haz. Filiz Dokuman), c.I, İstanbul, Trz., s.23-24.

¹⁰ İbrahim Tellioglu, a.g.mkl., s.382.

oluşmuştur. Yahudilere gelince her ne kadar şehirde bir mahalleleri mevcut ise de nüfus olarak pek fazla etkinlikleri yoktur.¹¹

1.b. Musul'daki Etnik Yapı

1.b.a.Araplar

Musul'daki etnik gruplardan ilkinin ekonomik sıkıntılar ve kabileler arası geçimsizlik neticesinde bölgeye göçeden muhacir Araplar oluşturmaktadır. Bu göç nedeniyle bu bölgeye gelerek yerleşen en önemli Arap kabileleri Eyad, Mudar' Rebia ve Tağlibi kabileleridir.¹²

Musul'a yerleşen bu Arap kabileleri zaman içinde Hıristiyanlığı benimseyerek Hıristiyan grubun şehrin en önemli siyasi gücü olmasına zemin hazırlamıştır.¹³

1.b.b.Türkler

Emevi devleti yıkılıp yerine Abbasi devleti kurulunca devlet politikasında bir takım düzenleme ve değişikliğe gitmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bu nedenle Emevi yönetimine alışkın olan halkın gelecekte bir tehlike oluşturmaması için şiddet uygulayarak halkı sindirmeye çalışmışlardır. Bu uygulamanın tabii bir neticesi olarak da ilk Abbasi Halifesi Musul'da büyük bir katliam yapmıştır. Bu sindirme hareketleri istenen sonucu vermemiş, sık sık Harici isyanları çıkmıştır. Hatta Halife Harun Reşid, bu isyanlar neticesinde Musulluları cezalandırmak için şehrin surlarını yıktırması, Şehrizor, Sameğan ve Derabaz bölgelerini Musul'dan ayırmıştır.¹⁴

Musul'daki Türk nüfusu şehre gönderilen komutanlarla birlikte başlamış ve Ukayliler döneminde yapılan iskan faaliyetleri ile devam etmiştir. Doğal yapısı itibariyle Türklerin hayat tarzına uyan bu topraklara ilk Türk göçü, 1043 yılında olmuştur. Göktaş, Mansur ve Oğuzoğlu buyruğundaki Türkmenler şehre yerleşme teşebbüsünde bulunmuşlar, ancak bu faaliyetleri Ukayliler tarafından engellenmiştir.

¹¹ Belazuri, Fütuhu'l-Buldan (Nşr. Mustafa Fayda), Ankara, 1987, s.476; Kudame b. Cafer, a.g.e., s.381; İbrahim Tellioğlu, "Musul'un Demografik Durumuna Genel Bir Bakış", F.Ü.İ.F.D., S.2, Elazığ, 1997, s.67.

¹² Hasan İbrahim Hasan, İslam Tarihi (Nşr. İ.Yiğit-S.Gümüş), c.I, İstanbul, 1991, s.31; H.Kinderman, İslam Ansiklopedisi, "Tağlib Maddesi", c.XI, İstanbul, 1986, s.620.

¹³ İbrahim Tellioğlu, a.g.mkl., s.66.

¹⁴ İbnü'l-Esir, 1987, c.IV, s.44; Kudame b. Cafer, a.g.e., s.382; Ahmed Cevdet Paşa, Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa (Nşr. Mahir İz), c.III, İstanbul, 1985, s.149; Ernest Honigmann, a.g.md., c.VIII, s.739; İbrahim Tellioğlu, a.g.mkl., 1997, s.70-71.

Bu girişimlerinden kısa bir süre sonra Hanikin'den Tekrit'e Telafer'den Mardin'e kadar bütün Musul'a yerleşmeyi başarmışlardır.¹⁵

Zaman içinde bölgedeki Türk nüfusunun artması ve Selçuklu baskısının şiddetini artırmasıyla birlikte Ukayli emirinin yeğeni Kureyş, Tuğrul Bey adına hutbe okutarak Selçuklu tabiiyetini kabul etmiştir.¹⁶

Şehrin büyük Selçuklu hakimiyetine girmesiyle birlikte, bu devletin karakteristik özelliklerine göre Musul'da yeni bir nüfus yapılanması olmuştur. İslam fethinden sonra bölgeye getirilen Arap kabileleri gibi Selçuklularda oğuz boylarını Musul'a taşımışlardır.¹⁷

1057 yılında Musul'daki göçebeler ile oğuzlar arasındaki sürtüşmeler zamanla savaşa dönüşmüştür. Meydana gelen savaşta oğuzlar mağlup olmuşlardır. Tuğrul Bey bunun üzerine Tekrit'ten başlayarak asileri itaat altına almıştır.¹⁸

1096 yılında Berkyaruk'un Musul emiri olarak atadığı, Kürboğa, 9 aylık bir kuşatmanın ardından Musul'u almış ve böylece fiili Selçuklu hakimiyeti başlamıştır. Şehrin fatihi olan Kürboğa, ordusunun büyük bir kısmını Musul'a yerleştirerek Musul'u bir Türk beldesi haline gelmesini sağlamıştır. Bu seneden sonra bölgedeki Türk nüfus sürekli bir şekilde artış göstermiştir.

Kürboğa'dan sonra, Sungurca, Türkmen Musa, Çökürmüş Bey gibi Türk valilerin Musul'da idareyi ellerinde tutmaları bölgedek nüfus dengesini Türkmenler lehine çevirmiştir. Musul'daki bu büyük Türkmen güç yaklaşık çeyrek asır sonra bir Türk devleti olan Zengilerin kurulmasına da zemin hazırlamıştır.¹⁹

¹⁵ İsmet Parmaksızoğlu, Türk Ansiklopedisi, "Musul Maddesi", c.XXIV, Ankara, 1976, s.506; Abdürrahim Tufantoz, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Musul (1096-1127), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1988, s.24-25; Cihan Piyadeoğlu, Büyük Selçuklular Döneminde Atabegler (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1999, s.127; İbrahim Tellioğlu, a.g.mkl., 1997, s.72.

¹⁶ M.Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul, 1976, s.113; M.Altay Köymen, İslam Ansiklopedisi, "Tuğrul Bey Maddesi", c.XII, s.32; K.V. Zettersteen, İslam Ansiklopedisi, "Ukayliler Maddesi", c.XIII, s.19; K.V.Zettersteen, İslam Ansiklopedisi, "Kureyş Maddesi", c.VI, s.1019-1020; İsmet Parmaksızoğlu, a.g.mkl., s.506; İbrahim Tellioğlu, a.g.mkl., 1997, s.72; Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s.133.

¹⁷ Mükrimin Halil Yinanç, Musul ve el-Cezire'de Oğuz Türkleri, Ankara, Trz., s.13.

¹⁸ K.V.Zettersteen, a.g.mkl., c.VI, s.1022; İbrahim Kafesoğlu, İslam Ansiklopedisi, "Kürboğa Maddesi", c.VI, s.1084.

¹⁹ Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1991, s.215; İbrahim Tellioğlu, a.g.mkl., 1997, s.73; Abdürrahim Tufantoz, a.g.e., s.37; Cihan Piyadeoğlu, a.g.e., s.147.

1.b.c.Kürtler

Bölgeye nasıl geldikleri kaynaklarda kesin olarak beli değildir. İlk islam fetihleri esnasında Kürtler bu bölgede bulunmaktaydılar. Hatta Mahalle, Damir, Bahuzera, Baazra, el-Merc ve Haptun kaleleri olmak üzere 6 adet yerleşim yerleri mevcuttur. Bu merkezler şehrin kuzeyinde ve güneyindeki dağlık bölgelerde bulunmaktaydı.

Bu bölgede uzun bir süredir bulunmalarına rağmen Halife Vâsık dönemine kadar etkili bir siyasi güç haline geleememişlerdir. İlk kez mezkur halife döneminde ayaklanarak siyaset sahnesine çıkmışlardır. Bu tarihten itibaren sık sık bölgedeki Araplarla ittifak yaparak harici isyanlara karışmışlardır.

Halife Muktefi döneminde yerel güçler ön plana çıkmıştır. Musul'a Hamdani bir vali atanarak bölgedeki bütün göçebeler itaat altına alınmaya çalışılmıştır.

Kürt isyanları sırasında hilafet güçlerine yardım eden Hamdaniler Abbasi Devleti'nin yıkılmasından sonra da 991 yılına kadar bölgenin hakimi olmuşlardır. Bu tarihte Ukayliler ve Kürtlerle girdikleri savaşı kaybeden Hamdaniler yıkılmışlardır. Musul'da Ukayliler Kürtlerinde desteğiyle iktidarı ele geçirmişlerdir.²⁰

Kürt nüfusun bölgedeki etkinlikleri Türkmenlerin bu bölgede hem siyasi bir gücü hem de nüfus dengesini kendi lehlerine çevirmesiyle birlikte kaybolmuştur.

XIII. yüzyılın Musul'u gezen seyyahlarından Marko Polo, bu seyahatinde Kürtlerle ilgili yorumlarını aktarırken dağlık bölgelerde yaşadıklarını, bazılarının Müslüman olup bazılarının da Ortodoks Hıristiyanlarından olduğunu belirtir. Mizac olarak dövüşken, atılgan ve sert karakterli insanlar diye niteler. Ayrıca Kürtleri pek kanun ve nizam tanımayan, kervanları soymayı iş edinmiş ve soygunculuğu bir meslek haline getirdiklerini kaydeder.²¹

II.KÜLTÜREL HAYAT

Bugüne kadar İslam medeniyeti hakkında yapılan tetkiklerin ekserisi hicretin IV. veya V. asırları (M.900-1000) hakkında yapılmış, bundan sonraki mühim medeniyet belirtileri ise ihmal edilmiştir. Bu ikinci devreye ait yazma eserlerin pek çoğu maalesef neşr bile olunmamıştır. Ancak yüzyılımızın ikinci yarısından sonra durum biraz

²⁰ M.Sobernheim, İslam Ansiklopedisi, "Hamdaniler Maddesi", c. V, s.181; İbrahim Tellioglu, a.g.mkl., 1997, s.73..

²¹ Marko Polo, a.g.e., s.24.

değişerek tarihi zihniyetin kuvvet kazanması ile H. VII. asırla ilgili kitaplar yazılmaya ve tetkikler yapılmaya başlanmıştır.²²

Selçuklu devleti bir fikir ve medeniyet birliği sahası idi. Fikir ve ilim adamlarının bu sahada çok yüksek itibarları vardı.²³ Bu ilim ve fikir adamları İslam ülkeleri arasında dolaşırlar ve her yerde saygı görürlerdi. Büyük Selçuklu devleti zayıflayıp küçük küçük Türk hükümetleri (beylikler) meydana çıktığı zaman dahi bu husus devam etti.²⁴ Mesela bu çağda Semerkand ve Buhara yüksek kültür merkezi olduklarından Musul'dan²⁵ ve Erbil'den²⁶ oralara giden alimler vardı. Böylece Türkistan'la Yakınoğu kültür bakımından tamamen birleşmiş gibi oldu

1. İmar Faaliyetleri

Musul şehri Atabeglerin saltanatı döneminde şehircilik alanında yakın bir ilgi ve alaka görmüştür. Üzerinde pek çok devletin kurulduğu, sayısız hanedanların hükümler olduğu bu topraklarda maalesef mimari eserler yeterince yapılamamıştır. Atabeglerin 1127 yılında bu bölgede başlayan iktidarları ile birlikte ciddi bir imar faaliyeti başlamıştır. Mimari eserlerin sayısında ciddi bir artış olurken, mevcut mimari eserler elden geçirilerek yenilenmiştir. Böylece Musul ve çevresi mimari yapılar bakımından zengin bir merkez haline gelmiştir.²⁷

Zengiler zamanında Musul ve çevresinde mimari eserlerde görülen artışta esasen Atabeglerin yönetim anlayışını göz önünde tutmak gerekir. Atabegler, yönetici bir hanedan olması hasebiyle tebanın kendilerine olan teveccüh ve sevgilerini muhafaza etmenin yollarını aramışlar, bunu gerçekleştirmek için otoriter bir yönetim yerine hoş högörüye dayalı, demokratik denebilecek uygulamaları olan ve halkın refahını gözetten bir idare biçimini tatbik etmişlerdir.²⁸

Nitekim Atabegliğin kurucusu İmadeddin Zengi, emrindeki askerlerin, halkın emlakini almasını yasaklamış ve iktânın ihtiyacı karşılayacağını belirtmişti. Zengi,

²² Hüseyin Ali el-Dakuki, Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1975, s.205.

²³ Abdülvahid Ahbari, Nüzhetü'l-Etibba fi Tabakati'l-Üdeba (Nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire, 1957, s.756.

²⁴ İbnü'l-Füvati, Telhis Mecmual Adab fi Mu'cemu'l-Elkab, Kahire, 1945, s.261.

²⁵ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., 205.

²⁶ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.206.

²⁷ Andre Raymond, Osmanlı Döneminde Arap Kentleri, İstanbul, 1995, s.148.

²⁸ Halil İbrahim Gök, Kuzey Irak'ta Zengiler Hakimiyeti, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000, s. 588.

ülkenin elden çıkması halinde halkın emlakinin de onunla birlikte gideceğini, bu bakımdan reayanın mülkünün sultanın adamlarına geçmesinin onlara zulüm ve zorbalık olacağını, mallarının gasbetmek anlamına geleceğini söylemişti.²⁹ Zengilerin, bu tür bir siyaset gütmelerinde şartların yönlendirmesinden çok dini ve Türklerin geleneksel yönetim anlayışının etkilerini aramak yanlış olmaz. Bu, tebanın menfaatini birinci planda tutan, hoşgörülü ve sevgiye dayalı siyaset uyarınca, içeride huzur ve asayiş kolayca sağlandığı gibi halkın ihtiyacı olan sosyal müesseseler de bu suretle ortaya çıkmıştır.³⁰

İmadeddin Zengi ile birlikte Musul'un çehresinin değişikliğine dikkat çeken İbnü'l-Esir, Zengi döneminin görgü şahidi olan babasından Musul'un imarıyla ilgili oldukça önemli nakiller yapmaktadır. "...babam bana şunları anlattı: Ülkelerin anası (ümmü'l-bilad) olan Musul şehrini Zengi'nin atabegliğinin ilk yıllarında çoğunlukla harap bir halde görmüştüm. Et-Tebbâlin mahallesinden kaleye kadar, oradan da Dâru's-Sultan'a kadar olan yerler harabe halindeydi. Tabbâlin yakınlarındaki Türkmen Mescidi (mescid et-Türkmânî) bitişiğinde bir boşluk (arsa) bulunuyordu. Câmiu'l-Atîk de elbette onarılmamış bir durumda idi. Surlara bitişik olan bütün yerler tahrip olmuş idi. Halk, Cuma günü dışında taşlar yüzünden camiye gidemiyordu. Dâru'l-Memleke yakınında ilk olarak Nasıreddin Kuri b. Çökermiş bir bina yaptırdı. Nasıreddin, hizmetine yakın olabilmek amacıyla bir ev yapmak için izin istemişti. Zengi, kaleyle arasında mancınık taşı mesafesi olan bir yerde bu evin yapılmasına müsaade etti. Böylece burada ilk bina yapıldı. Bu bina bugün bir medresedir. Onu el-Melik es-Salih'in annesi vakfetmiştir. Bundan sonra Daru'l-Memleke'ye daha yakın olan başka bir bina daha yapıldı. Bahsettiğimiz bu durum, kentin gerçekten çok harab olduğunu göstermektedir. "Şehidiyye Günleri" (Zengi'nin zamanı/ hükmü) yerleşince ülkeyi himaye ederek bozgunculara mani oldu. Bütün gücü ve kuvveti böylece elinde topladı. Yoksullara en çok ikram edenlerden biriydi. Çok geçmeden Musul ve diğer şehirlerdeki imar faaliyetleri arttı. Çoğu mezarlık olan yerler binaya dönüştürüldü. Musul'da Daru'l-Memleke'nin kurulmasını emretti. Daru'l-Mülk olarak bilinen meydanın karşısındaki binadan başka hiçbir yer sultan tarafından kullanılmamıştı. O, bu evleri topluca yaptırdı. Sonra Musul surlarının yüksekliğinin arttırılmasını istedi. Bunun üzerine emsalsiz bir

²⁹ İbnü'l-Esir, et-Tarihü'l-Bahir fi Devleti'l-Atabekiyye, Kahire, 1963, s.77.

³⁰ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.590.

şekilde surlar yükseltildi. Onun eseri günümüzde surlarda görülmektedir. Hendeği derinleştirdi. Musul'un ilk başlarda suru yoktu. Suru ilk yaptıran Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'tir. Ancak bu ilk surda engel (fasıl) ve hendek yoktu ve yüksekliği de azdı. Çökermiş şehre hakim olduğu zaman ona bir engel (fasıl) yaptırdı ve derin olmayan bir çukur kazdırdı. Zengi hakim olunca, Halife Müstersid'in 527 yılında Musul'u kuşatmasının ardından suru ve hendeği tamamladı. Naibi Nasıreddin'i vali tayin etti. İşte bu sur ve bu hendeğin her ikisi böylece Şehidiyye Günleri'nde (Zengi zamanında) yapılmış oldu. O, Bâbü'l-İmâdî'yi açtırmış ve kendisine nispet edilmiştir.³¹

Atabegler Musul'da hüküm sürdükleri zaman zarfında her türlü imar faaliyetlerinin ve yeniliklerin teşvikçisi ve uygulayıcısı olmuşlardır. İlmi, sosyal ve ticari sahalarda pek çok eser vücuda getirerek insanların ihtiyaçlarına cevap vermişlerdir. Yüzlerce yıl bu bölgede hükümran olan güçlerin yapamadıklarını bir asra sığdıran Atabegler, hiç şüphesiz halkın derin sevgi ve teveccühünü kazanmışlardır. İşte bu yüzden, Musul'da, bu hanedana duyulan sevgi dolayısıyla, üç yaşında da olsa hanedan mensubu birinin tahta geçmesi, halkı endişelendirmek yerine sevindirmiştir.³²

2.Örf ve Adetler

Musul'da bu dönemde mevcut olan bir takım örf ve adetler ise kısaca şöyleydi: Atabegler sarı külah (börk) giyerek saçlarını bunun altından sarkıtırlardı.³³ İbnü'l-Esir'e göre "etraf hükümdarları arasında ilk olarak sancağı, baş üzerine kaldıran I.Seyfeddin Gazi idi." Daha önce bu hükümdarlar arasında bu adeti yapan hiçbir hükümdar ve melik yoktu ayrıca sefer ve ikamet esnasında kılıcı bele bağlama, topuzları eyerin altına bırakma gibi adetleri de askere emretmişti. I.Seyfeddin Gazi'den evvel bu tarz yalnız sefer esnasında kullanılırdı. I.Seyfeddin Gazi'nin ve ordusunun tatbik ettiği bu adeti daha sonra çevre hükümdarları da taklit etmeye başladılar.³⁴

Atabegler kalabalık arasına çıkarken özellikle bayramlarda ve hususi meydan gösterilerinde ve buna benzer münasebetlerde önlerindeki rikâbdârlar (ğaşiye),³⁵

³¹ İbnü'l-Esir, 1963, s.77-78; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.590

³² Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.590,

³³ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.201.

³⁴ İbnü'l-Esir, 1963, s.93; Hüseyin Ali el-Dakuki I.Seyfeddin Gazi'nin sancağı başı üzerinde taşımalarını Selçuklu sultanlarına bir hürmet ifadesi olmasına bağlamaktadır. Bakınız. Hüseyin Ali el-Dakuki a.g.e., s.202'nin I numaralı dipnotu.

³⁵ Gaşiye: Altın aplikeli, deri veya çarşaf atın eyeri üzerine serilirdi. Ona bakan hepsinin altından olduğunu sanırdı. Bakınız. Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.202.

kaldırırlardı. Rikâbdâr, bazen bunu eli üzerine kaldırarak sağa sola gösterirdi.³⁶ Atabeglerin uyguladığı bu güzel adet daha sonraki yıllarda Eyyubilere ve onlardan da Mısır Memlûklularına intikal etmiştir.³⁷

Adetler arasında top ve çöğen oyunu, silahşörlük ve okçuluk talimleri gibi eski oğuz gelenekleri çok yaygındı. Top ve çöğen oyununun en meraklılarından ve mahirlerinden birisi Nureddin Zengi'ydi. Öyle ki Nureddin Zengi bazen bu oyunun zevkine kendisini kaptırıp akşam olup karanlık çökünce mum ışığında oyuna devam ederdi.³⁸

“Kabak vurma oyunu” da o çağın doğu dünyasının en meşhur oyunlarından biriydi. Bu oyunun oynanış şekli ise şöyleydi: Ok talimi için yere dikilmiş bir tahtanın tepesine, ağaçtan bir daire yapılıp, okçular dairenin içinden istenilen nişanı vururlardı. Bu oyuna Türkler “kabak” adını vermişlerdi.³⁹ Nureddin Zengi Haleb'in bayraklarla süslü yeşil meydanında (el-Meydanü'l-Ahzar) askerlerini toplamış ve şehir halkının huzurunda bu oyunu oynamıştır. Yine mezkur Atabegin çocuğunun sünnet şöleninde de şenlikler yapıldığı ve toy verildiği kaynaklarda zikr olunmaktadır.⁴⁰

Keçe giymek Atabeglerde de görülen adetlerden idi.⁴¹ Türkler bilindiği gibi eskiden deriden keçe yapma sanatında mahir ve aynı zamanda meşhur idiler.⁴² Aynı hal Musul'da da devam etmiştir. Nureddin Zengi ve arkadaşlarının ilk Musul'a gelişlerinde keçe giyimli oldukları rivayet olunmaktadır.⁴³ Aynı şekilde Musul Atabeglerinden olan Kutbeddin Mevdud'un oğlu İzzeddin Mesud'da keçe giyerdi.⁴⁴

Musul'da Kurban ve Ramazan bayramlarında parlak şenlikler ve çeşitli eğlenceler tertip edilirdi.⁴⁵ Peygamber efendimizin dünyayı şerefliendirdiği gece

³⁶ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.203.

³⁷ İbn-i Vasil, Müferricü'l-Kurub fi Ahbar-i Beni Eyyub (Thk.Cemaleddin Şeyyat-Hasaneyn Muhammed Rebi), Kahire, 1977, c.III, s.25.

³⁸ Bundarî, Sena el-Barku's-Şâmî, (Thk. Ramazan Şeşen), Beyrut, 1971, s.70; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.202.

³⁹ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.600.

⁴⁰ Bundarî, a.g.e., s.71; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.203.

⁴¹ İbnü'l-Esir, 1963, s.188; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mir'atü'l-z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan, Haydarabad, 1951, Selçuklularla ilgili kısmı çeviren Ali Sevim, Ankara, 1968, s.135.

⁴² Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.203.

⁴³ İbnü'l-Esir, 1987, c.IX; s.24; Ebu Şâme, Kitabü'r-Ravzateyn fi Ahbari'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salahiyye, c.I, Kahire, 1956, s.172.

⁴⁴ İbnü'l-Esir, 1963, s.188; Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., c.VIII, s.423.

⁴⁵ Said Deveci, Tarihi'l-Mavsil fi Ahdi'l-Atabegi, Bağdad, 1958, s.79.

düzenlenen Mevlid-i Nebevi törenleri de dini bayramlardan geri kalmazdı.⁴⁶ Musul'un bu sıralardaki bahar gezintileri de kayda değer içtimai bir hadisedir. Mesirelerde şaraplar içilir, müzik araçları çalınır, sesi güzel sanatkarlar da icray-ı ahenk ederlerdi.⁴⁷

Musul'da hüküm süren Atabegler Nevruz ve Mihracen günlerinde tebrikleri kabul ettikleri görülmüştür.⁴⁸

Musul'da güvercin, kumru, bülbül papağan ve diğer ötücü kuşları da besleme adeti vardı.⁴⁹

II.MUSUL MİMARİ ESERLERİ

XI. yüzyılda Abbasi ordusunda varlığını gösteren Türkler, 1055'te Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelişinden itibaren siyasi iktidarın da sahibi olmuşlardır. Samarra'dan sonra, Selçuklu döneminde Bağdad, Atabegler devrinde Musul, Sincar ve Erbil birer Türk şehri haline gelmiştir. X. yüzyılın başlarına kadar sekiz Türk devletinin idaresinde kalan bu şehirler, camii, medrese, imaret, hastane, saray, han, hamam, çarşı gibi mimari eserlerle donatılmıştır. Ne yazık ki, Irak'ın sıcak ve nemli iklimi, Dicle nehrinin sık sık taşması, istilalar, halife-sultan çekişmeleri, mezheb çatışmaları, kısa aralıklarla değiştirilen valiler, yönetimlerin Türk varlığını yok etme politikaları, anlamsız savaşlar, modern şehircilik faaliyetleri yüzünden bu yapıların büyük bir kısmı yıkılmıştır. Ayakta kalan yapıların bazıları, çeşitli tamir ve yenilemeler sonucu orijinal mimari özelliğini yitirmiştir. Buna rağmen Musul'da hala bu döneme ait eserler bulunmaktadır.

1.Dönemin Camileri

XIII. yüzyılda Musul'da hüküm süren gerek Zengiler ve gerekse Lü'lü' Hanedanı döneminde pek çok cami yapıldığı gibi, bu yüzyıl öncesinde de yapılmış pek çok camiye bu dönemde rastlamak mümkündür.

1.a.Mücahidî Camii (H.572-576/M.1176-1180)

Musul Atabegliği'nin ünlü nâiblerinden Mücahiddin Kaymaz'ın yaptırdığı camidir.⁵⁰ Mücahidi Camii, surların dışında, şehrin güneyinde, Dicle nehrinin batı

⁴⁶ Ebu Şame, a.g.e., c.I, s.480; İbnü'l-Fuvati, a.g.e., s.631; Sibt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., c. VIII, s. 310; Bundari, a.g.e., s.98; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.204.

⁴⁷ İbnü'l-Esir, 1987, c.IX, s.89.

⁴⁸ İbn-i Cübeyr, Rihletü İbn Cübeyr, Beyrut, 1964, s.168

⁴⁹ Ebu Şame, a.g.e., c.I, s.651; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.204.

kıyısında inşa edilmişti. Caminin inşasında kırmızı taşlar kullanıldığı için bu camiye Camiu'l-Ahmer (Kızıl Cami) de denilmektedir. Mücahidi Camii, 572-576/1176-1180 yılları arasında inşa edilmiştir. XII. yüzyılın ünlü seyyahlarından olan İbni Batuta bu camiden ve özellikle Dicleye bakan demir parmaklıklarından bahseder.⁵¹ Moğol istilası sırasında önemli ölçüde tahrip olan cami, Osmanlı döneminde, 1726 yılında Musul valisi Ali Paşa tarafından tamir ettirilmiştir.⁵² Bununla birlikte caminin mihrabındaki orijinal süslemeler günümüze kadar gelebilmiştir.⁵³

Mücahiddin Kaymaz, camiye bitişik olmak üzere ayrıca, ribat, medrese, yetimler okulu (mekteb li'l-eytâm) ve bir de hastane (mâristan/ bimâristan) yaptırmıştır. Yine Mücahiddin Kaymaz'ın yaptırdığı Mücahidî Köprüsü (el-Cisrü'l-Mücahidî) Musul'un aşağı banliyösünü, karşı taraftaki el-Eyser mıntikasına bağlıyordu. Bütün bu yapıların bir külliye şeklinde inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁴

1.b.Camiü'n-Nuri (H.566-568/M.1171-1172)

Nureddin Nahmud tarafından 1171-1172 yıllarında yaptırılan cami Musul Ulu Camii olarak da bilinmektedir. Cami sur içinde, şehrin ortasındadır.

Nureddin Mahmud, 566/ 1171 yılında Musul'a girdiğinde şehrin ortasında bulunan harabeyi, Musul'da yaşayan meşhur alimlerden Şeyh Muineddin Ömer el-Mella'nın tavsiyesi üzerine tamir ettirerek camiye meydana getirmiştir.⁵⁵ Caminin etrafındaki ev ve işyerleri kimse zarara uğratılmadan satın alınmıştır. Nureddin

⁵⁰ İbn Hallikan, Vefâyâtü'l-A'yân (Nşr. İhsan Abbas), c.IV, Beyrut, 1978, s.82.

⁵¹ İbn-i Cübeyr, a.g.e., s.210; İbn-i Batuta, Tuhfetü'n-Nüzzar fi Ğaraibü'l-Emsar ve Acaibü'l-Esfar, Beyrut, (Trz), s.180.

⁵² Ahmet Gündüz, Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639), Basılmamış Doktora Tezi Elazığ, 1988, s.116.

⁵³ İbnü'l-Esir, 1987, c.IX, s.368; İbnü'l-Esir, 1963, s.194; İbn Cübeyr, a.g.e., s.211; İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye fi't-Tarih, c.XII, Kahire 1932, s.520; Said Deveci, Medarisül Mavsıl fi Ahdi'l-Atabegi, Sümer Dergisi, Bağdad, 1957, XIII/1, s.107; Said Deveci, el-Camiü'l-Mücahidi, Sümer Dergisi, Bağdad, 1955, XI/2, s.177-178; Hasan Salih, Irak'ta Türk Mimarisi, Selçuklular ve Zengiler Devri, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1992, s.41; Et.Combe-G.Wiet, Repertoire Chronologique D'epigraphie Arabe, Tome IX, Kahire, 1937, s.112.

⁵⁴ İbn Cübeyr, 1184 yılında Musul'u ziyareti sırasında, nehir kıyısında bu külliyei gördüğünü söyler. Bakınız. s.210; İbnü'l-Esir, 1963, s.194; İbn Hallikan, a.g.e., c.IV, s.82; İbn Kesir, a.g.e., c.XII, s.194; İbn Battuta, a.g.e., s.180; Said Deveci, a.g.mkl., 1957, s.108; Said Deveci, a.g.mkl., 1955, s.180; Suphi Saatçi, Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı, İstanbul, 1995, s73; Abdüsselam Uluçam, Irak'ta Türk Mimari Eserleri, Ankara, 1989, s.85.

⁵⁵ Sibt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., c.VIII, s.311; Ebu Şame, a.g.e., s.480; Bundari, a.g.e., s.98; İbn Kesir, a.g.e., c.XII, s.472.

Mahmud, inşaat masraflarının karşılanması için Ömer el-Mella'ya 60000 dinar vermiştir.⁵⁶

Ayrıca Musul'un köylerinden biri de bu işe vakfedilmiştir. Cami için gerekli olan imam, müezzin, hatip ve müderris gibi görevliler tayin edilmiştir. Musul'da bulunan meşhur alimlerden İmadeddin Ebu Bekir et- Tevkânî eş-Şafii de bu camide fıkıh müderrisi olarak görevlendirilerek kendisine bu hususta bir menşur verilmiştir.⁵⁷

Camiü'n-Nuri, iki yıl sonra 568/1172'de hizmete girmiştir. Nureddin Mahmud'un açılış için Musul'a geldiği ve camide namaz kıldığı rivayet edilmektedir.⁵⁸

1.c.Emeviye Camii

İlk olarak Emeviler zamanında yapıldığından bu adı alan camii, 783'te Halife Mehdi adına genişletilmiştir. Camii, Atabegler döneminde ise tamir edilmiştir.

1.d.Şeyh Hizam Camii

Şeyh Hizam Cami, Atabegler döneminden kalan bir caminin yerinde 1577'de Seyyid Muhammed Hizam tarafından yaptırılmıştır.⁵⁹

1.e.Şeyh Abdal Camii

Musul'da XIII. Yüzyıl öncesinde yapılan camilerdendir. Bu cami, 1082 senesinde Musullu tüccar Abdullah b. Mustafa tarafından yaptırılmıştır.

1.f. Kara Ömer Cami

Kara Ömer Cami'de 1093 yılında Ömerü'l-Esved b. Hüseyin tarafından yaptırılmıştır.

⁵⁶ İbnü'l-Adim, Nureddin Cami'nin yapımı için tahsis edilen paranın miktarını 300000 dinar olduğunu bayan etmektedir. Bakınız. İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarih-i Haleb (Nşr. Sami Dehhan)*, Dimaşk, 1954-1968, s.216, 226, 229.

⁵⁷ İbnü'l-Esir, 1987, c.XI, s.193; İbnü'l-Esir, 1963, s.154; Ebu Şame, a.g.e., s.480; Bundari, a.g.e., s.98; Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., c.VIII, s.282; İbnü'l-İbri, *Tarihü Ebu'l-Ferec (Çev.Ömer Rıza Doğrul)*, c.II, Ankara, 1987, s.411; İbn Hallikan, a.g.e., c.V, s.303; İbn Kesir, a.g.e., c.XII, s.472; İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-Zehab fi Ahbari men Zeheb*, c.IV, Beyrut, 1986, s.216; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s. 595; Abdüsselam Uluçam, a.g.e., s.175.

⁵⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., c.VIII, s.293; İbnü'l-İmad, a.g.e., c.IV, s.229; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.596.

⁵⁹ Abdüsselam Uluçam, 1991, s.13.

1.g.Sultan Üveys Camii

Bedreddin Lü'lü', tarafından Veysel Karani için yaptırılan makam türbe, daha sonraları türbenin yanına bir mescid ve tekke eklenerek genişletilmiştir.

1.1.Rabia Hatun Camii

XIII. yüzyıl öncesi Musul'da valilik yapan İsmail el-Celili'nin kızı olan Rabia Hatun tarafından yaptırılmıştır. Bu cami maalesef bugün harap bir haldedir.⁶⁰

1.i.Cevcati Camii

Cevcati Cami'de Atabeglerin iktidarında yapılan camilerden olup yapılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir.⁶¹

2. Dönemin Külliyyeleri

2.a.Nebi Yunus Külliyesi

Eski Ninova'da, Asurluların tapınağı olan bir yapı Yunus Peygamber adına ithaf edilerek Yunus Manastırı haline getirilmiştir. Bu manastır 901'de ise Yunus Nebi Makberesi olarak düzenlenmiştir. XII. yüzyılın başlarında Selçuklu emirlerinden biri tarafından Makberenin yanına bir mescidle ribat eklenmiştir. Ardından bir başka Selçuklu emiri Tuğtekin, ribatı türbeye dönüştürmüş, Celalettin Haetni ise kubbeli bir mekan ekleyerek Cuma mescidi olarak ibadete açmıştır.

2.b.Nebi Circis Külliyesi

H. III. yüzyıldan beri Nebi Circis Camii ve Meşhedi olarak kayıtları bulunan yapı, Timur İstilasından sonra külliye haline getirilmiştir. Külliye 1910 ve 1919 yıllarında büyük ölçüde tamir görmüştür.⁶²

⁶⁰ Abdüsselam Uluçam, 1991, s.14.

⁶¹ Abdüsselam Uluçam, 1991, s.17.

⁶² Abdüsselam Uluçam, Irak'taki Türk Kültür Varlığı, Ankara, 1991, s.12.

3.Mimari Eserlerin Yapı Özellikleri

Musul, Halep ve Şam başta Nureddin Mahmud olmak üzere Zengilerin eserleriyle süslenmiştir. Türkler başka yerlerde olduğu gibi burada da sanat ve mimariye kendi damgalarını vurmuşlardır.

Bu ülkelerde zamanımızda bile tarihi yapıların çoğu o çağın hatıralarıdır. Adları geçen şehirler Türk sanat özelliklerini taşıyan ulu camiler, kümbetler, medreseler vb. tarihi eserler ile tam bir Ortaçağ Türk beldesi manzarasını asırlarca muhafaza etmişlerdir.⁶³

Suriye ve Irak'ta Atabeglerden kalma dikkate değer epeyce mimari eser vardır. Emevi devletinin kurulduğu yıllardan başlamak üzere Arap mimarisinin en önemli ürünlerinin ortaya konmuş olduğu Suriye ve Irak'ta, yani yüzyıllardan beri Arap dili kültür ve sanatının egemen olduğu topraklarda, XII. yüzyılın ilk yarısında devletlerini kuran Selçuklu Atabeglerinin, kendilerine özgü yönleri dikkati çekecek mimari eserler meydana getirmiş bulunmaları, Türk kültür ve sanat tarihi açısından kuşkusuz, önemle üzerine eğilmeyi gerektirecek bir husustur. Ancak Arap kültürünün egemen olduğu topraklar üzerinde meydana getirilmiş Atabegler eserlerine bir ölçüde Arap etkisinin yansımış olması da doğal karşılanmalıdır.⁶⁴

Suriye ve Irak'taki Selçuklu ve Atabegler devri eserlerinin durumlarını incelemeden önce, dikkat çekici bir noktaya işaret gereğini duymaktayız. Musul ve çevresindeki Selçuklu ve Atabegler eserleriyle Halep, Şam, Hama gibi Suriye şehirlerindeki Selçuklu ve Atabegler eserleri birbirleriyle karşılaştırıldığında; Irak'takilerin Selçuklu Türk üslubunun özelliklerini zengin bir şekilde yansıttıkları, oysa Suriye'dekilerde bu havanın zayıflayarak bölgesel etkilerin seçilir halde olduğu görülecektir. Bu durum; Suriye'nin o devirde, etnik hatta kültürel yönden homojen olmayışından, bir hayli Hristiyan unsurunun mevcudiyetinden, savaşlar yönünden çok defa hareketli bir alan teşkil edişinden, ticari bakımından da yine hareketli bir alan oluşundan, Suriye'nin çeşitli yerlerinde harap yada değişikliğe uğratılmış vaziyette Helenistik ve Greko-Romen bina kalıntılarıyla birlikte bir çok da Hristiyan yapısının ayakta bulunuşundan, öte yandan burada yerli ustalara muhtemelen daha fazla yer

⁶³ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ankara 1977, s.340-341.

⁶⁴ Mustafa Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977, s.395.

verilişinden, yine muhtemelen Suriye’de Türk etniğinin Kuzey Irak’a nazaran daha az yoğunluk arz edişinden ileri gelse gerekir.⁶⁵

Atabegler, yapılarında Suriye ve Irak’ta kullanılmakta olan malzemeyi esas almışlardır. Bu sebeple Suriye’dekiler esas itibariyle taş, Irak’takiler ise taş yada tuğladır. Gerek Doğu, gerekse Batı’da görüldüğü gibi daha eski devirlere ait harap haldeki eserlerin malzemesinden Atabeglerinde yeni inşaat için faydalandığı olmuştur.⁶⁶

Bir yapı malzemesi olarak tuğla Türkistan, Horasan, Afganistan, Orta-İran ve Irak’ta Karahanlılar ve Gazneliler , Büyük Selçuklular ve Zengiler döneminde gelişme sürecini tamamladıktan sonra Selçuklular tarafından Anadolu’ya taşınmıştır.⁶⁷

İmadeddin Zengi, Bedreddin Lü’lü’ ve Eyyubiler zamanında Hama, Şam, Musul ve Halep’te taş ve mermer bezemeye ağırlık verilmiştir. Hama Camii Minaresi, Türkistan, İran, Afganistan tuğla minarelerinden farklı olarak sarımsak ve siyah kesme taşlardan örülmüştür. Silmelerle oluşturulan nişlerin içinde figürlerin yer aldığı bir dikdörtgen bordürle çevrili Musul Nureddin Camii mihrabı da taşandır.⁶⁸

Camii Nuri’de Atabegler devri ağaç oymacılığına çok güzel bir örnek teşkil eden ahşap bir minber vardır. Mermer sütunlar ile süslü durumdaki mihrap Melikü’l-Muzaffer Takiyyeddin (1229-1244) zamanına aittir. Eyyübiler devrinde ilave edilen doğu bölümünde yer alan daha küçük boyutlu mihrabın mermer sütunları ile kitabesi de dikkat çekicidir.⁶⁹

I.Seyfeddin Gazi’nin başlayıp ölümünden sonra I.Nureddin Arslanşah’ın tamamlattığı Cami-i Kebir yada Cami-i Nuri diye adlandırılan bu camiye daha sonraları Bedreddin Lü’lü’ bir mihrap yaptırmıştır. İnce taş işçiliği bakımından olduğu kadar devrin süsleme üslubu hakkında da fikirler edinilmesini mümkün kılan bu değerli mihrabın sağlam kalan kısımları Bağdat müzesinde teşhirdedir. Camii Nuri’nin minaresi de Selçuklu üslubunun Irak’ta devamını gösteren örneklerdendir. Tuğla örgülerle yapılmış süsleme kuşakları Orta Asya geleneğinin Irak’a yansımasının güçlü işaretini verir. Silindirik gövde üzerinde süsleme kuşakları ihtiva eden Selçuklu üslubundaki minareler için Cami-i Nuri minaresi Irak’taki tek örnek değildir. Sincar ve Erbil minareleri de aynı alandaki örneklere dahildir. Irak’taki Selçuklu ve Zengiler

⁶⁵ Mustafa Cezar, a.g.e., s.396.

⁶⁶ Mustafa Cezar, a.g.e., s.396

⁶⁷ Abdulhalık Bakır, Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma’mulleri Sanayi, Ankara, 2001, s.211.

⁶⁸ Abdulhalık Bakır, a.g.e., s.45-46.

⁶⁹ Mustafa Cezar, a.g.e., s.403

minarelerinin silindirik gövdeleri gibi dörtgen, altıgen yada sekizgen olan kaideleri de tuğladan yapılmıştır.⁷⁰

Cami-i Nuri geçirdiği tamirlerle bir takım değişikliklere uğramıştır. Halen Bağdat Müzesindeki Bedreddin Lü'lü' mihrabı bir yana Cami-i Nuri'de Nureddin Zengi zamanına ait bir mihrap süsleme bölümü de bulunmaktadır. Bu yapıda sütun başlıkları süslemeleri, duvarlarındaki süslemelerin ise çoğu Bedreddin Lü'lü' zamanına, diğer bir kısım süslemeler de Akkoyunlular zamanına aittir.⁷¹

Musul Atabegleri'nin ardından kendi iktidarını Musul'da kuran Bedreddin Lü'lü' de kendinden önceki Atabegler gibi pek çok mimari eser ve pek çok bina inşa ettirdi. Onun inşaatı arasında dini yapılardan başka saray, kümbet, kervansaray gibi binalarda vardır. Bedreddin Lü'lü' zamanındaki Atabegler mimarisi de süslemeye fazla ağırlık tanınmaması dikkati çeker. Atabeglerin özellikle Bedreddin Lü'lü' zamanı mimari eserlerinde dikkati çeken şeyler ise genellikle süsleme alanlarında mermer malzemeye yer verilmesidir. Öte yandan "ştuk" üzerine bol miktarda süsleme yapılması, bir de bir kısım süslemelerde figüre de yer verilmesidir. Birbirine çok yakın bölge dahilinde Artuklular ve Musul Atabegliği gibi iki Müslüman Türk devletinde figürlü süslemelerin görülüşü, çeşitli açıdan üzerine özellikle eğilmesi gereken bir konudur. Figürlü süslemelerin uygulandığı yıllarda, bu çevre, Türk etniği bakımından bol miktarda yeni İslamlaşan Orta Asya kaynaklı yeni elemanlar kazanmış olsa gerektir.⁷²

Bedreddin Lü'lü'nün inşa ettirdiği yapılardan biri de Karasaray'dır. Musul'daki bu binadan bir miktar masif duvar bölümüyle tonozlu üç hol kalmıştır. Ayakta kalabilmiş kısımlardan özellikle süslemeleri hakkında değerli bilgiler edinilmesi mümkün olmaktadır. Süslemelerde ştuk malzemeye epeyce yer verilmiştir. Duvarların alt taraflarında mermer kaplamalarında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ne var ki bugün kaplamalar yoktur. Karasaray'da Kûfi ve Nesih yazıdan meydana gelen geniş kitabe şeritleri vardır. Kufi yazı Kur'an'dan alınmış bir parçadır. Nesih şerit ise binanın tarih kitabesidir. Kitabelerin araları kıvrık dal ve rumilerle süslenmiş, ayrıca niş yüzeyleri ile kemer dolguları da yine kıvrık dallar ve rumilerle bezenmiştir. Kıvrık dal ve rumiler arasına kuş figürleri de yerleştirilmiştir. Süsleme şeritleri arasında insan figürlü olanlarda vardır. İnsan figürlerinin miktarı da az değildir. Figürlerin çoğunun yüzleri

⁷⁰ Mustafa Cezar, a.g.e., s.404.

⁷¹ Mustafa Cezar, a.g.e., s.404.

⁷² Mustafa Cezar, a.g.e., s.405.

tahrip edilmiştir. Figürlerdeki giysiler uzun kaftan halindedir. Kollar çapraz kavuşturulmuştur. Buradaki figürler, Musul'un güneydoğusundaki Mar Behnam Manastırı'nın giriş kısmındaki figürlere benzemektedir. Karasaray'da bir de kanatlarını açmış kartala benzer bir kuş figürü bulunmaktadır.⁷³

Musul'da Bedreddin Lü'lü' tarafından yaptırılmış iki de kümbet bulunmaktadır. Bunlardan biri imam Yahya Ebu'l-Kasım için H.637 (M.1239-1240) diğeri de imam Avnüddin için H.646 (M.1248) da yaptırılmıştır. Her ikisinde de binanın gövdesi yüksekçe bir kale yapıdan meydan gelmekte, bunun üzerinde sekizgen bir tamburu müteakip konikle piramidal arası bir örtü şekli yer almaktadır. Örtü biçimlerinden dolayı kümbet diye bahsettiğimiz bu türbelerde süslemeler de bulunmaktadır. İmam Yahya Ebu'l-Kasım kümbeti içindeki süslemeler oldukça dikkat çekicidir. Bu binada mermer kaplamalar da bulunmaktadır.

Bedreddin Lü'lü'nün yaptırdığı Musul-Sincar yolu çevresinde olan dikdörtgen şemalı bir kervansaray halen el-Han şeklinde adlandırılmaktadır. Köşelerdeki yuvarlak kuleleri Türkistan ve İran'daki Türk kervansaraylarını anımsatan el-Han hayli harap durumdadır. Kesme taştan olan portalinde iyi bir taş işçiliği müşahade edilir. Portal dışındaki yerler kırma ve moloz taştan yapılmıştır. Bu harap binada da insan figürü vardır. Kemer köşelerinde kabartma halindeki bu figürler, sakallı bir adam bir ejderin ağzına mızrağını saplamaktadır.⁷⁴

4. Medreseler ve Alimler

İlmi teşvik ve ilim adamlarını himaye eden Musul Atabegleri, Musul'un bir ilim ve kültür merkezi olması için azami gayret sarf etmişlerdir. Bunun için bir çok medrese inşa eden Atabegler, bilimsel çalışmalarda ön plana çıkmış olan dönemin diğer şehirlerinden pek çok ilim adamını Musul'a davet ederek inşa ettirdikleri medreselerde ders verdirmişlerdir. Musul'da, böylece, XII. asra gelinceye kadar nadir olarak karşılaşılan bilimsel çalışmalar, Atabegler döneminde yoğunluk kazanmış ve bunun için gerekli olan kurumların inşası bakımından Musul, belki de tarihinin en verimli dönemlerinden birini yaşamıştır.⁷⁵

⁷³ Mustafa Cezar, a.g.e., s.406.

⁷⁴ Mustafa Cezar, a.g.e., s.407.

⁷⁵ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.601.

Atabeglerin bu kültür faaliyetlerini eserinde anlatan İbn-i Cübeyr, Dicle kıyısında inşası son derece mükemmel 6 tane saray yavrusu medreseden bahseder⁷⁶. Bu rakam XIII. yüzyılda daha artmış ve 1261 yılına gelindiğinde 28 medrese, 18 darü'l-hadis, 27 ribata ulaşmıştır.⁷⁷ Talim ve terbiyeye çok önem verildiği görülen Musul'da çocuklara mahsus mektepler dahi yapılmıştır.⁷⁸

Atabeglerin, yönetim anlayışından bina inşasına kadar her alanda Selçuklu geleneğini takip ettikleri anlaşılıyor. Atabegler döneminde Musul'un bir ilim merkezi haline gelmesinde de Selçukluların özellikle Nizamü'l-mülk'ün kurduduğu medrese ekolünün tesirini görmek mümkündür. Nitekim, Musul'un Atabegler zamanında en önemli kadı ailesi olan Şehrizori ailesinin bir çok siması, Musul'da Nizamü'l-mülk tarafından kurulan Nizamiye Medresesi'nde yetişmişti. Nizamü'l-mülk, Musul'daki bu medreseyi Musul kadısı el-Hasan b. Ebi Halid el-Halidi adına inşa ettirmişti.⁷⁹ İşte bu, medreseyle birlikte Musulda başlayan ilmi ilgi ve gelenek, bu şehrin diğer İslam şehirleri arasındaki yerini de belirlemiş oldu.⁸⁰

Musul'da mevcut olan medreseleri yapan kişilere göre sıralayacak olursak:

1. Atabeglerin bizzat kendi adlarına yaptırdıkları medreseler
2. Devlet erkanının yaptırdığı medreseler
3. Devrin ve şehrin ileri gelen ilim ehli, tüccar ve esnafının yaptırdığı medreseler
4. Yapılış tarihi ve yaptıran şahsın belli olmadığı medreselerdir.

4.a. Atabeglerin Yaptırdıkları Medreseler

Medresetü'l-Atabekiyye el-Atika: I.Seyfeddin Gazi'nin yaptırdığı Hanefilere ve Şafilere tahsis ettiği medresedir. Masrafı için pek çok vakıf kurmasının yanında her iki mezhepten de medreseye müderrisler ve fakihler atamıştır. Ayrıca medresenin bitişiğine

⁷⁶ İbn Cübeyr, a.g.e., s.211

⁷⁷ Said Deveci, a.g.mkl., 1957, s.103.

⁷⁸ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.205.

⁷⁹ Selçuklu Devletinin büyük veziri Nizamü'l-Mülk'ün, "es-Sedid" adıyla bilinen Musul kadısı el-Hasan b. Ebi Halid el-Halidi'ye tahsis ettiği medrese, Camiü'n-Nuri yakınında "Makam-ı İbn Ali" yada "Makam-ı İbn Hanefiyye" olarak bilinen yerde inşa edilmiş ve Nizamiye adıyla meşhur olmuştur. Bu medrese ve Bedreddin Lü'lü'nün bu medreseye gertirdiği yenilikler için bakınız. Said Deveci, a.g.mkl., 1957, s.104-105.

⁸⁰ Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.601.

sufiler için de bir ribat yaptırılmıştır. I.Seyfeddin Gazi ölünce medresenin içinde yaptırdığı türbeye defnedilmiştir.⁸¹

Bu medresede ders veren devrin meşhur alimlerine gelince:

1. Ahmed b. Nasr b. El-Hasan Ebu'l-Abbasel-Enbari (Ölm.H.598/M.1201)

2.Ebu'l-Berekat Abdullah b. El-Hüseyn (Ölm.H.574/M.1178)⁸²

Medresetü'l-İzziyye: Atabeg İzzeddin Mesud tarafından yaptırılmıştır. Musul'un en güzel medreselerinden biri olan İzziyye Medresesi Musul'un ortasında, Darü'l-Memleke'nin karşısında yer almaktaydı. İzzeddin Mesud'da I.Seyfeddin Gazi gibi ölünce medresenin içinde yaptırdığı türbesine defnedilmiştir.⁸³

İzzeddin Mesud bu medreseyi Hanefi ve Şafi fakihlerine tahsis ederek vakıflar kurmuştu.. Atabeg, başka herhangi bir medresede bulunmayan bir uygulamayla, bu medresedeki fakihler için, vakıf şartlarında, her hafta, mübarek gün ve gecelerde sadakalar, armağanlar bağışlanmasını, bayram günlerinde, mevsimlerde ve özel günlerde meyveler ve tatlılar gönderilmesini kararlaştırmıştı.⁸⁴

Medresetü'n-Nuriyye: Nureddin Arslanşah tarafından İzziye Medresesi'nin yakınında, Darü'l-Memleke'nin karşısında yaptırılmıştır. Nureddin Arslanşah, bu medreseyi Şafilere tahsis ederek 60 Şafii fakihini görevlendirmiştir. Ayrıca Atabeg, bu medrese ve görevlileri için de pek çok vakıflarda bulunmuştur. I. Nureddin Arslanşah, öldüğünde bu medrese içinde yaptırmış olduğu türbeye defnedilmiştir.⁸⁵

Nuriye medresesinde ders veren alimler arasında Ebu Hamid İmadeddin Muhammed b. Yunus b. Mena (535-608/1140-1211) bulunmaktadır.⁸⁶

Nureddin Arslanşah, bu medreseden başka ayrıca sufiler ve fukaralar için "sadaka evleri" de yaptırmıştır.

Kahiriye Medresesi: II. İzzeddin Mesud tarafından yaptırılan medrese, Nuriye Medresesi ile Babü'l-İmadi arasında yer alıyordu. II. İzzeddin Mesud ölünce medrese

⁸¹ İbn Hallikan, a.g.e., c.IV, s. 4; Said Deveci, a.g.mkl., s.105; Nikita Elisseeff, Nurad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-568/ 1118-1174), c.III, Damascus, 1967, s.931; Abdüsselam Uluçam, 1989, s.219; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.601.

⁸² Said Deveci, a.g.mkl.,1957, s.105.

⁸³ İbnü'l-Esir, 1987, c. XII, s. 92; İbn Hallikan, a.g.e., c. V, s. 204-205; Said Deveci, a.g.mkl., 1957, s.105; Abdüsselam Uluçam, a.g.e., 1989, s.219; Hasan Salih, a.g.e., s.47-48.

⁸⁴ İbnü'l-Esir, 1963, s.189; Said Deveci, a.g.mkl., 1957, s.106.

⁸⁵ İbnü'l-Esir, 1987, c XII, s. 251; İbnü'l-Esir, 1963, s.198; İbn Hallikan, a.g.e., c. I, s.194; İbnü'l- İmad, a.g.e., c.IV, s. 24; Hasan Salih, a.g.e., s.50; Said Deveci, a.g.mkl., 1957, s.106; Abdüsselam Uluçam, a.g.e., 1989, s.219.

⁸⁶ Said Deveci, a.g.mkl., 1957, s.206; M.Esad Talas, Nizamiye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim, (Çev. Sadık Cihan), Samsun, 2000, s.112; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.604.

içindeki türbeye defnedilmiştir. H.615-617/M.1218-1220 yılları arasında yaptırılmış olması kuvvetle muhtemel olan medreseden günümüze herhangi bir iz kalmamıştır.⁸⁷

Bu medresede ders veren alimlere gelince:el-Allame Ebu'l- Feth Kemaleddin b. Yunus .b. Men'a, oğlu Ebu'l-Fazl Ahmed (Ölm. H576-622/M.1179-1225)'dir.⁸⁸

Camiü'n-Nuri Medresesi: Nureddin Mahmud tarafından yaptırılan caminin yanında inşa edilmişti. Nureddin Mahmud kendi adına yaptırdığı büyük caminin yanına ilmi faydalarını düşünerek yaptırdığı medresedir. Bu medresenin müderrisliğine ise Musul'da bulunan İmam Gazali'nin talebelerinden İmam Muhammed b. Yahya'nın sohbetinin müdavimlerinden olan fakih İmadeddin Ebu Bekr et-Tekvani eş-Şafi'yi menşur vererek tayin etmiştir. Medreseden günümüze birkaç sütun ile mihrab kalmıştır.⁸⁹

Medresetü'l-Bedriyye: Bedreddin Lü'lü'nün 1218 yılında yaptırdığı medresedir. Musul İç Kale içinde bir mescidin enkazı üzerine bina edilmiştir. Bedreddin Lü'lü Bu medreseyi 1239 tarihinde Yahya b. El-Kasım meşhedi olarak ilan etmiştir. Bu medresede ders veren alimler ise şunlardır:

1. Ebu el-Muzaffer Muhammed b. Ulvan b. Muhacir b. Ali b. Muhacir el-Mavsılı (H.542-615/M.1147-1218)
2. Kemaleddin b. Yunus Men'a
3. Esirüddin el-Mufaddal el-Ebheri⁹⁰

4.b.Devlet Erkânının Yaptırdıkları Medreseler

Kemaliye Medresesi: Zeyneddin Ali Küçük tarafından yaptırılmıştır. Bu medresede Şafi fihhına ait dersler veriliyordu.. Burada ilk olarak ders veren alim,Yunus b.Men'a olmuştur. Ardından oğlu Kemaleddin dersler vermeye başlamıştır. Onun, burada uzun süre ders vermesi dolayısıyla "Kemaliye Medresesi" olarak isimlendirilmiştir. Kemaleddin b. Yunus b.Men'a 639/1241-1242'de ölünce, bu

⁸⁷ Said Deveci, a.g.mkl., 1957, s.106; Abdüsselam Uluçam, a.g.e., 1989, s.220.

⁸⁸ Said Deveci, a.g.mkl., 1957, s.106; Gülay Ögün, Begtekinliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği), (526-630/1132-1253), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000, s.133; M.Esad Talas, a.g.e., s.112.

⁸⁹ Ebu Şame, a.g.e., c. I, s.480; Nikita Elisseeff, a.g.e., c. III, s. 932; Said Deveci, a.g.mkl, 1957, s.106; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.609.

⁹⁰ Said Deveci, a.g.mkl., 1957, s.107; Ayrıca Said Deveci bu medrese hakkında İbn Hallikan'dan naklen, Bedreddin Lü'lü'nün yerine medrese inşa ettirdiği mescitte, Hamdanogullarından Haleb'in ilk hükümdarı olan ve 338/949 da Musul'da ölen el-Hüseyin b. Said Hamdan b. Hamdun et-Tağlibi'nin kabri olduğunu söyler. Bakınız Said Deveci, a.g.mkl., 1957, s.107; Abdüsselam Uluçam, a.g.e., 1989, s.220.

medresenin bitişiğindeki türbeye defnedilmiştir. Bu medreseden günümüze herhangi bir iz kalmamıştır.⁹¹

Medresetü'z-Zeyniyye:Bu medrese de yine Zeyneddin Ali Küçük tarafından yaptırılmıştır. Yine bu medreseyi de şafilere tahsis ederek pek çok vakıflarda bulunmuştur. Burada ders veren alimler sırasıyla Yunus b. Men'a ile oğlu İmadeddin'dir. Bu medresenin muidi ise bir Şafii fakihî olan Ebu Ali el-Hasan b. Osman b. Ali el- Cezeri (Ölm.H.606/M.1209) idi.⁹²

Mücahidi Medresesi: Mücahiddin Kaymaz'ın kendi camisine bitişik olarak yaptırdığı medresedir. Günümüzde herhangi bir izi kalmayan medrese 1180 tarihinden sonra yapılmıştır.⁹³

4.c. Devrin İlim Ehli, Eşraf ve Tüccarlarının Yaptırdıkları Medreseler

Medresetü'l-Kemaliye el-Kadviyye: Musul'un meşhur kadılarında Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ebi Muhammed Abdullah b. Ebi el-Kasım eş-Şehrîzori tarafından kurulmuş bir medresedir. Şafî fihkî için tahsis edilen bu medresede ders verecek ve ders alacak kimselerin masraflarının karşılanması amacıyla vakıflarda bulunmuştur. Medreseden günümüze herhangi bir iz kalmamıştır.

Bu medresede ders veren alimlerin isimleri ise şöyledir:

1. Ebu'l-Fazl Muhammed b.Ebi Muhammed Abdullah b. Ebi El-Kasım eş-Şehrîzori
2. Oğlu Kadü'l-Kudat Muhammed eş-Şehrîzori
3. "Şemsü'd-Denbilî" ismiyle şöhret bulmuş olan Ahmed b. Nasr b. el-Hüseyn Ebu'l-Abbas el-Enbarî
4. Dönemin meşhur tarihçilerinden Bahaeddin ibn-i Şeddad. Tam adı Ebu'l-Mehasin Yusuf b. Rafi b. Temim b. Utbe el-Esedi'dir.⁹⁴

Muhaciri Medresesi: Musul'un tanınmış tüccar ailesinden olan Ulvan b. Muhacir b. Ali b. Muhacir adına yaptırılmıştır. Aynı aileye mensup Ebu'l-Kasım Ali b. Muhacir tarafından yaptırılan Darü'l-Hadis bu medresenin hemen üstündedir. Medresenin

⁹¹ Nikita Elisseeff, a.g.e., s.931-932; Abdüsselam Uluçam, a.g.e., 1989, s.118; Gülay Öğün, a.g.e., s.131.

⁹² Said Deveci, a.g.mkl., 1957, s.107; Nikita Elisseeff, a.g.e., s. 932; Abdüsselam Uluçam, a.g.e., 1989, s.219; Gülay Öğün, a.g.e., s.132.

⁹³ Said Deveci, a.g.mkl., 1957, s.107; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.609.

⁹⁴ İbn Hallikan, a.g.e., c.IV, s.241; Said Deveci, a.g.mkl., 1957, s.107; Nikita Elisseeff, a.g.e., c.III, s.932; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.207; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s. 610.

yapılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Günümüze ulaşamayan medreselerden biridir.⁹⁵

Ümmü'l-Melik Salih Medresesi:Atabeg İzzeddin Mesud'un hamının Karasaray yakınlarında yaptırdığı medresedir. Hatunun isminden de anlaşıldığı gibi es-Salih İsmail'in annesidir. Dönemin meşhur tarihçisi İbnü'l-Esir, bu medresenin hikayesini anlatırken İmadeddin Zengi'nin naibi Nasıreddin'in, hizmetine yakın olabilmek amacıyla Daru'l-Memleke yakınlarında ev için izin istediğini, Zengi'nin de kale ile arasında mancınık mesafesi olan bir yerde izin verdiğini böylece burada ilk binanın oluştuğunu daha sonra buranın Melik Salih'in annesi tarafından vakfedilerek medreseye dönüştürüldüğü notunu düşer.⁹⁶

Buldacı Medresesi: Buldacı ailesi Musul'un köklü ailelerindedir. Medrese Ebu Muhammed Mahmud b. Mevdud b. Mahmud el-Buldacı el-Mavsılı (H.543-623/M.1148-1226) tarafından yaptırılmıştır. Ebu Muhammed Mahmud bu medresede Hanefi mezhebi fikhının telifatıyla meşgul olmuştur.⁹⁷

4.d.Yapılış Tarihi ve Yapan Şahsın Meçhul Olduğu Medreseler

Medresetü'n-Nefisiyye:Banisinin ve zamanının bilinmediği bir medresedir. Medrese Babü's-Saray mahallesindedir. Bedreddin Lü'lü' tarafından bu mahalleye Sitti Nefise adı verildiğinden medrese bu isimle anılır olmuştur.⁹⁸

Alâiyye Medresesi:Bu medresede Nefise Medresesi gibi yapıldığı tarih ve banisinin bilinmediği Musul'un bir diğer medresesidir.⁹⁹

5.Kütüphaneler

Zengiler devletinin Musul ve Halep'te hüküm süren koluna bir süre hükmeden Nureddin Arslanşah (589-607/1193-1211), Musul'da şafiler için yaptırdığı medresede bir de kütüphane kurmuştu. Zengi hanedanının son Atabegi Nasıreddin Mahmud'dan sonra kendi iktidarını kuran Bedreddin Lü'lü'de sarayında zengin bir kütüphane vücuda getirmişti.¹⁰⁰

⁹⁵ Said Deveci, a.g.mkl., 1957, s.107; M.Esad Talas, a.g.e., s.110.

⁹⁶ İbnü'l-Esir, 1963, s.77; Said Deveci, a.g.mkl., 1957 s.107; Abdüsselam Uluçam, a.g.e., 1989, s.220.

⁹⁷ Said Deveci, a.g.mkl., 1957, s.107; Abdüsselam Uluçam, a.g.e., 1989, s.220.

⁹⁸ Said Deveci, a.g.mkl., 1957, s.108; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.610.

⁹⁹ Said Deveci, a.g.mkl., 1957, s.118. sayfadaki 81. numaralı dipnot.

¹⁰⁰ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c. VI, s.242.

6.Musul'da Çeşitli İlim Dalları

Edebiyat: Muhtelif İslam ülkeleri arasındaki ilişkiler medeniyet mahsüllerinin kolaylıkla elden ele geçmesine büyük ölçüde yardım ediyordu.¹⁰¹ XII. asırda Haçlı seferleri ile mücadeleler bu hareketleri canlandırmıştı. Böylelikle hükümdarların edebiyata karşı ilgileri arttı. Selçuklularda olduğu gibi Atabeglerde, edebiyatçıları teşvik etmişlerdi. Atabegler devri edebiyatın gelişmesi hakkında dönemin edebiyat yazarları İbnü's-Şa'ar (ölm.654/ 1256) şöyle diyor: "Yedinci asra (XIII asır) kadar yetişen ve bu asırda yaşayan şuar hakkında bir kitap yazmak istedim, fakat bu zamanın şuarası o kadar çoktu ki sayıya sığmaz. Sayısı bir denizdir ki, dibine ulaşmak mümkün olmaz ve kitap bu zamanın havuzlarından bir damladır ve bahçelerinden bir güldür".¹⁰² Bu suretle edebiyatta yeni mevzular ve yeni hususiyetler meydana gelmiştir.¹⁰³

Şiir: Şiir insanoglunun ruhunun en ince derinliklerine kadar nüfuz eden bir sanattır. Bu dönemde devlet adamlarının şairlere bol bol sarf ettikleri maddi yardımların yanında manevi teşvikleriyle birlikte şiir bir hayli gelişti. Bu dönemde şiirle hamaset ki manalarında rikkat, derinlik, incelik bu şiirin hususiyetlerinden olarak meydana çıktı.¹⁰⁴

Şiirde görünen çeşitlerden tasvir, gazel, hiciv medh, hamriyet kufr, ilhad, müveşşah, dubayt, mavalıya, recez, müzdavicd. Bu türlere ilaveten Türk hükümdarlarının haçlılara karşı giriştikleri gazalar sebebiyle onlar hakkında medhiyeler de çoğaldı. Mesela İmadeddin Zengi'yi medh eden şairlerden Ahmed b. Münir¹⁰⁵, el-Kaysarani¹⁰⁶ ile Müslim b. El-Hazir el-Hamavi¹⁰⁷ ile Atabeg Nureddin'i medhedenlerden yine el-Hamavi ve el-Kaysarani¹⁰⁸ ve I. Seyfeddin Gazi'yi medhedenlerden Hayş Bahş¹⁰⁹ bu bakımdan zikre değer şairlerdendir. Musul'da bunların haricinde Ebu'l-Hasan İbn Mushir el-Musulî (Ölm. 546/1151), Emir Muzaffereddin ed-Devletü'l-Ali b. Muhammed el-Amiri (Ölm.573/1177), gramer ve edebiyat üzerinde çalışan mülhid ve içki düşkünü İbrahim b. Muhammed Duneysir el-

¹⁰¹ W. Barthold- M.Fuad Köprülü, İslam Medeniyeti Tarihi, Ankara, 1984, s.40.

¹⁰² Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.208.

¹⁰³ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.210.

¹⁰⁴ Hasan İbrahim Hasan, Siyasi, Dini, Sosyal ve Kültürel İslam Tarihi (Trc. İsmail Yiğit), c.IV, İstanbul, 1979, s.478.

¹⁰⁵ Ebu Şame, a.g.e., c.II, s.88-89; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.211.

¹⁰⁶ Ebu Şame, a.g.e., c.II, s.89.

¹⁰⁷ Sibt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., c.VIII, s.194

¹⁰⁸ Sibt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., c. VIII, s.213; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.211.

¹⁰⁹ İbnü'l-Esir, 1963, s.93.

Musulî (Ölm.627/1229) ve yine hiciv eğlence ve şarap meraklısı ve şiirin muhtelif çeşitlerinde yazan Muhammed b. Yusuf et-Tellaferî (Ölm. 675/1276)¹¹⁰ ve Musul'un meşhur bir Türk ailesine mensup Ali b. Muhammed b. Yusuf b. Kılıç b. Tegin b. Mahmud Han b. İli Han ile oğlu Emir Muhammed b. Ali (Doğ.1179/ Ölm ?) zikre değer şairlerdendir.¹¹¹

Nesir: Bu dönemde nesir yalnız başına bir sanat olarak görünmemektedir. Şairler nesir yazmaktaydılar. Zaten ortaçağın ilim adamları umumiyetle ansiklopedik idiler. XIII. Yüzyıl Musul'un en önemli nesir yazarları İbnü'l-Esir kardeşlerdir. Özellikle Meceddin İbnü'l-Esir'in pek çok eseri vardır. Başlıcaları; el-Masal es-Sair fi ma Yantacu İleyhi, edebiyat tenkidi hususunda en mühim kitaplardandır. El-Veysü'l-Merkum fi'l-Hal el-Manzum ile yazmış olduğu edebi mektuplarını topladığı Divanü'r-Resail gibi kitapları davardır.¹¹²

Devrin diğer büyük edebiyat tarihi yazarı el-Mübarek b. Ebu Bekr b. Eş-Şa'ar el-Musulî'dir (Ölm.654/1256). Eseri Ukad el-Cem'a on ciltlik büyük bir edebiyat tarihi ansiklopedisidir. Eser XII-XIII yüzyıl şairlerini, şiirlerin tercümelerini, edebi numuneleriyle birlikte ihtiva etmektedir.¹¹³

Tarihçiler: Altıncı ve yedinci (XII-XIII) asır tarih yazımı bakımından İslam dünyasının en verimli ve İslam tarihinin en zengin devrelerindedir. Bu asırda Musul'da yaşayan tarihçiler şunlardır:

İbn Şeddad Bahaeddin Ebu'l-Mehasin Yusuf (Ölm.632/1239)'dur. Eseri el-A'lakü'l-Hatire fi Zikri Ümerâi's-Şam ve'l-Cezire adını taşır. Müverrih Musul'da Atabeglerin yanında iken Şam'a giderek Selahaddin Eyyubi'nin yanında kalmıştır.¹¹⁴

Devrin en büyük tarihçisi ise el-Kamil fi't Tarih adlı umumi bir İslam tarihi yazarı olan İbnü'l-Esir'dir.¹¹⁵

Bu devirde yaşayan meşhur seyahatname sahiplerinden el-Haravi (Ölm.611/1214)'nin el-İşaret ila Marifetü'z-Ziyaret ve't-Tezkiretü'l-Haravi'ye isimli eserleri tarihi yönden mühimdirler.¹¹⁶

¹¹⁰ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.213.

¹¹¹ Ebu'l-Fida, a.g.e., c.II, s.19.

¹¹² İbn Hallikan, a.g.e., c. II, s.208; İbn Tağriberdi, a.g.e., c.VI, s.318.

¹¹³ el-Yununi, Zeylû Mir'atü'z-Zaman (Nşr. Dairetü'l-Maarifi'l Osmaniyye), c. I, Haydarabad, 1954-1961, s.33.

¹¹⁴ İbnü'l-Verdi, Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer (Nşr. Ahmed Rıfat el-Bedravi), c.II, Beyrut, 1970, s.160.

¹¹⁵ İbn Hallikan, a.g.e., c.I, s.437.

Dini İlimler: Bu dönemde din alimleri pek çoktur. Belli başlı olanlarını sayacak olursak bunlardan Türk asıllı olan meşhur vaiz Muhammed b. İbrahim Ebu Abdullah el-Vasîfî (Ölm.598/1201)'dir. İbnü'l-Esir kardeşlerinden üçüncüsü Meceddin İbnü'l-Esir (Ölm.606/1209) dini ilimlerde şöhret bulmuştur.¹¹⁷ Musul'un ilim ile meşgul ailelerinden biri de dedeleri Büyük Selçuklu emirlerinden¹¹⁸ olan Türk asıllı Boldacı ailesidir.¹¹⁹ İlk şöhrete ulaşan Ebu Muhammed Mahmud el-Boldacı el-Musulî (Ölm. 623/1226), Hanefî fakihleri arasında ileri gelenlerdendir.¹²⁰ Bundan başka hadis alimlerinden Meceddin (Abdullah b. Mahmud) İbn Boldacı (Ölm 641/1243) din alimlerinin meşhurlarından idi.¹²¹

Gramer ve Lugat Alimleri: Bu sahada Musul'da tanınmış bilginler yetişmiştir. Bunlardan Ebu'l-Harem Mekki b. Reban b.Şebbe el-Maksimî (Ölm 603/ 1206)¹²² ve Ahmed b. el-Hüseyn b. el-Habbazi (Ölm.639-1241) ve Afifeddin Ebu'l-Hasan Ali b.Adlan (Ölm.666-1267) belli başlı gramer ve lugat alimlerindedir.¹²³ Matematik ve Tabiat İlimleri: Ünlü astronom Nasıreddin Tusi (ez-Zac el-İlhanî) adlı eserinde "Meraga'da rasathaneyi kurmak için Dimaşk'tan, Musul'dan, Tiflis'ten ve başka yerlerden bilginler topladım." derken Musul'daki müspet ilimlerdeki gelişmeye dikkat çeker.¹²⁴ Muzaffer b. Muhammed et- Tellaferî (Ölm.607/1210)'nin Musul'da astronomide şöhret kazandığı ve Atabeg Kutbeddin için bir takvim tertiplelediği rivayet olunmaktadır.¹²⁵ Riyazi ilimlerde Meceddin Ebu Hafs Ömer b. Ahmed el- Ansafi (Ölm.613/1216),¹²⁶ tıp ilminde Hakim Muhazzeb ed-Din Ali b. Ahmed el-Bağdadî İbn-i Habal (Ölm.610/1213)¹²⁷ ileri gelenler alimlerden idiler. Musul'un tanınmış tabiblerinden olan Muhammed Abdullatif el-Bağdadî (Ölm.629/1231) zamanının en şöhretli simalarından idi.¹²⁸ Musul'da müspet ilim sahasında İbni Man'a ailesi mühim rol oynamıştır. Bu aileden Kemaleddin Musa b. Yunus (Ölm.639/1242) aklî ilimlerle

¹¹⁶ İbn Hallikan, a.g.e., c.I, s.437

¹¹⁷ Sadreddin el-Hüseyni, Ahbarî'd-Devleti's-Selçukiyye (Trc. Necati Lugal), Ankara, 1943, s.31.

¹¹⁸ İbn Kesir, a.g.e., c. XIII, s.116.

¹¹⁹ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.212.

¹²⁰ İbnü'l-Fuvati, a.g.e., s.156

¹²¹ Ebu Şame, a.g.e., c. I, s.674; İbnü'l-Fuvati, a.g.e., s.55; İbnü'l-Verdi, a.g.e., c.II, s.82.

¹²² İbn Kesir, a.g.e., c. XIII, s.46.

¹²³ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.213.

¹²⁴ el-Yununi, a.g.e., c.II, s.392; İbn Tağriberdi, a.g.e., c.VII, s.226.

¹²⁵ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.214.

¹²⁶ İbnü'l-Fuvati, a.g.e., s.199-200.

¹²⁷ Safedi, el-Vâfi bi'l-Vefeyât (Nşr. Bibliotheca Islamica), Weisbaden, 1962-1993 s.206; İbn Haldun, Kitabü'l-İber, c. V, Beyrut, 1979, s.36.

¹²⁸ Süheyl Ünver, Selçuklu Tababeti, Ankara 1982, s. 91.

meşgul olmuş ve Musul'un pek çok medresesinde müderrislik yapmıştır. Matematikte üstad olduğu ve 14 dil bildiği rivayet olunur.¹²⁹

Güzel Sanatlar: Atabegler de Selçuklular gibi güzel sanatlara ilgi göstererek teşvik ederlerdi. Bunun tabii bir neticesi olarak Musul'da pek çok mimari eser oluşturulmuştur.¹³⁰ Bu eserlerden Nureddin Zengi Cami (566-568/1170-1172) ile Mücahiddin Kaymaz'ın (572/1176) yaptırdığı caminin kalıntıları bu dönem güzel sanatlarının en güzel örneklerindendir.¹³¹ Ayrıca Kemaliye Medresesi'nin Dicle'ye bakan büyük bir kubbesi ve Atabeg İzzeddin Mesud'un 1160'da yaptırdığı medresenin yazılarla süslenmiş mermer mihrabı, Atabeg Nureddin Arslanşah'ın 1193 tarihli mermer tezyinatlı levhaları ve Atabegler sarayının kalıntıları bu devir mimarisinin mühim örneklerinden bir kaçını teşkil etmektedir.¹³²

Selçuklu devrindeki tezyinat ve heykel gibi güzel sanat dalları Atabegler zamanında da büyük bir gelişme keydetmiştir. Binalarda, köprülerde, şehrin büyük kapıları üzerinde insan ve hayvan şekillerinden süslemeler yapıldı. Tezyinatın bir kısmı da nebat yaprakları ve birbirine geçmiş Arapça yazılardır. Oyma ve kabartma tasvir halinde görülen ve aslında Orta Asya'dan intikal eden sanatlardan XII-XIII. asra ait Musul'un cilasız ve kabartmalı çanak işleri de başlı başına bir nevi teşkil eder. Musul Atabegler sarayında bu eserlerden bazıları ele geçmiştir.¹³³

Nebati tezyinat ağaç üzerinde hususi bir sanat halini almıştır. Bu da esasında Orta Asya'da Uygurlar'da görülüyordu. Bunun tesirleri Musul'da da izlenebilmektedir.

Yine XIII. asırda altın, gümüş ve sarı bakır madenleri üzerinde işleme sanatında Musul büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. Bu sanatta çalışanlardan biri Ahmed et-Türki en-Nakkaş el-Musulî (623/1226-1227) idi. Bu sanatın birkaç numunesi halen elimizde mevcuttur.¹³⁴

El İşleri, Resim, Yazı: Selçuklular kendilerine has bir resim mektebi "ecole" tesis etmişlerdi. Bu ecole Bağdad ve Irak Mektebi adıyla anılmaktadır. Bu mektebin temsil ettiği ve Doğu Türkistan ibadethanelerinde ki resim tarzının tesirlerini taşıyan

¹²⁹ İbn Hallikan, a.g.e., c.II, s. 176; İbnü'l-Verdi, a.g.e., c.II, s.192; İbn Haldun, a.g.e., c.V, s.163.

¹³⁰ Muhammed Zeki Hasan, *el-Fünunü'l-İraniye, Kahire, 1946.*

¹³¹ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.215; Safwan KHalaf Tell, XII-XIII. Yüzyıl İslami Minyatürlü Yazmaların Uslub Gelişmesi, basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1974, s.249.

¹³² Safwan Khalaf Tell, a.g.e., s.251; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.216.

¹³³ Safwan Khalaf Tell, a.g.e., s.160; Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.219.

¹³⁴ Safwan Khalaf Tell, a.g.e., s.255.

üslup, renklerin dikkatinde ve tazeliğinde çağdaş batıdaki resimlerden geri kalmazdı. Çini işlerinde de Musul ve Rakka şehirleri şöhret kazanmışlardı. Yine belli başlı kaynaklar ve vesikalardan anlaşıldığına göre Musul'da yazı ve tezhip sanatı yüksek bir seviyeye ulaşmıştı.¹³⁵

Diğer Sanatlar: Bu dönemde Musul'da yukarıda incelediğimiz dalların dışında müzik ve ses sanatkarlığında da meşhur olan kişiler vardı. Bunlardan Atabegler hizmetinde çalışan Muhammed b. Osman el-Nahçıvanî el-Mülahhim (Doğ.558/1262)'i sayabiliriz. Bundan başka Atabegler devrinde şimdiki Karagöz oyunlarına benzer "Tayf el-Hayal" denilen oyunu Şemseddin Muhammed b. Danyal b. Yusuf el-Musulî (Ölm.608/1211), hem yazmış ve hem de bu hayal oyunlarını icra etmiştir.¹³⁶

III. DEVRİN ÖNEMLİ İLİM ADAMLARI

Musul'da Atabeglerle başlayan ilim ve kültür hamlesi neticesinde pek çok alim yetişmiştir. Bu dönemde Musul bir cazibe merkezi olmuş ve civar memleketlerden pek çok insan ilim öğrenmek için Musul'a gelmiştir. Dini, edebi, tarihi ve inşa sahalarının yanı sıra oldukça önemli coğrafi ve biyografik ansiklopediler de bu dönemin kültür ürünleri olarak ortaya çıkmışlardır.

Dönemin meşhur ilim adamları şöyledir:

İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali İbnü'l-Esir (1160/1233): Mecdeddin Ebu's-Saadet el-Mübarek'in kardeşidir. Ortaçağın en büyük tarihçisidir. 4 Cemaziyelevvel 555/12 Mayıs 1160 yılında Cezire-i İbn-i Ömer'de doğmuştur. İlk tahsiline bu bölgede başlayan İbnü'l-Esir, ardından ailesi ile birlikte Musul'a yerleşmiştir. Musul'da Ebu'l-Fazl Abdullah b. Ahmed et-Tusi'den ders almıştır. Pek çok kez Bağdad'a giderek Şafii fakihî Ebu'l-Kasım Ya'îş b. Sadaka ve Ebu Ahmed Abdulvahhab b. Ali es-Sûfi'den ders almıştır. Bağdad dışında Şam ve Kudus'e de giderek önemli alimlerinden ders tahsil etmiştir.

İbnü'l-Esir, Hem Musul Atabegliği tarihi bakımından ve hem de XII-XIII. yüzyıllar için birince elden kaynak niteliğine sahip önemli eserler kaleme almıştır. İbnü'l-Esir, ilim adamı ve mütebahhir bir kişidir. Hadis ilminde öncü olmasının yanı

¹³⁵ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.216.

¹³⁶ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.218.

sıra çeşitli konularda ve özellikle Arapların nesep ve haberlerini en iyi bilen tarihçilerdendir. İbnü'l-Esir, 25 Şaban 630/ 6Haziran 1233 tarihinde Musul'da ölmüştür.

Eserleri ise şöyledir:

1.el-Kamil fi't-Tarih: 12 ciltten mürekkep olan bu eser umumi bir İslam Tarihi'dir. Müverrih, eserini, yaradılıştan başlatmışve H. 628 yılının olaylarıyla bitirmiştir.

2. et-Tarihü'l-Bahir fi Devleti'l-Atabekiyye: Musul Atabeglerinin tarihini yazdığı eseridir. Çalışmamızın da başlıca kaynaklarından olan son derece önemli bir eserdir.

3.Üsdü'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahabe: Sahabelerin hayatlarını anlatan bir tarih kitabıdır.

4.Kitabü'l-Ensab: Bu eser Sem'anî'nin olup özetini yapmıştır.¹³⁷

Ebu'l-Haram el-Mekkî b. Reyryan (Ölm.H.603/1206-1207): Ortaçağın en büyük İslam Tarihçilerinden biri olan İbnü'l-Esir'in hocası olan Ebu'l-Haram, nahiv, kıraat ve lugat sahasında ileri gelen üstadlardandı. Bu ilimlerden başka fıkıh ve matematik sahasında da ilim ehli idi. Mütevazi bir insan olan Ebu'l-Haram, sabahın erken saatlerinden itibaren halkın kendisine olan ilgisine maruz kalır, akşama kadar onların sorularını cevaplandırırdı.¹³⁸

Mecdeddin Ebu's-Saadet el-Mübarek b. Muhammed b. Abdülkerim el-Katib (544-1149/606-1210): Musul'un en tanınmış ilim adamlarından biri olan Ebu's-Saadet, İbnü'l-Esir kardeşlerdendir. Atabegliğin pek çok kademesinde görev yapmıştır. İnşa üzerine ve dini ilimlerle ilgili pek çok eser kaleme almıştır. İbnü'l-Esir, kardeşi hakkında şu bilgileri aktarır: "...bir çok ilimde söz sahibi idi. Özellikle fıkıh, usuli fıkıh, usuli hadis, hadis, nahiv ve dil ilimlerinde tam bir üstad idi. Onun tefsir ,hadis, nahiv, matematik ve garibü'l-hadis konusunda eserleri vardır. Bunların dışında ayrıca yazdığı eserleri bulunmaktadır. Sözü tam olarak oturtan ve yazdığı her sözü bir darb-ı mesel olacak şekilde mükemmelce yazan fevkalade bir yazar idi. Bütün bunların yanı sıra, dinine son derece bağlı idi. Çağının büyük alimlerinden ve gerçekten uyulması gereken şahsiyetlerden idi. Olabilir ki bu söylediklerimi duyanlar mübalağa yaptığım hususunda

¹³⁷ İbn Hallikan, a.g.e., c. III, s. 348-350; Ebu'l-Fida, a.g.e., c. III-IV, s.161; İbnü'l İmad, Şezerâtü'z-Zehab fi Ahbari men Zeheb, c.IV, Beyrut, 1986, s. 137; Abdülkerim Özaydın, D.İ.A., "İbnü'l-Esir Maddesi", c.XXI, s.26; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.619.

¹³⁸ İbnü'l-Esir, 1987, c. XII, s.213.

beni itham edebilirler, fakat çağımızda yaşayıp da onun şahsiyetini gören, onu tanıyanlar ve ilmine vakıf olanlar benim onun hakkında söylediklerimi çok az bulacaklardır.¹³⁹

İbn-i Hallikan onun kaleme aldığı eserleri şöyle sayar:

1. Câmîu'l-Usûl fi Ehâdis er-Rasûl (Hadis Usulü Hakkında)
2. en-Nihâyet fi Ğarîbi'l-Hadîs 5 Cilt (Kayıp Hadisler Hakkında)
3. el-İnsâf fi'l-Cem' Beyne'l-Keşf ve'l-Keşşâf (Kur'an Tefsiri Hakkında)
4. el-Mustafa ve'l-Muhtar fi Ed'iyye ve'l-Ezkâr
5. Latîf fi San'ati'l-Kitâbe
6. el- Bedf' fi Şerhi'l-Fusûl fi'n-Nahvi Li İbn'd-Dehhân
7. Divânü'r-Resâil
8. eş-Şâfi fi Şerhi Müsned el-İmam eş- Şâfiî 'dir.¹⁴⁰

Ebu'l-Mehasin Yusuf b. Rafi' b. Temim b. Utbe b. Muhammed b. Attâb el-Esedî (539-1145/632-1234): Musul'da doğup büyüyen alimlerden biridir. Tarihçi kişiliği ve İbn-i Şeddad ismiyle şöhret bulmuştur. Şafi fakihlerinin meşhurlarındandı. Musul'da bulunan alimlerden Abdullah b. Hızır b. Siracî ile Hatib Ebu'l-Fazl Abdullah b. Ahmed et-Tûsî, Esad b. Abdullah eş-Şehrîzori ve Muhammed b. Muhammed b. El-Hayyânî'den fıkıh öğrenimini tamamlamıştır. İbn-i Şeddad, edebiyat ve hadis derslerini ise o sıralarda Musul'da bulunan Ebu Bekir b. Yahya b. Sa'dun el- Kurtubî den aldı. Ayrıca Bağdad'a giderek Nizamiye Medresesi müderrislerinden Ebu Bekr Şaşı'nın ders halkasına iştirak etti. Burada dört yıl kaldıktan sonra Musul'a dönerek çeşitli medreselerde müderrislik yaptı. 586/1187 yılında Selahaddin Eyyubi tarafından yanında çalışması için teklif alınca buna hayır diyemedi. Kudüs kadılığı ve kazaskerliği yapan İbn-i Şeddad, Selahaddin'in oğlu el-Melik ez-Zahir'in yanına Haleb'e giderek kadılık görevini 632/1234 yılında ölünceye kadar burada sürdürdü.

Eserlerine gelince:

1. Melce-i el- Hükkâm İltibâs el Ahkam: Kaza konularıyla ilgilidir.
2. Delâilü'l-Ahkâm: Hadislerden kazaî hüküm çıkarılması hususunda iki ciltlik bir kitaptı.
3. el-Mu'ciz el-Bâhir: Fıkıh konularıyla ilgili eseridir.

¹³⁹ İbnü'l-Esir, 1987, c. XII, s.245.

¹⁴⁰ İbn Hallikan, a.g.e., c. IV, s.141.

4. Siret-u Salahaddin: Bir tarih kitabı olup Salahaddin Eyyubi'nin hayatını ve devrini anlatan müstakil bir eserdir.¹⁴¹

Ziyaeddin Nasrullah b. Muhammed b. el-Esir el-Cezirî: Musul'un meşhur ailelerinden birine mensup fazilet sahibi ve fikir ve görüşlerine itibar edilen bir ilim adamıydı. İbnü'l-Esir kardeşlerin en küçüğüdür. Bir ara Salahaddin Eyyubi ile oğlu Melik Efdal'in vezirliğini yapmıştır. Ancak Dımaşk'ın fethi sonrası kardeşler arasında taht kavgaları başlaması üzerine Musul'a geri dönmüştür. Musul'da Atabeg Nureddin Arslanşah tarafından kabul görmeyince Halife En-Nasır Lidinillah'ın daveti üzerine Bağdad'a gitti.¹⁴² Ziyaeddin Nasrullah, devlet hizmetindeki görevinden başka inşa sanatı üzerine önemli eserler kaleme almıştır. Eserleri:

1. el-Mesel es-Sâyir fi Edeb el- Katib ve'ş-Şair
2. el-Veşy el-Merkûm fi Hall el-Manzûm
3. el-Meânî el-Muhterea fi Sınâ'ati'l-İnşâ eserlerinden bazılarıdır.¹⁴³

Esad Ammar el-Halatî: Musul'un meşhur edebiyatçı ve şairlerinden biridir. İ.İzzeddin Mesud'un hizmetinde bulunmuştur. Esad Ammar, 1190 yılında haçlılara karşı Salahaddin Eyyubi'ye yardıma gönderilen Musul birliğine katılmıştır. Sonradan katıldığı bu seferi "Seyahatname" adıyla kaleme almıştır. Ancak, 1205 yılında, söylediği hicivli şiirler yüzünden gözden düşen Esad b. Ammar, Nureddin Arslanşah tarafından hapse atılmış ve 1210 yılındaki ölümüne dek hapiste tutulmuştur.¹⁴⁴

Ali b. İbrahim b. İsmail el-Hanefî Ali el-Gaznevi el-Belhî: Dönemin ileri gelen Hanefî alimlerindenidir. Musul'da bir süre Hanefî medreselerinde müderrislik yapmıştır. Daha sonraları Nureddin Mahmud'un ricasıyla Haleb'e giderek Hanefî medresesi müderrisliğine tevliyet etmiştir.¹⁴⁵

Ebu Tahir Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed et-Tûsî: Musul'da bulunan meşhur alimlerden olup hadis alimiydi.¹⁴⁶ Sıbt ibnü'l-Cevzi, Musul'a yapmış olduğu seyahat sırasında bu kişiden ders dinlediğini belirtmektedir.

¹⁴¹ İbn Hallikan, a.g.e., c. VII, s. 87-89; M.EsadTalas, a.g.e., s.92-93; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.620.

¹⁴² İbnü'l-Furat, Tarih-i İbnü'l-Furat (Nşr. Hasan Muhammed eş-Şemmâ), c.IV, Basra, 1967, s.165.

¹⁴³ Douglas Patton, Douglas Patton, A History of the Atabegs of Mosul and Their Relations with the Ulama, (Ph. D. Dissertation), New York, 1982, s.27.

¹⁴⁴ İbnü'l-Adim, Bugyatü't-Taleb fi Tarih-i Haleb, Selçuklularla İlgili Hal Tercümelere (Neşr. Ali Sevim), Ankara, 1976, s.185-186.

¹⁴⁵ İbn Şeddad, el-A'lakü'l-Hatire fi Zikri Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire (Nşr. Yahya Zekeriya Abbara), c.I, Dımaşk, 1978, s.268.

¹⁴⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzi, a.g.e., c.VII, s. 516.

Ebu'l-Kasım Nasr b. Ukayl b. Nasr el-Erbilî: Erbil'in ileri gelen alimlerinden birisiyken 1204 yılında Bağdad'a gitmesi üzerine Muzaffereddin Gökböri tarafından mallarına el konulunca Atabeg I. Nureddin Arslanşah'ın daveti üzerine Musul'a gelmiştir. Nureddin Arslanşah tarafından her türlü ihtiyacı karşılanan el-Erbilî, 14 Rebiyülahir 619 (28 Mayıs 1222) tarihindeki vefatına dek Musul'da yaşamıştır.¹⁴⁷

Ebu Abdullah el-Hüseyinb. Amrb. Bâ el-Mavsilî (Ölm.622/ 1225): Musul'un meşhur muhaddislerinden olan Ebu Abdullah el-Hüseyin'in pek çok eseri vardır. Ölümünde (Rebiyülahir 622/ Nisan 1225) Musul'da bulunan Erbil hakiminin yaptırdığı Darü'l-Hadis'in meşihatında bulunuyordu.¹⁴⁸

Şerefüddin Muhammed b. Ulvân b. Muhacir(Ölm. Mart-Nisan 1219): Musul'un muhtelif medreselerinde Şafii fakihi olarak müderrislik yapmıştır.¹⁴⁹

Said ed-Devleî: Musul'un Devleî Köyü'nden olan Said ed-Devleî son derece alim bir zattır.

IV.DEVRİN DİĞER ÖNEMLİ MİMARİ ESERLERİ

1.Ribatlar

Atabegler yapmış oldukları kültürel faaliyetler içinde ribatlara da büyük bir önem vermişlerdir. Zira bunu iktidar oldukları süre içerisinde yapmış oldukları ribatlar ile göstermişlerdir. Örneğin I. Seyfeddin Gazi, Musul'da inşa ettirdiği medresenin yanı sıra bir de sufiler için ribat yaptırmış, mali yapısını finanse edebilmek içinde vakıflar kurmuştu. I. Seyfeddin Gazi'nin yaptırdığı bu ribat nehir tarafında olup Babü'l-Meşru'a'yapılmıştı. Said Deveci ise, mezkur ribatın, Eski Atabeglik Medresesi (Medresetü'l-Atabekiyye el-Atika)'nin yanında, bugün "İsa Dede" adıyla bilinen mevkide bulunduğunu kaydeder.¹⁵⁰ Atabeglerin meşhur vezirlerinden olan Vezir Cemaleddin'in yaptırdığı ribatları ise İbnü'l-Esir zikreder.¹⁵¹ Yine Mücahiddin Kaymaz'ın, yaptırdığı kendi adını taşıyan caminin müstemilatına dahil olmak üzere bir de ribat inşa ettirmişti.¹⁵²

¹⁴⁷ İbnü'l-İmad, a.g.e., c.IV, Beyrut, 1986, s.86-87; M.esad Talas, a.g.e., s.110.

¹⁴⁸ İbnü'l İmad, a.g.e., c.V, s.100; Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.612.

¹⁴⁹ İbnü'l-Esir, 1987, c.XI, s.307.

¹⁵⁰ Said Deveci, a.g.mkl., 1957, s.128; H.946 (1539) yılında buranın evkafı olan çiftlikten 500 akçelik gelir elde ediliyordu. Bakınız Nilüfer Bayatlı, XVI Yüzyılda Musul Eyaleti, Ankara, 1999, s. 124.

¹⁵¹ İbnü'l Esir, 1987, c. XI, s. 251.

¹⁵² İbnü'l-Esir, 1963, s. 194; İbn Kesir, a.g.e., c. XII, s.520; Halil İbrahim gök, a.g.e., s.623.

2.Dârü'l-İmâre (Darü's-Sultan)

Musul'da dârü'l-imâre'nin varlığına ve özelliğine geçmeden evvel İslam tarihi boyunca gelen uygulamalara bir göz atmakta yarar var.İslam şehirlerinde merkezi bölgede bulunan ikinci yapı dârü'l-İmâredir. Zira Medine'de kurulan Mescid-i Nebevi'nin bir bölümü Hz. Muhammed'in ikametine ayrılmıştır. Kurduğu yeni devletin başkanı olan Hz. Muhammed, devletle ilgili bütün işlerini buradan yürütmüştür. İlk kez Hz. Muhammed döneminde cami ile dârü'l-İmâre beraberliği gerçekleştirilmiştir. Hz. Ömer zamanında, devlet başkanı için özel bir bina yapıldığı ve bu yapının dârü'l-İmâre ismiyle anıldığı bilinmektedir.

İlk İslam şehirlerinden olan Basra ve Kûfe'de, dârü'l-İmâre'nin başlangıçtan beri caminin yanında bulunduğu, hatta Emeviler döneminin başlarında söz konusu şehirlerde, bu iki yapı birbirine bitişik olarak inşa edilmiştir. Yine Müslümanlar tarafından kurulmuş Fustat, Kayravan, Bağdad ve Askar gibi şehirlerde de dârü'l-imâre hep caminin yanında yer almıştır. Bu şehirlerden Bağdad, Basra ve Kûfe'de olduğu gibi, dârü'l-İmâre camiye bitişik şekilde inşa edilmiştir.¹⁵³

Cami-dârü'l-İmâre beraberliğini, fetihle ele geçirilmiş şehirlerde de görmek mümkündür. Mesela Şam'da, bir süre Hıristiyanlarla ortaklaşa kullanılıp, daha sonra yerinde büyük bir cami inşa edilen kilisenin yanındaki eski Bizans sarayı, yerniden düzenlenerek dârü'l-İmâre olarak kullanılmıştır.

İlk dönemlerde cami ile hap yan yana bulunan dârü'l-imâre genellikle caminin kible tarafında yer almaktaydı. Emeviler döneminin ortalarından itibaren dârü'l-imâre, caminin yanından ayrılarak şehrin çeşitli yerlerine nakledildiği, hatta bazı idarecilerin şehirlerin dışında gayri meskun bölgelerde kurdurdukları saraylarda veya küçük sitelerde ikamet etmeyi tercih ettikleri görülmektedir.¹⁵⁴

İslam ülkelerinde birtakım karışıklıkların, çekişmelerin, sürtüşmelerin baş gösterdiği ve bu durum karşısında ülkeyi yöneten idarecilerin güçsüz kaldığı dönemlerde, özellikle taşrada bulunan bazı idareciler, güvenliklerini sağlamlaştırmak

¹⁵³ Yılmaz Can, İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı, Ankara, 1995, s.109.

¹⁵⁴ Yılmaz Can, a.g.e., s.110.

maksadıyla, şehir merkezinden biraz uzakta, münasip bir konuma sahip müstahkem yerlerde (kasaba,içkale vb.) ikamet etmeyi tercih etmişlerdir.¹⁵⁵

Musul'da bulunan ve dârü'l-imâre diye bilinen yapı Musul'un fethinden hemen sonra Utbe b. Ferkad es-Selemi tarafından yaptırılmıştı. Bu bina, Emeviler, Abbasiler, Hamdaniler, Ukayliler ve Selçuklular zamanında, uzun müddet Musul idarecilerinin konağı ve hükümet merkezi olarak kullanıldı. Dârü'l-imâre, eski Emevi Cami'nin karşısında, cami ile nehir arasındaki bir noktada bulunuyordu. Ancak Atabegliğin ilk hükümdarı İmadeddin Zengi, Dârü's-Sultan adlı yeni bir yapı yaptırarak bazı köşkler ilave ettirdi. Bu yeni yapı eski hükümet merkezi ile Dicle nehri kıyısında idi.¹⁵⁶ Bu günden sonra hükümet konağı (dârü'l-memleke) olarak bu bina kabul edildi ve tüm Atabeglik tarihi boyunca Atabeglerin konakladıkları ve memleketi yönettikleri merkez oldu. İbn cübeyr, "Dûr es- Sultan"ın surlara bitişik olduğunu ve saray ile meskun mahalleler arasında bulunan genişçe bir caddenin şehrin yüksek kısmını aşağı semtlere bağladığını söyler.¹⁵⁷ Bu yapı Bedreddin Lü'lü'nün iktidarı döneminde restore edilerek Karasaray adını almıştır.¹⁵⁸ Bu yapıdan küçük bir bölüm günümüze kadar gelebilmiş ve koruma altına alınmıştır.

3.Musul Kalesi

İmadeddin Zengi'yle başlayan imar hareketine sahne olan Musul'da dârü's-sultan'dan başka bu sarayın bitişik olduğu ve bugün hiçbir iz kalmayan şehrin kuzeyindeki yüksek kesimde yer alan Musul Kalesi Atabegler zamanında şehrin savunmasında oynadığı rol dolayısıyla elden geçirilmiş ve sağlamlaştırılarak müstahkem bir hale getirilmiştir.¹⁵⁹ İbni cübeyr 1184 teki ziyaretinde bu kaleyi gördüğünü söylüyor.¹⁶⁰

¹⁵⁵ Yılmaz Can, a.g.e., s.111.

¹⁵⁶ İbnü'l-Esir, 1963, s.77; İbnü'l-İbri, a.g.e., c.II, s.382; Said Deveci, "Kal'atü'l-Mavsil fi Muhtelifi'l-Usur" Sümer Dergisi, S.X, c.I, Bağdad, 1954, s.104; Abdüsselam Uluçam, a.g.e., 1989, s.155-156; Hasan Salih, a.g.e., s. 78-79.

¹⁵⁷ İbn Cübeyr, a.g.e., s.210.

¹⁵⁸ Karasaray'ın mimari özellikleri ve kitabe metni için bakınız. Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul, 1984, s. 110-111; Said Deveci, a.g.mkl, 1954, s.104; Abdüsselam Uluçam, a.g.e., 1989, s.155-156; Hasan Salih, a.g.e., s. 78-79.

¹⁵⁹ İbnü'l-İbri, a.g.e., c. II, s.382; Said Deveci, "Suru'l-Mavsil", Sümer Dergisi, S.III, c.I, s.119; Abdüsselam Uluçam, a.g.e., 1989, s.207

¹⁶⁰ İbn Cübeyr, a.g.e., s.210; İbn Battuta, İbn Battuta, Seyahatname-i İbn Battuta (Çev. Mehmed Şerif), İstanbul, 1333-1335, s. 180.

Nureddin Mahmud 1171 yılında Musul'a geldiği zaman Bâbü's- Sur'dan kaleye girmiş ve şehre hakim olmuştu. Musul kalesi¹⁶¹ birkaç bin askeri barındıracak büyüklükteydi. İmadeddin Zengi, şehrin savunmasına önem verdiğinden kalenin tamirinden başka, şehir surlarını da onartmış ve Ukayliler ile daha önceki zamanlarda yapılmış olan surları yükseltmiş; önündeki hendeği elden geçirmiş; ona kendi adıyla bilinen yeni bir kapı (Bâbü'l-İmadi) açtırmıştı.¹⁶² Zengi, güvenlik unsurunu ön planda tuttuğundan, Musul'un tahkimatından başka ülke sınırlarının muhafazasına da önem vermiştir. Onun bu amaçla yaptırdığı Hakkariye bölgesindeki "İmadiye Kalesi" bu babta zikredilmelidir.¹⁶³ I. İzzeddin Mesud ise Musul surlarına bir kapı açtırmıştır. Bâbü'l-Ğarbî adıyla bilinen bu kapı, Bâbü'l-Kinde ile Bâbü'l-İrak arasında bulunuyordu. Daha önce şehrin bu kesiminde kapı yoktu. Bu semtte oturanlara büyük kolaylık sağlamıştı.¹⁶⁴ Yine Karasaray yakınlarındaki Bâbü'l-Meşru'a da, Atabegler zamanında açılan kapılardandır.¹⁶⁵

4.Köprüler

Musul Atabegliği zamanında yapılan önemli mimari eserlerden biri de köprülerdir. Bu köprüler genelde devlet idaresinde görev yapan vezir ve nâibler tarafından yapılmıştır.

4.a.El-Bâftâ Köprüsü

Musul Atabegliğinin önemli simalarından biri olan vezir Cemaleddin Muhammed el-İsfahanî el- Cevad'ın Ceziret-i İbn-i Ömer yakınlarında Dicle üzerinde yaptırdığı, ancak açılışını göremediği halkın emsalini görmediği köprüdür. Bu köprü'nün yapımında yontma taş, demir, kurşun ve kireç kullanılmıştır.¹⁶⁶

¹⁶¹ Musul Kalesi, Osmanlı döneminde 1625 yılında inşa edilen ve "İç Kale" olarak bilinen hisarla karşılaştırılmamalıdır. İç Kale, güneyde, Dicle'nin batısında, Babu'l Cisir'in kuzeyinde yer alan bir adacık üzerinde; Musul Kalesi ise şehrin kuzeyinde, Darü's-Sultan ile Baştabya'nın bulunduğu Aynu'l-Kibrît mevkiî arasında bulunuyordu. Bugün aynı yerde "Belediye Parkı" bulunmaktadır. Bakınız. Said Deveci, a.g.mkl., 1954, s.103; Ahmed Gündüz, Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639), Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1998, s.84; Abdüsselam Uluçam, a.g.e., 1989, s.151.

¹⁶² Said Deveci, a.g.mkl., 1954, s.107; Said Deveci, a.g.mkl., 1947, s.121; Ahmed Gündüz, a.g.e., s.85.

¹⁶³ Hüseyin Ali el-Dakuki, a.g.e., s.220.

¹⁶⁴ İbnü'l-Esir, 1963, s.189; Said Devci ise, Babü'l Garbi'nin Mücahiddin Kaymaz tarafından açıldığını ileri sürer. Bakınız. Said Deveci, a.g.mkl., 1947, s.125.

¹⁶⁵ Said Deveci, a.g.mkl., 1947, s.126.

¹⁶⁶ İbnü'l-Esir, 1987, c. XI, s.308; İbnü'l-Ezrak, Tarih-i Meyyâfârikin ve Amid Tarihi, Artuklular Kısımı (Araştırma, İnceleme, ve Notlarla Çeviren: Ahmet Savran), Erzurum, 1992, s.131

4.b.El-Erbâd Köprüsü

Yine vezir Cemaleddin, Ceziret-i İbn-i Ömer yakınlarında el-Erbâd adı verilen ırmak üzerinde yaptırdığı köprüdür.¹⁶⁷

4.c.El-Yâryâr Köprüsü

Bu köprüde vezir Cemaleddin'in yaptırdığı köprüdür. Köprü, Ceziret-i İbn-i Ömer ile Fenek arasındadır. Dört göz halinde inşa edilen bu köprü için vezir Cemaleddin çok büyük harcamalarda bulunmuştur.¹⁶⁸

4.d.Bâbü'l-Hasbe Köprüsü

Bu köprüde Vezir Cemaleddin el-İsfahanî'ye ait olup Musul'da Bâbü'l-Hasbe yakınlarındadır.¹⁶⁹

4.e.Mücahidî Köprüsü

Mücahidin Kaymaz'ın yaptırmış olduğu külliyesinin yanında, Dicle nehri üzerinde inşa ettirdiği köprüdür. Bu köprü Musul'un aşağı banliyösünü (er-Rabad el-Esfel), nehrin doğusundaki el-Eyser sahiline bağlamakta idi. Bu köprü, Atabegler zamanında Musul'un ikinci köprüsü idi.¹⁷⁰ 1261 yılındaki Moğol istilası sırasında tahrip olmuştur. Bugün köprü yerinde yoktur.¹⁷¹ İbnü'l-Esir, Mücahiddin' Kaymaz'ın yaptırdığı eserler arasında nehirler üzerine bendler (kanâtır) yaptırdığını zikretmekle birlikte ayrıntıdan bahsetmez.¹⁷²

5.Hastaneler

Musul'da bu dönem içinde yapılan yada var olan hastaneler de köprülerin yapımı gibi vezirler yada nâibler tarafından yaptırılmıştır. Musul Atabeglerinin vezaret

¹⁶⁷ İbnü'l-Esir, 1987, c. XI, s.308; İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s.131.

¹⁶⁸ İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s.132.

¹⁶⁹ Said Deveci, a.g.mkl., 1947, s.123.

¹⁷⁰ İbn Hallikan, a.g.e., c. IV, s.82.

¹⁷¹ Said Deveci'nin kaydına göre, günümüzde Musulluların Kubri şeklinde tesmiye ettikleri enkaz, üç kısımdır.1. kısım: Kubrî ed-Decâc (TavuklarKöprüsü): Bu ismin konmasına, mahallenin tavuklarının Dicle'nin suları çekildiği vakit bu enkaz üzerinde tünemelerindendir. 2. kısım: Kubrî en- Nısf (Yarım Köprü): Bu ad, tavuklar köprüsünün güneyindeki bölümdür. 3. kısım: Kubrî es-Selam (Selam Köprüsü): Bu da Mücahidî Cami'nin tam karşısında yer alıp yarım köprüyü tamamlamaktadır. Bakınız. Said Deveci, "Cisru'l-Mavsil fi Muhtelifi'l-Usur", Sümer Dergisi, XII/1-2, Bağdad, 1956, s.119-123; Said Deveci, "el-Camiü'l-Mücahidî", Sümer Dergisi, XI/2, Bağdad, 1955, s.181.

¹⁷² İbnü'l-Esir, 1963, s.194.

makamını bir süre işgal eden vezir Cemaleddin el-İsfahanî, ilk hastaneyi yaptıranlardan biridir. Ayrıca Musul ve Nusaybin'de yetimler için okullar açtırmış, onların yiyecek, elbise ve muallim ücretlerini kendi bütçesinden karşılamıştır.¹⁷³

Yine Musul Atabegliğine nâiblik yapan Mücahidin Kaymaz'ın kendi adını taşıyan ve şehrin güneyinde bulunan caminin yapımı tamamlandıktan sonra, medrese, ribat,yetimler okulu ve birde hastahane yaptırmıştır.¹⁷⁴

6.Hanlar

Şehirlerin genel özelliklerinden biri olan hanlar, bu dönemin Musul'unda hem sur içinde ve hem de kenar semtlerinde pek çok halde bulunurdu. XII. Yüzyılın son çeyreğinde Musul'u gezen meşhur seyyahlardan İbn-i Cübeyr, şehrin içinde bulunan ve Kaysariye¹⁷⁵ (kapalı Çarşı) çarşısının tüccarlara mahsus büyük bir han olduğunu ve demir kapılarla kapatıldığını, etrafında birbirine bitişik dükkanlar ile evlerin yer aldığını rivayet eder.¹⁷⁶ Meşhur seyyahlardan İbn-i Batuta ise XIV yüzyılın ilk yarısında Musul'u ziyareti sırasında İbn-i Cübeyr'in sözlerini tekrarlar ve Musul'un hanları, hamamları çarşıları ve camileri ile dikkati çeken bir şehir olduğunu belirtir.¹⁷⁷

6.a. el-Han

1258'de Bedreddin Lü'lü' tarafından Musul-Sincar karayolu üzerinde yaptırılmış bir kervansaraydır..¹⁷⁸

7.Türbeler

Türbeler, her dinden insanlar için önemli olduğu kadar ortaçağ İslam dünyasında da ayrı bir yeri vardı. H. III/ M.IX. yüzyıldan itibaren İslam dünyasında

¹⁷³ İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s.133.

¹⁷⁴ İbn Cübeyr, 1184 yılında Musul'u ziyareti sırasında nehir kıyısında bulunan bu hastaneyi gördüğünü söyler. Bakınız. İbn Cübeyr, a.g.e., s.210; İbnü'l-Esir, 1963, s.194; İbn Hallikan, a.g.e., c.IV, s.82; İbn Kesir, a.g.e., c.XII, s.520; İbn Batuta, a.g.e., s.180; Said Deveci, a.g.mkl., 1957, s.116; said Deveci, a.g.mkl., 1955, s.184; Abdüsselam Uluçam, a.g.e., 1989, s.85.

¹⁷⁵ M.Streck, İslam Ansiklopedisi, "Kaysariye Maddesi", c. VI, s.482-483. Yunanca kökenli bir kelime olan "kaysariye", ortaçağ İslam şehirlerinde dükkanları, atölyeleri, depoları ve ekseriya hücreleri ile revaklı bir cami avlusu biçiminde dizilmiş resmi binaların heyet-i umumiyesi için kullanılmış olan bir tabirdir. Pazar sokağı anlamına gelen sükta farklı idi. Kaysariyye, üstü açık bir avlu etrafında üstü kapalı yollardan müteşekkil idi. Sükun ise bir tek kapalı yolu vardır. Geniş bilgi için bakınız. M.Streck, a.g.md., s.482.

¹⁷⁶ İbn Cübeyr, a.g.e., s.210.

¹⁷⁷ İbn Batuta, a.g.e., s.180.

¹⁷⁸ Abdüsselam Uluçam, a.g.e., 1991, s.17.

mezarlar üzerine kurulmuş türbelere rastlanmaktadır.¹⁷⁹ Mezarların üzerine bina yapılması adetinin Hz. Ömer zamanından beri biliniyorsa da, islamiyetin ilk yıllarında böyle bir olgunun mevcudiyeti pek mümkün görünmemektedir. Zira putperestliğe büyük bir tepki gösteren İslamiyet, bu tehlikeyi tam olarak bertaraf edemediği ilk yıllarda kabirler üzerine bina yapılmasını pek hoş karşıladığı düşünülemez. Türbe olgusunun şii anlayışın teşekkülünden sonra, H. II-III/ M. VIII-IX. Yüzyıllarda,iran veya doğu tesiri olarak şii Müslümanları vasıtasıyla İslam dünyasına sokulmuştur.¹⁸⁰

Bu dönemde de Musul'da pek çok türbe bulunmaktadır. Bu türbeleri ziyaret eden Musul halkı, buralarda fakirlere ve ihtiyaç sahiplerine yaptıkları yardım ve sadakalarla dini ve içtimai bir görev üstlenmişlerdir. Türbelerin etrafında yapılan mescidler, zaviyeler ve yetimhaneler aynı zamanda sosyal bir ihtiyaca cevap veriri nitelikteydi. Musul'da öteden beri bilinen bazı peygamber, sahabe ve evliye türbeleri bulunmaktaydı. Atabegler, peygamber türbelerine özel bir ihtimam göstermişlerdir. Bu türbelerden Danyal peygamber ve Circis nebinin tüebeleri surlarla çevrili şehir içinde yer alırken, Şit peygamberin türbesi surların dışında, Yunus peygamberin kabri ise Dicle nehrinin doğusunda Ninova'da bulunuyordu. Buralarda bulunan türbeleri ziyaret eden halk, burada fakir ve kimsesizler için yaptırılmış olan ribat, hankah gibi medreselere bağışlarda bulunarak dini ve sosyal yardımlaşma imkanı sağlıyorlardı.¹⁸¹ Musul'da hüküm süren atabeglere gelince bunlar, öldükleri zaman hayattayken yaptırmış oldukları medreselerin içindeki türbelerine defnedilmişlerdir.¹⁸²

7.a.İmam Abdurrahman Türbesi

İzzeddin Mesud'a tarafından 1193'te yaptırılan İzziye Medresesi olarak yaptırılmıştır. Medrese zamanla yıkılmış içindeki türbe İmam Abdurrahman bin Hüseyin'e ithaf edilmiştir.

7.b.İmam Yahya Ebu'l-Kasım Türbesi

1239'da Bedreddin Lülü tarafından yaptırılmıştır.

¹⁷⁹ E.Diez, Encyclopedie de l'İslam, "Kubba Maddesi", Tome V, Paris, 1986, s.290.

¹⁸⁰ Yılmaz Can, a.g.e., s. 145.

¹⁸¹ İbn Cübeyr, a.g.e., s.211-212.

¹⁸² Halil İbrahim Gök, a.g.e., s.635

7.c.İmam Avnüddin Türbesi

1248'de Bedreddin Lülü tarafından yaptırılmıştır.¹⁸³

7.d.İmam Bahir Türbesi

Hz. Hüseyin'in torunlarından İmam Bahir adına inşa edilmiştir. Atabekler dönemi sonunda yapıldığı sanılan türbenin kesin tarihi bilinmemektedir.

7.e.Şeyh Fethi Türbesi

bu dönemde Musul'da mevcut türbelerden olan Şeyh Fethi Türbesinin XII. yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır..

7.f.Sitti Zeyneb Türbesi

Hz. Ali'nin kızı Zeyneb için Bedreddin Lülü zamanında, Muhammed İbn-i Zeman tarafından 1246'da vakfedilmiştir.

7.g.Pencit Ali Türbesi

XIII. yüzyılda Musul'da var olan türbelerden biridir. Türbenin VI. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı sanılmaktadır.

8.Baştabya

Musul şehrinin güvenliğine ve emniyetine oldukça önem veren İmameddin Zengi tarafından 1146'da yaptırılmıştır.

9.Karasaray

1233 yılından sonra, eski Zengi Sarayı üzerine Bedreddin Lülü tarafından yaptırılmıştır.¹⁸⁴

V. Bedreddin Lü'lü'nün Kültür Politikası ve Atabeglik Eserlerine Tesiri

Bedreddin Lü'lü, Musul'da hakimiyeti ele geçirdikten sonra, kendi otoritesini yerleştirebilmek maksadıyla, Musul'da Atabeglerden kalma ve onların ismini hatırlatan

¹⁸³ Abdüsselam Uluçam, a.g.e., 1991, s.15.

¹⁸⁴ Abdüsselam Uluçam, a.g.e., 1991, s.16.

ne varsa ortadan kaldırmayı amaçlayan bir kültür siyaseti takip etmiştir. İzlemiş olduğu bu siyaseti halk katında makbul bir hale getirmek için ehl-i Beyt'e mensup kişilerin isimlerini ön plana çıkartarak Atabeglerin isimleriyle anılan mimari eserlerin isimlerini değiştirmiştir. Örneğin İzzeddin Mesud'un medresesini ve türbesini Hz. Hüseyin'in oğlu İmam Abdurrahman'a çevirmiştir. Yine, I. Seyfeddin Gazi'nin yaptırdığı ribatın bulunduğu mevkinin ismini İbn-i Ali Makamı /İsa Dede'ye; Nureddin Arslanşah'ın yaptırdığı Nuriye medresesini de "Makam-ı İmam Muhsin" olarak değiştirmiştir. Bedreddin Lü'lü'nün, Musul'da tatbik ettiği ve "Adeviyye Hareketi" olarak adlandırılan bu siyasetin temelini Musul'da yaşayan Şeyh Hasan Şemseddin b. Eş-Şeyh Adî b. Eş-Şeyh Sahr el-Emevi el-Adevi belirlemişti. Bu uygulamanın neticesinde Atabeglerin isimleri ve eserleri büyük ölçüde Musul'dan silinmiştir.¹⁸⁵

¹⁸⁵ Halil İbrahim Gök, a.g.e., 612-613.

SONUÇ

Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan topraklar insanların ilk medeniyetlerini kurdukları ve Mezopotamya diye adlandırdıkları bölgedir. Medeniyet ile su arasındaki bire bir ilişki, ilkçağ medeniyetlerinin de tamamen su kenarlarında kurulmuş olması bu bölgenin önemini artırmıştır.

Tarih içinde Musul'u inceleyecek olursak her dönemde Mezopotamya bölgesinin önemli cazibe merkezi şehirlerinden biri olmuştur. Musul şehrinin stratejik ve jeopolitik önemi üç kıtayı birleştiren yollar üzerinde kurulu olmasından gelmekteydi.

Musul, Fırat ve Dicle nehri gibi dünyaca önemli iki nehrin birleştiği bir noktada bulunmasına rağmen siyasi istikrarsızlık ve belirsizlik neticesinde tarım ve sanayi on ikinci yüzyıl ortalarına kadar pek fazla gelişme gösterememiştir.

Musul ismi üzerinde tarih boyunca pek çok görüş ileri sürülmüştür. Bu görüşler içinde birbirine zıt fikirler olsa da bu isimlerin mutlaka şehrin kuruluşu ve gelişimiyle bağlantısı vardır. Bazı tarihçiler Musul ismini şehrin kurucusu Ravend b. Beyurasıf el-Ezdahhak'a atfederken, bazılarına göre ise İranlı (Sasani) satrapına Buz-Ardaşiran-şah unvanı verildiği için şehre Buz- Ardaşir adı da verilmiştir demektedir. Bir kısım tarihçiler ise doğu ve batı arasındaki yolların kavuşma noktasında olduğundan bu ismin verildiğini söylemişlerdir. Son dönemin pek çok tarihçileri ise Musul, ismini bu mevkide nehrin müteaddid kollarının bir tek yatakta akmak üzere birleşmiş olması keyfiyetinden almaktadır demektedirler.

Musul şehrinin bölümleri hakkındaki düşüncemizi belirtebilmek için ufak tefek farklılıklara rağmen karakteristik özellikleri aynı olan İslâmi şehirlerin yapısını incelemek doğru olacaktır. İslâmiyet'in getirmiş olduğu etkileşim; iklim, coğrafi şartlar ve etnik gruplara göre bir takım farklılıklara da yer veren genel bir görünüm arz etmektedir. Bu özellikte İslâm dininin yanı sıra, İslâm'ın girdiği bölgedeki etnik grupların kültür mirasları ve yaratıcılık güçleri de etkili olmuştur. İslâmi tip şehirlerin oluşmasında yukarıda bahsettiğimiz tüm bu özellikler etkili olmuştur. İslâm şehirlerinin hepsindeki genel bir özellik, şehrin orta yerinde bir Ulu Camii'nin bulunması ve şehrin bütün yollarının buraya çıkmasıdır.

Musul ilk dönemlerden itibaren semavi dinlerin merkezi olmuştur. İslâmiyet'in buraya yerleşmesinden önce Yahudilik ve Hıristiyanlık etkili dini gruplar olarak göze çarparlar.

Musul Şehri'nin tarihi seyrine bir göz atacak olursa: Asur imparatorluğuyla iskana açılan bölgede ilk kurulan şehir, bu devletin başkenti haline getirilen Ninova olmuştur. M.Ö. 612 yılında şehrin yıkılmasıyla birlikte Persler dönemine kadar bu bölgelerde iskan faaliyeti yapılamamıştır. Nihayet Pers hükümdarı Ravend b. Beyurasif el-Ezdahhak ile birlikte tekrar bu bölgede bir şehir kurulmaya karar verilmiş, ancak kurulacak bu şehir Ninova'nın yerine değil, Dicle'nin batı sahiline kurulmuştur. O dönemde Neverdeşir diye isimlendirilen şehir, bölgeyi fetheden Müslüman Araplar tarafından Musul olarak adlandırılmıştır. Bu ismi almasında asıl önemli olan sebep ise şehrin stratejik önemidir.

Bölgedeki ilk nüfus yapısı Asurluların başlattığı iskan faaliyetleri ile başlamıştır. Asur hükümdarı Ninos'un başkenti Asur'dan Ninova'ya taşınması neticesinin tabii bir neticesi olarak yeni başkente insan akını olmuş ve doğal olarak bu bölgeye Asur toplulukları bölgeye yerleştirilmiştir. Daha sonra M.Ö. 3000 yıllarında tüm Mezopotamya'ya göç eden Samiler ikinci bir insan grubunu oluşturmuştur.

Musul bölgesinde ilk dini menşeli topluluk Yunus peygamberin bölgeye peygamber olarak gönderilmesinin ardından Yahudiler oluşturmuştur. Ancak Yahudilerin bu bölgede hem nüfus olarak ve hem de siyasi bir güç olarak ehemmiyet kazanmaları çöl göçmeni olarak bölgeye göç eden İbranilerden sonra olmuştur.

Makedon kral İskender'in bu bölgede kurduğu hakimiyet ilk zamanlarda pek fazla etkili olamamış da olsa ileriki dönemler için Hıristiyan nüfusunun nüfuz kazanmasına zemin hazırlamıştır. Bölgeye peygamber olarak gönderilen Circis Nebi Hıristiyanların bölgede güç kazanmasını sağlamıştır.

Musul ve çevresinde Hıristiyan nüfusun dengeleri kendi lehine çevirmesi ile birlikte Yahudi nüfus ikinci planda kalmıştır. Bizans devleti Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesinin ardından Monofizit mezhebini ilk yıllarda devlet mezhebi olarak kabul etmiştir. Ancak 451 yılındaki Kadıköy Konsili'nde Monofizit mezhebini sapık bir mezhep olarak kabul edip yasaklamasıyla mezkur mezhebe inanan insanlar gördükleri zulüm yüzünden muhacir Hıristiyanlar olarak Musul ve çevresine yerleşmişlerdir. Bir diğer göç eden Hıristiyan grup ise yaşanan ekonomik sıkıntılar ve kabileler arasında var olan problemlerin ardından bölgeye gelen Eyad, Mudar, Rebia ve Tağlibi gibi Hıristiyan Arap kabileleridir. Bu göçler neticesinde şehrin demografik yapısı tamamen değişmiştir.

Musul şehrinin İslam fetihleri ile birlikte İslam devleti sınırlarına dahil olması Hz.Ömer döneminde Hicretin 20 yılında Utbe b. Ferkad es-Selemi'nin şehri fethetmesiyle olmuştur.

İslami fetihle birlikte Musul'un demografik yapısında köklü bir değişiklik olmuştur. Bölgenin yeni hakimi olan Müslümanlar şehri İslamlaştırmak ve yeni oluşan kimliklerini kabul ettirebilmek için dindaşlarını iskan ettirmek için faaliyette bulunmuşlardır. Bu amaç doğrultusunda Hazrec, Ezd, Temim, Hemedan, Rebia, Beni Vail Tağlibileri ve Şehvan kabileleri bölgede iskan ettirilmiştir.

Musul şehrine Utbe b. Ferkad es-Selemi'den sonra vali olan Harseme b. Arfece el-Bariki zamanında gerçek bir İslam şehri kimliğine bürünmüştür. Bölgede yeni bir imar faaliyeti başlatan vali Harseme, şehri yeniden kuracağı yeri tespit ettikten sonra İslam şehirleşmesine uygun olarak mahalleler ve cami yaptırmıştır. Hazrec, Şehvan ve Bevazic mahalleleri bu çalışmayla kurulmuş ilk mahallelerdir. İslam orduları ile şehre gelen Arapların iskan meselesini halleden Harseme, hem şehrin Araplaşmasını sağlamış hem de İslam devletinin kuzey bölgesinde bir askeri karargahın oluşmasını sağlamıştır.

Müslümanların Musul'u fethetmesiyle birlikte Hıristiyanların lehine olan nüfus dengesi Müslümanların lehine dönmüştür. Bu tarihten itibaren şehirdeki etkin siyasi güç Müslümanlar olmuştur. Böylece Musul'a siyasi bir istikrar gelmiştir. Öyle ki Hz. Osman döneminde Mısır, İskenderiyye, Mağrib, Azerbaycan ve Ermenistan'da isyanlar çıkmasına rağmen Musul bu isyanlardan etkilenmemiştir.

Hz. Ali döneminde başlayan iç karışıklıklardan Musul'da kendi hissesine düşen payı almıştır. Hz. Ali ile Muaviye arasındaki iç çekişmede başlarda Hz. Ali yanında yer alan Musul halkı, Hicretin 40 yılında Muaviye'nin Musul'a girmesine ses çıkarmayarak bir nevi saf değiştirmişlerdir.

Hz. Ali'nin şehit edilip Muaviye'nin halife olmasıyla birlikte Musul'daki siyasi istikrar bozulmaya başlamıştır. Hicretin 41 yılında Hz Ali yanlılarının Kufe'de isyan çıkarmalarıyla başlayan kargaşa, isyanın bastırılması ve isyancıların Musul'da yakalanarak öldürülmesi Musul'daki isyanlar zincirinin ilk halkasını oluşturmuştur.

Yezid b. Muaviye döneminde Musul'un iki büyük kabilesi olan Kays ve Kelb kabilelerinin taraf olmaları tekrar kabileciliğin ve kabile problemlerinin ön plana çıkmasına neden olmuştur. Kelb kabilesi Ümeyyeoğullarını desteklerken, Kays kabilesi

ise muhalif grubu desteklemiştir. Kays kabilesi bu dönemde en büyük güç olarak ortaya çıkması şehirdeki diğer kabileleri farklı ittifak arayışlarına itmiştir.

Halife Abdülmelik b.Mervan döneminde (H.74) Azerbaycan ve Musul yönetim olarak birbirinden ayrılmıştır. Böylece Bizans sınırında kuvvetli bir ordugah kurulmuştur. Şehir içinde bir takım idari değişikliklerin yaşandığı bu dönemde Hariciler Irak'taki Dar-ı Bâdi bölgesinde ayaklanmışlardır. Bu isyanı Musul'daki Şeyban ve Bekr kabileleri de desteklemiştir. Bu isyandan sonra her türlü harici isyanları bu iki kabile içinden çıkmıştır. Hatta son Emevi halifesi II. Mervan döneminde Dahhak b. Kays önderliğindeki isyan hareketinde Musul'u ele geçirmeye muvaffak olmuşlardır.

Musul'da Abbasi hakimiyetinin başlamasıyla birlikte yeni bir sindirme ve baskı dönemine girilmiştir. Zira Abbasiler Emevi yönetimine alışan kitlelerin gelecekte bir tehlike oluşturmasını önlemek için Abbasilerin ilk Musul valisi İbrahim b. Yahya şehirde büyük bir katliam yapmıştır.

Bütün yapılan bu baskı, şiddet ve sindirme faaliyetleri Harici isyanları çıkmasını engelleyememiştir. Bu isyanları engellemek için halifeler değişik yol ve yöntem izlemiştir. Hatta Halife Harun Reşid şehrin surlarını yıktırarak, Şehrizar, Sameğan ve Derabaz gibi bazı bölgeleri Musul şehrinden ayırmıştır.

Musul Halife Vasık döneminde farklı bir isyancı grubuyla karşılaşmıştır. Şehirdeki en eski etnik gruplardan olan Kürtler mezkur halife devrinde ayaklanmışlardır. İsyanın Isfahan, Cibal ve Fars bölgelerine de sıçramasıyla Halife, Vasif et-Türkî'yi isyanı bastırmakla görevlendirmiştir. Musul böylece ilk kez bir Türk Komutanla tanışmış oluyordu.

Halife Mutemid döneminde başlayıp, halife Mutezz döneminde devam eden Harici isyanının yanında, Bedevi ve Kürtlerin de ayaklanarak hilafet güçlerini yenmeleri, halifelerin bölgedeki etnik grupları birbirlerine karşı kullanma siyasetine yöneltmiştir.

Halife Muktefi döneminde başlatılan bir uyulama ile bölgesel güçler ön plana çıkarılarak nüfuzlarından yararlanılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla Musul'a Hamdani bir vali tayin edilerek bütün göçebeler zaptu rapt altına alınmıştır.

Abbasilerin son dönemlerinde Hamdaniler en büyük güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Abbasiler yıkıldıktan sonra bu bölgede 991 yılına kadar sürecek bir Hamdani iktidarı başlayacaktır.

Hamdaniler, 991 yılında Ukayliler ve Kürtlerle girdikleri mücadeleyi kaybetmeleri sonucu Musul'daki hakimiyetlerini kaybetmişlerdir. Arap kabilelerinin nüfuz mücadelesini kazanan Ukayliler, Kürtlerin de desteğiyle Musul'daki iktidarın yeni sahipleri olmuşlardır. Ukayliler, Büveyhoğullarının da desteğini almaları neticesinde hakimiyet sahalarını Kufe'ye kadar uzatmışlardır.

Ukayliler, Selçukluların bölgede etkin rol oynadıkları devre kadar Musul'da iktidarda kalmışlardır. 1055 yılında Selçuklulara tabi olan Ukayliler, 1096 yılına kadar hakimiyetlerini sürdürmüşlerdir.

Musul'daki Türk nüfuzu şehre gönderilen komutanlarla birlikte başlamış ve Ukayliler dönemindeki iskan faaliyetleriyle birlikte devam etmiştir. Bu bölgeye ilk Türk göçü, 1043 yılında Göktaş, Mansur ve Oğuzoğlu gibi Türk beylerinin idaresinde Musul'a gelerek yerleşmeye çalışmışlarsa da iktidardaki Ukayliler tarafından bu yerleşme teşebbüsleri engellenmiştir. Ancak bu hadiseden kısa bir süre Türkmenler, Hanikin'den Tekrit'e, Telafer'den Mardin'e kadar bütün Musul'a yerleşmeyi başarmışlardır.

Bölgedeki Türk nüfusunun artması ve Selçuklu sultanlarının baskısı neticesinde Ukayli emiri Kureş'in hutbeyi Tuğrul Bey adına okutarak Selçuklu tabiiyetine girmesiyle birlikte şehrin nüfus yapısında köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Selçuklular, ilk İslam fetihlerinde Müslümanların bölgeye Müslüman Arapları getirerek şehri Araplaştırdıkları gibi Selçuklularda Oğuz boylarını Musul'a getirerek şehrin Türkleşmesine zemin hazırlamışlardır. Musul'un özellikle Türkmenlerin göç yolları üzerinde bulunması bu iskan hareketini kolaylaştırmıştır.

Türkmenlerin bölgeye yerleşmesi zaman zaman yerli halk ile aralarında sürtüşmelere ve hatta savaşa varan sonuçlar doğurmuştur. 1057 yılında Oğuzlar ile Musul'daki göçebeler arasında çıkan savaşta Oğuzlar yenilmişlerdir. Bunun üzerine Tuğrul Bey Musul üzerine sefere çıkmak zorunda kalmıştır. Bu sefer esnasında asi göçebeler itaat altına alınmıştır.

Sultan Berkayaruk 1096 yılında Kürboğa'yı Musul emiri olarak atamış, Kürboğa ise 9 aylık bir muhasaradan sonra Musul'a girmeye muvaffak olmuştur. Böylece Musul'da fiili Selçuklu hakimiyeti başlamış oldu.

Kürboğa emrindeki askerlerin bir kısmını Musul'a yerleştirerek şehri bir Türk beldesi haline getirmiştir. Kürboğa'dan sonra şehre atanan Sungurca' Türkmen Musa,

Çökermiş gibi Türk valileriyle birlikte Türkmenler Musul'un demografik yapısının en önemli unsurları haline gelmişlerdir.

Irak Selçuklu sultanı Mahmud, oğluna Atabeg olarak atadığı İmadeddin Zengi'yi Musul'a vali olarak göndermiştir. Musul'daki hakimiyetini sağlamlaştıran İmadeddin Zengi, Selçuklu devletinin zayıfladığı ve gerileme döneminde Musul merkezli güçlü bir Türk Devleti kurmuştur.

İmadeddin Zengi'nin Musul merkezli kurduğu bu devlet Zengi'nin ölümü üzerine Haleb ve Musul kolu olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Musul'da hüküm süren Atabegler, bu dönem zarfında bir çok gaile ile uğraşmak zorunda kalmışlardır. Bunları kısaca sayacak olursak; hanedan üyelerinin kendi aralarında vermiş oldukları iktidar mücadeleleri, bu dönemde İslam dünyasında etkisini sürdüren haçlı seferlerinin tesiri, komşu Müslüman devletler ile var olma mücadelesi ile İslam dünyasının o güne kadar görmediği bir dehşet ve felaket dalgası olan Moğol İstilasını Atabeglerin uğraştıkları belli başlı meselelerdir.

XII. yüzyılın ikinci çeyreğinde başlayan Musul'daki Atabegler hakimiyeti XIII. Yüzyılın ikinci çeyreğine kadar sürmüştür. 1233 yılından itibaren ise devlet yönetiminde uzun bir süre aktif olarak görev yapan, hatta devleti zaman zaman tek başına yöneten Bedreddin Lü'lü'nün kendi iktidarı dönemi başlamıştır.

İyi bir devlet adamı ve siyasetçi olan Bedreddin Lü'lü'nün iktidarı ve arkasından oğlu İsmail'in idaresi 1262 yılında Moğolların şehre girerek idam edilmesiyle son bulmuştur.

Şehirdeki Moğol hakimiyetiyle birlikte Yahudi ve Hıristiyanların tekrar bölgede siyasi bir güç kazanmaya başlamışlardır. Öyle ki Moğol Hanları şehri yönetmek için atadıkları Mesud ve Yaşmut gibi valileri Hıristiyanlardan seçerek hem iktidarlarını bu dini gruplar ile sağlamlaştırmaya hem de bölgedeki Türk nüfuzunu kırmaya çalışmışlardır.

Atabegler döneminde Musul adeta yeniden kurulmuş bir şehir hüviyetine bürünmüştür. İktidara gelen şahısların ilim adamlarını teşvik ederek onları bir nevi taltif etmeleri neticesinde Musul ilim olarak diğer şehirlerin çok üstünde bir seviyeye ulaşmıştı. Hatta Musul'a diğer bölgelerden ve komşu ülkelerden ilim öğrenmek için pek çok insan gelirdi.

Atabeglerin ticari ve ekonomik alanda uyguladıkları metotlarla Musul, kendine yeten bir şehir hüviyetinden Bağdad'ın üç dört aylık yiyecek ihtiyacını karşılayacak seviyeye ulaşmıştır.

Musul'da gerek iktidar koltuğuna oturan Atabegler, Atabeglerin devlet kademelerinde görevli üst düzey görevlileri ve gerekse şehrin büyük tüccar ve esnaflarının yapmış oldukları medrese zaviye ve ribat gibi kültür müesseseleriyle adete bir ilim irfan merkezi haline gelmiştir. İslam dünyasının üst düzey alimlerinin büyük bir kısmı bu medreselerde zaman zaman müderrislik dahi yapmışlardır.

Güzel sanatların hemen her türüsünde usta sanatkarlar yetiştiren Musul, özellikle kakmacılık ve dövme sanatında kendilerine has bir üsluba sahiptirler. XIII. Yüzyıl boyunca Musul'da yetişen ustalar İslam dünyasının pek çok bölgesine dağılmışlardır. Hal böyleyken yapmış oldukları eserlerin üzerlerine Musullu ibarelerini düşmüşlerdir.

Musul, endüstri dallarından özellikle dokuma ve tekstilde dünya çapında haklı bir şöhretin sahibiydi de aynı zamanda. Muslin adı verilen dokumaları dünyanın her tarafından alıcı bulmuştur.

Atabeglerin uygulamış oldukları tüm ekonomik ticari ve kültürel faaliyetler iktidar değişikliğiyle birlikte Bedreddin Lü'lü' döneminde de devam etmiştir. Halk nazarında bu değişim pek fazla hissedilmemiştir.

İyi bir siyaset adamı olan Bedreddin Lü'lü', temelini kan, vahşet, yıkım ve barbarlık oluşturan Moğol istilasını esnasında uyguladığı çıkıncı siyaset nedeniyle pek çok İslam ülkesi tahrip ve yağma edilirken Musul, bu yağma ve tahripten pek fazla etkilenmemiştir.

Bedreddin Lü'lü'nün ölümü ile Atabeg olarak tahta çıkan oğlu Melik İsmail döneminde Moğollar şehre girip yağmaladıktan sonra atadıkları Hıristiyan valiler ile yöneterek şehri İlhanlı Devleti'ne bağlamışlardır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülhakim, Nilüfer, XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1975
- Abdülvahid Ahbari, Nüzhetü'l-Etibba fi Tabakati'l-Üdeba (Nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire, 1957
- Ahmed b. Yahya el- Belâzurî, Fütûhu'l – Buldân,(Trc. Mustafa Fayda), Ankara, 1987
- Algül, Hüseyin - Çetin, Osman, İslam Tarihi, c. III, İstanbul, 1987
- Algül, Hüseyin, İslam Tarihi, c.II, İstanbul, 1991
- Alptekin Coşkun, Diyanet İslam Ansiklopedisi, "Ahdas Maddesi", c.I
- -----, İslam Ansiklopedisi, "Aksungur Maddesi", c.I
- -----, D.İ.A., "Atabeg Maddesi", c.IV
- -----, "İrak Selçukluları", D.G.B.İ.T., c.VII
- -----, Dımaşk Atabegliği (Toğ-Teginliler), İstanbul, 1985
- -----, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi , "Musul Atabegliği (Zengiler)", c. VII
- -----, İslam Ansiklopedisi, "Zengi Maddesi", c.XIV
- -----, M.E.B.İ.A., "Zengi Maddesi", c.XII, İstanbul, 1986
- -----, Musul Atabegliği Zamanında Posta Teşkilatı, Türklük Araştırmaları Degisi, Sayı 2, 1987
- -----, The Reign of Zangi (521-541/1127-1146), Erzurum, 1978
- Altıkulaç, Tayyar, D.İ.A., "Ebu Şâme Maddesi", c.X
- Artuk, İbrahim-Artuk, Cevriye, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami, Sikkeler Kataloğu, c.I İstanbul, 1971
- Aslanapa, Oktay, Türk Sanatı, İstanbul, 1984
- Ataoğlu, M.Remzi, Hısn-ı Keyfa Artuklu Devleti, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1989
- Avcı, Casim, D.İ.A., " İbn Şeddâd Maddesi", c.XX
- Azimi, Azimi Tarihi (Selçuklularla İlgili Bölümler. Metin, çeviri, notlar ve açıklamalar. Çev.Ali Sevim), Ankara 1988
- Azzavi, Abbas, Tarihu Irak Beyne'l-İhtilaleyn, Bağdad, 1956

- Bahaeddin Kök, Nureddin Mahmud b. Zengi ve İslam Kurumları Tarihindeki Yeri, İstanbul, 1992
- Bakır, Abdulhalık, Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'm lleri Sanayi, Ankara, 2001
- -----, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", Belleten, LXIV/241, 2000
- -----, Hz. Ali Dönemi, Ankara, 1991
- -----, Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi, Ankara, 2002
- Barthold, W. - Köprülü, M.Fuad, İslam Medeniyeti Tarihi, Ankara, 1984
- Bel'am , Tarih-n me-i Taberî, (Tsh.Muhammed Ruşen), c.2 Tahran, 1366
- Bernard Lewis, The Assasins, London, 1967
- Bodur, Fulya, Türk Maden Sanatı, İstanbul, 1987
- Bowen, H., İslam Ansiklopedisi, "Nasir 'd-Devle Maddesi", c.IX
- Boyle, John Andrew, The Mongol World Empire, "The Death of the Last Abbasid Caliph", 1206-1370, Londra, 1977
- Bundarî, Sena el-Barku's-Şâmî, (Thk. Ramazan Şeşen), Beyrut, 1971
- -----, Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra, Türkçe  ev. Kivameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Ankara, 1999
- Butak, Behzad, XI., XII. ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları, İstanbul, 1947
- Cafer, Kudame b., el-Haraç ve Sinaat 'l Kitabe, BaĒdad, 1981
- Cahen, Claude, 'The Turks in Iran and Anatolia Before the Mongol Invasions' A History of the Crusades, 1189-1311, (M.Setton, ed.Robert Lee Wolff-Harry W. Hazard), Philadelphia, 1995
- -----, "Türkler'in Anadolu'ya İlk Giriş  (XI.Yüzyılın İkinci Yarısı)" ( ev.Y.Yücel-B.Yediyıldız), Belleten, c.LI, S.201, Ankara,1988
- -----, Encyclopedia of İslam, "Ahdath Maddesi", c.II
- -----, Osmanlılar'dan önce Anadolu'da Türkler (Trc. Yıldız Moran), İstanbul, 1944

- , Encyclopedia of İslam, "Atabak Maddesi", c.I, Leiden-London, 1960
- , " XIII. Asrın Ortalarında Cezire (İzzeddin b. Şeddad'a Göre)", (Çev.Neşet Çağatay, An.Ün. İ.F.D., c.II, S .IV, Ankara, 1953
- Can, Yılmaz, İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı, Ankara, 1995
- Cevad, Mustafa, "el-Kari", Sümer Dergisi, S.14/1, Bağdad, 1945
- Cevdet Paşa, Ahmed, Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa (Haz. Mahir İz), İstanbul, 1985
- -----, Ahmed, Peygamberler ve Halifeler Tarihi, c.IV, İstanbul, 1997
- Cezar, Mustafa, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977
- Chevallier, D., "De la Sociétee Arabe à la Civilisation İslamique: Une Ville Confrontée à Son Histoire", La Ville Arabe Dans l'İslam, ed, D. Chevallier- A. Bouhdiba, Tunis, 1982
- Combe, Et.- Wiet, G., Repertoire Chronologique D'epigraphie Arabe, Tome IX, Kahire, 1937
- Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa (Trc. Mürsel Öztürk), Ankara, 1988
- Cüzcani, Tabakat-ı Nasırı (İng. Trc. H.G.Raverty), Yeni Delhi, 1970
- Çağatay, Neşet, İslam Dönemine Dek Arap Tarihi, T. T. K. Yay. , Ankara, 1989
- Çelebi, Davud, "el-Melik Bedreddin Lü'lü' ve'l-Asari'l-Kadimetri'l-İslâmiyyeti fi'l-Mavsıl", Sümer Dergisi, S.1, c.2, Bağdad, 1946
- D'ohsson, Moğol Tarihi, (Osmanlıca Trc. Mustafa Rahmi), İstanbul, 1340-1352
- Deguignes, J., Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi (Çev.H. Cahid), İstanbul, 1924
- Delilbaşı, Melek, Ortaçağda Türk Hükümdarları Tarafından Batılılara Ahidnamelerle Verilen İmtiyazlara Genel Bir Bakış, Belleten XLVII/185, 1983
- Demirkent, Işın, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118), İstanbul, 1974

- Deveci, Said, "Kal'atü'l-Mavsıl fi Muhtelifi'l-Ustur" Sümer Dergisi, S.X, c.I, Bağdad, 1954
- -----, "Sınaatü'l-Mavsıl ve Ticaretüha, fi'l-Kuruni'l-Vusta", Sümer Dergisi, S.VII/I, Bağdad, 1951
- -----, "Suru'l-Mavsıl", Sümer Dergisi, S.III, c.I, Bağdad, 1967
- -----, el-Camiü'l-Mücahidi, XI/2, Sümer Dergisi, Bağdad, 1955
- -----, Medarisül Mavsıl fi Ahdi'l-Atabegi, Sümer Dergisi, XIII/1, Bağdad, 1957
- -----, Tarihü'l-Mavsıl fi Ahdi'l-Atabegi, Bağdad, 1958
- Diez, E., Encyclopedie de l'İslam, "Kubba Maddesi", Tome V, Paris, 1986
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Ansiklopedisi, c. II, İstanbul, 1989
- -----, "Selçuklular Maddesi", c.VII
- Dularier, M.E., "Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar", Tarih Mecmuası, (Trc. Mahmud Kemal Ayas), İstanbul, 1935
- Durant, Will, İslâm Medeniyeti (Çev. Orhan Bahaeddin), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, Trz.
- Ebu Şâme, Kitabü'r-Ravzateyn fi Ahbari'd-Devleteyn en-Nüriyye ve's-Salahiyye, Kahire, 1956
- Ebu'l-Ferec, Tarih-u Muhtasarü'd-Düvel (Çev. Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul, 1941
- Ebu'l-Fida, Kitabü'l-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer (Nşr..Seyyid Muhammed Abdüllatif), Kahire, 1907
- Egli, A., Şehirciliğin ve Memleket Planlamasının Esasları, Ankara, 1957
- el-Ali, Salih Ahmed, "Hitatü'l-Basra", Sümer Dergisi, Volume, VIII, No.2, Bağdad, 1952
- el-Dakuki, Hüseyin Ali, Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1975
- el-Faruki, İsmail Raci, İslam kültür Atlası, İstanbul 1991
- el-Hüseyini, Muhammed Bakır, "Atabeglere Ait Irak Müzesinde Bulunan Üç Nadir Altın Sikke Hakkında Tahlili Bir İnceleme", (Çev. Reşad Genç), Selçuklu Araştırmaları Dergisi, c. III, 1971

- -----, "et-Tasvirü'l-Âla el-Umlâtü'l-Atabekiyye", Sümer Dergisi, S.XXI/1-2, Bağdad, 1965
- el-Hüseyni, Sadreddin Ebu'l-Hasan, Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye (Çev. N.Lügal), Ankara, 1943
- el-Yununi, Zeylû Mir'atü'z-Zaman (Nşr. Dairetü'l-Maarifi'l-Osmaniyye), c. I, Haydarabad, 1954-1961
- el-Makrizi, Emevi-Haşimi Çekişmesi (Çev. İrfan Aycan-A. S.Bakır), Ankara, 1993
- Ernest Honigmann, İslâm Ansiklopedisi, "Musul Maddesi", c.VIII, İstanbul, 1971
- Eroğlu, Muammer, İslam Ansiklopedisi, "Çevgan Maddesi". c.III
- Esad, Mahmud, İslam Tarihi (Sad. Ahmet Lütfü Kazancı-Osman Kazancı), İstanbul, 1983
- Eskikurt, Adnan, Lü'lü' Hanedanının Musul Hakimiyeti, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995
- Gibb, H.A.R., "Selahaddin'in Orduları", İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar, İstanbul, 1991
- -----, Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, "Aksungur Maddesi", c.I
- Grousset, Rene, Bozkır İmparatorluğu (Trc.M.Reşat Uzmen), İstanbul, 1993
- Günaltay, Şemsettin, Yakın Şark, Ankara, 1987
- Gündüz, Ahmed, Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639), (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 1998
- H., T., İslam Ansiklopedisi, "Vezir Maddesi", c.XIII
- Halil İbrahim Gök, Kuzey Irak'ta Zengiler Hakimiyeti, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000
- Hasan al-Paşa, el-Elkab el-İslâmiyye fi Tarih ve'l-Vesâik ve'l-Asar, Mısır, 1957
- Hasan Salih, Irak'ta Türk Mimarisi, Selçuklular ve Zengiler Devri, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1992
- Hasan, Hasan İbrahim, Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslâm Tarihi (Trc. İsmail Yiğit), c. IV, İstanbul, 1986

- , İslam Tarihi (Nşr.İ.Yiğit- S.Gümüş), c.I, İstanbul, 1991
- Hasan, Muhammed Zeki, el-Fünunü'l-İraniye, Kahire, 1946
- Heyd, W., Yakın-Doğu Ticaret Tarihi (Çev. Enver Ziya Karal), Ankara, 2000
- Hitti, Philip K., İslam Tarihi (Çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1989
- Holt, P.M., Haçlılar Çağı, XI, Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu (Çev. Özden Arıkan), İstanbul, 1999
- Humphreys, R. Stephan, From Saladin to the Mongols the Ayyubids of Damascus 589-658 (1193-1260), Albany 1977
- , The Emergence of the Mamluk Army, c.I, Albany 1977
- İbn-i Battuta, Seyahatname-i İbn Battuta (Çev. Mehmed Şerif), İstanbul, 1333-1335
- , Tuhfetü'n-Nüzzar fi Ğaraibi'l-Emsar ve Acaibü'l-Esfar, Beyrut, (Trz)
- İbn Furat, Tarih-i İbnü'l-Furat (Nşr. Hasan Muhammed eş-Şemmâ), c.IV, Basra, 1967
- İbn Haldun, Kitabü'l-İber, Beyrut, 1979
- İbn Hallikan, Vefayâtü'l-A'yân (Nşr. İhsan Abbas), Beyrut, 1978
- İbn Havkal, Suretü'l Arz, Leiden, 1967
- İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye fi't-Tarih, Kahire 1932
- İbn Şeddad, el-A'lakü'l-Hatire fi Zikri Ümerâi's-Şam ve'l-Cezire (Nşr. Yahya Zekeriya Abbara), Dimaşk, 1978
- İbn Tağriberdi, ed-Delilü's-Şafi alâ'l-Menheli's-Safi (Nşr. Fehim Muhammed), c.II, Kahire, 1955
- -----, el-Menheli's-Safi ve'l-Müstevfi Ba'de'l-Vafi (Nşr. Aktan b. Abdullah Eşrefi- Muhammed Muhammed Emin), Kahire, 1984
- -----, en-Nücümü'z-Zahire fi Mülûki Mısır ve'l-Kahire (Nşr. Vizaretü's-Sekafa ve İrşadü'l-Kavmi), Kahire, Trz.
- İbni Cübeyr, Rihletü İbn Cübeyr, Beyrut, 1964
- İbn-i Vasil, Müferrice'l-Kurub fi Ahbar-i Beni Eyyub (Thk.Cemaleddin Şeyyat-Hasaneyn Muhammed Rebi), Kahire, 1977
- İbnü'l-Adim, Bugyatü't-Taleb fi Tarih-i Haleb, Selçuklularla İlgili Hal Tercümelere (Neşr. Ali Sevim), Ankara, 1976

- -----, Zübdetü'l-Haleb min Tarih-i Haleb (Nşr. Sami Dehhan), Dımaşk, 1954-1968

-İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, (Çev.Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özeydın), İstanbul, 1987

- -----, en-Nihayetü fi Ğaraibü'l-Hadis ve'l-Eser (Thk. Tahir er-Ravi-M.M.Et-Tanâhi), Kahire, 1963

- -----, et-Tarihü'l-Bahir fi Devleti'l-Atabekiyye, Kahire, 1963

-İbnü'l-Ezrak, Tarih-i Meyyâfârikin ve Amid Tarihi, Artuklular Kısmı(Araştırma,İnceleme, ve Notlarla Çeviren: Ahmet Savran), Erzurum, 1992

-İbnü'l-Furat, Tarihu Düveli'l-Mülük (İng. Trc.M.c.Lyons), Cambridge, 1971

-İbnü'l-Füvati, Telhis Mecmual Adab fi Mu'cemu'l-Elkab, Kahire, 1945

-İbnü'l-İbri, Tarihü Ebu'l-Ferec (Çev.Ömer Rıza Doğrul), Ankara, 1987

-İbnü'l-İmad, Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbari men Zeheb, c.IV, Beyrut, 1986

-İbnü'l-Kalanisi, Zeylû Tarih-i Dımaşk, Kahire, Trz.

-İbnü'l-Verdi, Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer (Nşr. Ahmed Rıfat el-Bedravi), Beyrut, 1970

-İbnü's-Sabuni, Takmilat el-İkmal fi Ansab ve'l-Esma ve'l-Elkab, Beyrut, 1972

-İnönü Ansiklopedisi, "Atabeg Maddesi", c.I, Ankara, 1950

- Juynboll, Th. W., M.E.B.İ.A., "Eman Maddesi", c.V

-Kafesoğlu, İbrahim, Harezmsahlar Devleti Tarihi, Ankara, 1956

- -----, İslâm Ansiklopedisi "Kökböri Maddesi", c.VII

- -----, İslam Ansiklopedisi "Kürboğa Maddesi", c.VI

- -----,Kafesoğlu, İbrahim, İslam Ansiklopedisi, "Selçuklular Maddesi", c.V

- -----, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul, 1953

- -----, Türk Milli Kültürü, Ankara, 1977

-Kaptan, Saim, Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri, Ankara, 1991

-Kayaoğlu, İsmet, "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat", Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.XXIV, 1981

-Kazvini, Zekeriya, Asarü'l-Bilad ve Ahbarü'l-İbad, Beyrut, Trz.

- Kinderman, H., İslam Ansiklopedisi, "Tağlib Maddesi", c.XI, İstanbul, 1986
- -----, İslâm Ansiklopedisi, "Ukayl Maddesi", İstanbul, c.IX, 1986
- Klausner, Carla L., The Seljuk Vezirate, A Study of Civil Administration 1055-1194, Cambridge, 1973
- Köprülü, M.Fuad, İslâm Ansiklopedisi, "Ata Maddesi", c.I
- -----, İslam Ansiklopedisi, "Berîd Maddesi", c.II
- -----, İslam Ansiklopedisi, "Hacib Maddesi", c.V
- -----, İslam Ansiklopedisi, "Harizmşahlar Maddesi" c.V
- -----, İslâm Ansiklopedisi, "Atabeg Maddesi", c. II, İstanbul, 1965
- Köymen, M.Altay, Alparslan ve Zamanı I, Ankara, 1983
- -----, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II.İmparatorluk Devri, c.II, Ankara, 1984
- -----, İslam Ansiklopedisi, "Tuğrul Bey Maddesi", c.XII
- -----, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara, 1993
- -----, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul, 1976
- Kritzcek, James, The World of İslâm, "İbn Tiktaqa and the Fall of Baghdad", London, 1959
- Kürd Ali, Mustafa, Hitatü'ş-Şam, c.II, s.16.
- Kütübi, Fevâtü'l-Vefayât (Nşr.İhsan Abbas), c.II, Beyrut, 1973
- Lazio Rosanyi, Tarihte Türklük, Ankara, 1988
- Lewis, Bernard, İslâm'ın Siyasal Söylemi (Çev. Ünsal Oskay), İstanbul, 1993
- Maalouf, Amin, Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri (Çev. M. Ali Kılıçbay), İstanbul, 1997
- Mahmud, Ahmed b Selçukname (Çev. Erdoğan Merçil), c.II, İstanbul, 1977
- Makrizi, Kitabü'l Mevaiz ve'l- İ'tibar fi Zikri'l-Hitat ve'l-Asar, c.I, Kahire, 1922
- -----, Kitabü'Sülük li- Ma'fifeti Düveli'l-Mülûk, (Nşr. Mahmud Mustafa Ziyade), c.I, Kahire, 1956
- Marko Polo, Marko Polo Seyahatnamesi (Yay. Haz. Filiz Dokuman), c.I, İstanbul, Trz.

- Mazaheri, Ali, Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları (Çev. Bahriye Üçok), İstanbul, 1972,
- Menzel, T.H., İslam Ansiklopedisi, "Yezidiler Maddesi", c.XIII
- Merçil, Erdoğan, D.İ.A., "Besasiri Maddesi", c.V
 - -----, Kirman Selçukluları, İstanbul, 1980
 - -----, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1993
- Morgoliouth, D.S., "Baghdad Taken By Mongols", Cairo-Jerusalem-Damascus, London, 1907
- Munkız, Usame b., Kitabü'l-İ'tibar (Çev. Yusuf Ziya Cömert, İbretler Kitabı), İstanbul, 1992
- Nasireddin Tusi, Tarih-i Cihangüşa (Çev. Mürsel Öztürk), c.III, Ankara, 1988
- Nikita Elisseeff, Nurad-Din un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-568/ 1118-1174), c.III, Damascus, 1967
- Numani, Şibli, Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi (Çev. Talip Yaşar Alp), İstanbul, 1986
- Öğün, Gülay, Begtekinliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği, 526-630/1132-1233), Türk Gençlik Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000
- Özaydın, Abdülkerim, D.İ.A. "Ayn Câlüt Savaşı Maddesi", c.IV
 - -----, D.İ.A., "Bündarî Maddesi", c.VI
 - -----, D.İ.A., "Ebu'l-Fidâ", c.X
 - -----, D.İ.A., "İbn Hallikân Maddesi", c.XX
 - -----, D.İ.A., "İbnü'l-Esir Maddesi", c.XXI
 - -----, D.İ.A., "İbnü'l-Esir Maddesi", c.XXI
 - -----, D.İ.A., "İbnü'l-İbrî Maddesi", c.XXI
- Öztuna, Yılmaz, Devletler ve Hanedanlar, c.I, Ankara, 1968
- Öztürk, Şule, Siyasi Olaylar Çerçevesinde Musul-Kerkük Petrolleri, Lisans Tezi, Elazığ, 1995
- Pakalın, Mehmet Zeki, "Çevgan " , Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1983
- Parmaksızoğlu, İbrahim, Türk Ansiklopedisi, "Musul Maddesi", c.XXIV, Ankara, 1976

-Patton, Douglas, A History of the Atabegs of Mosul and Their Relations with the Ulama, (Ph. D. Dissertation), New York, 1982

-Piyadeoğlu, Cihan, Büyük Selçuklular Döneminde Atabegler (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1999

-Poliak, A.N., "Some Notes on the Feudal System of the Mamluks", JRAS, 1937

-Poole, Stanley Lane, The Catalogue of Oriental Turkuman Houses, Seljook, Urtuk, Zengee, London, 1877

-Ravendi, Rahâtu's-Sudûr ve Ayetü's-Surû (Trc. Ahmed Ateş), c.I, Ankara, 1960

-Raymond, Andre, Grandes Villes d'Arabes à l'Époque Ottomane, Paris, 1985

- -----, Osmanlı Döneminde Arap Kentleri, İstanbul, 1995

-Reşideddin Fadlullah, Camiu't-Tevarih (Arp. Trc. Fuad A. Seyyid- Yahya el-Haşşab), Beyrut, 1983

-Runciman, Steven, Haçlı Seferleri Tarihi (Çev. Fikret Işıltan), c.II, Ankara 1987

-Saatçi, Suphi, Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı, İstanbul, 1995

-Sadık Erzi, A., İ.A., "İbn Vâsıl Maddesi", c.V

-Safedi, el-Vâfi bi'l-Vefeyât (Nşr. Bibliotheca Islamica), Weisbaden, 1962-1993

-Salih, Hasan, Irak'ta Türk Mimarisi, Selçuklular ve Zengiler Devri, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1992

-Sanaullah, Mevlevi Fadıl, The Decline of The Seljuqid Empire, Calcutta, 1938

-Savran, Ahmet, "İbnü'l-Ezrâk Hayatı, Eserleri ve Kaynakları", Atatürk Üniversitesi Edebiyat. Fakültesi. Araştırma Dergisi, c.VIII, Erzurum, 1978

- -----, D.İ.A., "İbnü'l-Ezrâk Maddesi", c.XXI.

-Sevim, Ali, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri", Belleten, c.XXVI, S.103, Temmuz, 1962.

- -----, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar), Ankara, 1988

- -----, Suriye Selçukluları I(Fetihten Tutuş'un Ölümüne Kadar), Ankara, 1981

- -----, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Ankara, 1983
- -----, Türkiye Tarihi: Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, Ankara, 1989,
- -----, "Atukoğlu İlgazi" Belleten XXVI, S.104
- -----, D.İ.A., "İbnü'l-Adîm Maddesi", c.XX
- Sevim, Ali –Merçil, Erdoğan, Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara, 1995
- -----, Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset Teşkilat ve Kültür, Ankara, 1989
- Sibt İbnü'l-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan, c. VIII, Necef, 1946
- -----, Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan, Haydarabad, 1951, Selçuklularla İlgili Kısmı Çeviren Ali Sevim, Ankara, 1968
- Sobernheim, M., İslâm Ansiklopedisi, "Hamdaniler Maddesi",c.V, İstanbul,1964
- -----, İslam Ansiklopedisi, "Müslim Maddesi" c.VIII
- Spuler, Berthold, İran Moğolları, (Trc.Cemal Köprülü), Ankara, 1987
- Strange, Guy Le, Baghdad During The Abbasid Caliphate From Contemporary Arabic and Persian Sources, Connecticut 1983
- -----, The Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge, 1930
- Streck, M., İslam Ansiklopedisi, "Kaysariye Maddesi", c. VI
- Sümer, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları, İstanbul, 1999
- -----, Türk Dünyası Tarih Dergisi, "Memlûklar ve Türk Tarihi" , İstanbul, 1990
- Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el- Makdisî, Ahsenu't-Tekâsım fi Ma'rifeti'l – Ekâlim, Leiden, 1904
- Şerafeddin, M., İslam'da Tarih ve Müverrihler, İstanbul, 1338-1342
- Şeşen, Ramazan, "İmadeddin el-Katib el-İsfahanî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, c.III, 1971
- -----, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul, 1998
- -----, Şeşen, Ramazan, Selahaddin Eyyübi ve Devleti, İstanbul, 1987

- Talas, M.Esad, Nizamiye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim, (Çev. Sadık Cihan), Samsun, 2000
- Taneri, Aydın, D.İ.A., "Celaledin Harezmsah Maddesi", c.VII
- -----, Celaledin Harezmsah ve Zamanı, Ankara 1977
- -----, Diyanet İslam Ansiklopedisi, "Candar Maddesi", c.VII
- -----, Diyanet İslam Ansiklopedisi, "Hacib Maddesi", c.XI
- Tanilli, Server, Yüzyılların Gerçeği ve Mirası, C. I, İstanbul, 1988
- Taş, Kenan Ziya, Osmanlılarda Lalalık Müessesesi, Isparta, (Trz)
- Tell, Safwan Khalaf, XII-XIII. Yüzyıl İslami Minyatürlü Yazmaların Uslub Gelişmesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1974
- İbrahim Telliöğlu, "İslam'ın İlk Asrında Musul'da Üç Büyük Dini Grup", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.1, Elazığ, 1996
- -----, "Musul'un Demografik Durumuna Genel Bir Bakış", F.Ü.İ.F.D., S.2, Elazığ, 1997
- -----, Türk Hakimiyetine Kadar Musul, Yüksek Lisans Semineri, Elazığ, 1994
- Terzi, M. Zeki – Merçil, Erdoğan -Özcan, A., Diyanet İslam Ansiklopedisi, "Gulâm Maddesi", c.XIV
- Tevhidi, Ahmed, Müzey-i Hümayûn Mekûkât-ı Kadîme-i İslamiye Katalogu, c.I, İstanbul, 1321
- Tomar, Cengiz, D.İ.A., "İbn Vâsıl Maddesi", c.XX
- Tudelalı Benjamin-Ratisbon'lu Petechia; Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa Asya ve Afrika Gözlemleri (Çev.Nuh Arslantaş), İstanbul, 2001
- Tufantoz, Abdürrahim, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Musul (1096-1127), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1988
- Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1993
- -----, Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul, 1980
- -----, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul 1984
- -----, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, İstanbul, 1996
- -----, M.E.B.İ.A., "İkta Maddesi", c.V
- -----, Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi, "Keykavus Maddesi", c.VI, İstanbul, 1993

-Turan, Şerafettin, Türkiye İtalya İlişkileri, I.Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine, Ankara, 2000

-Tusi, Nasıreddin, Tarih-i Cihangüşa, c.III, Ankara, 1988

-Uluçam, Abdüsselam, Irak'ta Türk Mimari Eserleri, Ankara, 1989

- -----, Irak'taki Türk Kültür Varlığı, Ankara, 1991

-Urfalı Mateos, Urfalı Mateos ve Papaz Grigor'un Zeyli (Çev.H.Andresyan), Ankara, 1987

-Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, Ankara, 1977

-Ünver, Süheyl, Selçuklu Tababeti, Ankara 1982

-W, Bjorkman, İslam Ansiklopedisi, "Meks Maddesi", c.VII

-Walter Hinz, İslâm'da Ölçü Sistemleri, (Çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990

-Wellhausen, Julius, İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul, 1960

-Wensinck, A. J., İslam Ansiklopedisi, "Memluk Maddesi", c.VII

-Yâkût, el-Hamevî, Mu'cemu'l- Buldân, Beyrut,(Trz.)

-Yavuz Y.Şevki -Avcı C -.Hatiboğlu İ -Birişik, A D.İ.A., "İbnü'l-Cevzi Maddesi", c.XX

-Yinanç, Mükrimin Halil, İslam Ansiklopedisi, "Celaleddin Harzemşah Maddesi", c.III

- -----, Türkiye Tarihi Selçuklu Devri: Anadolu'nun Fethi, İstanbul, 1934

- -----, Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri, İstanbul, 1944

-Yuvalı, Abdülkadir, İslam Ansiklopedisi, "Hulagu Maddesi", c.V

- -----, D.İ.A. "Hulagu Maddesi", c.XVIII, İstanbul, 1998

- -----, "Moğolların Yakın Doğu Politikası ve İsmaililer'in Akibeti Üzerine Bazı Bilgiler" Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, c.IV, S.XI, Ankara, 1988

-Zambaır, E.V., İslam Ansiklopedisi, "Hisbe Maddesi", c.V

-Zehabi, Tarihü Düveli'l-İslâm, c.II, Beyrut, 1985

- -----, Tarih-ü Düveli'l-İslâm, Haydarabad, 1337

-Zettersteen, K.V., İslam Ansiklopedisi, "Kureyş Maddesi", c.IV,

- -----, İslam Ansiklopedisi, "Sadaka b. Mansur Maddesi", c.X

- -----, İslam Ansiklopedisi, "Lü'lü' Maddesi", c.VII, İstanbul, 1972.

-Ziyade, M.M., "The Mamluk Sultans to 1293", A History of the Crusades
1189-1311, (M.Setton. ed. Robert Lee Wolff Henry W.Hazard), Philadelphia, 1962



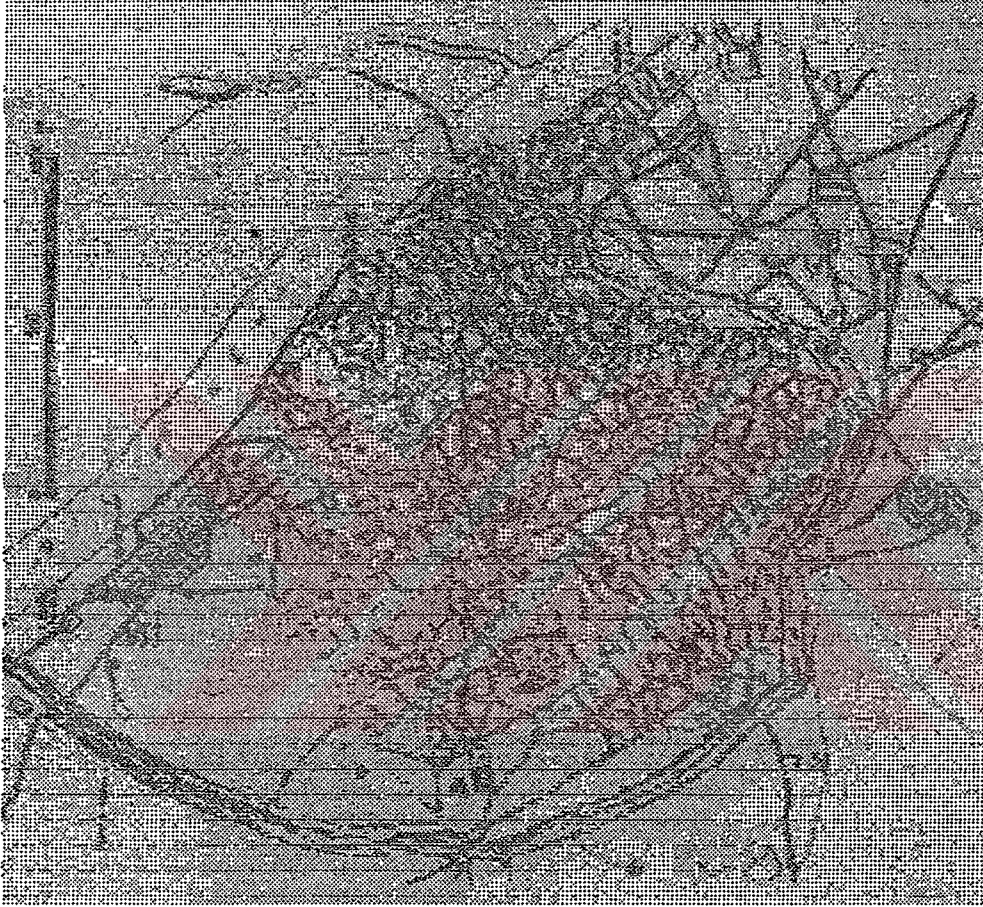


EKLER

EKLERİN LİSTESİ

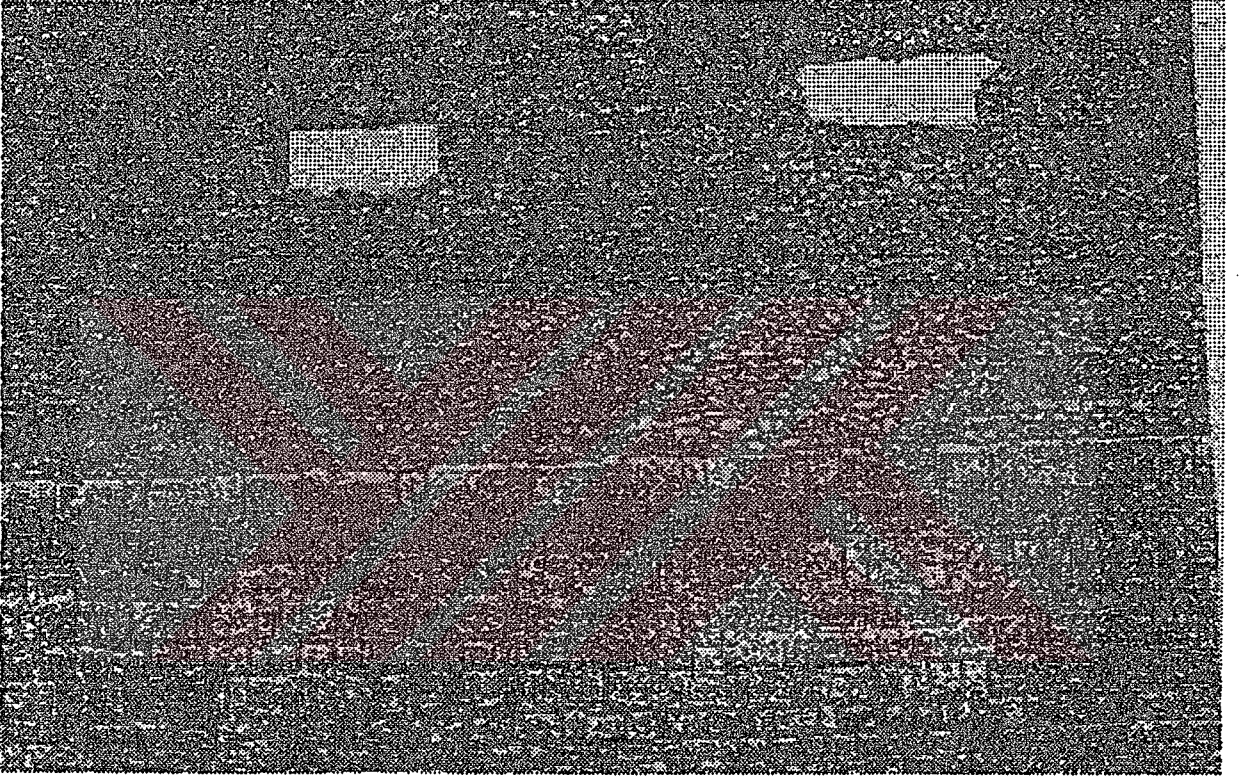
- EK:I. İslam'ın İlk Yıllarında Musul'un fiziki yapısını gösteren bir çizim
- EK:II. Karasaray Duvar Kalıntısı
- EK:III. XIII. Yüzyıl Musul ibrik ve buhurdanlarından bir örnek
- EK:IV. XIII. Yüzyıl Musul'a ait farklı bir ibrik
- EK:V. 1956 senesine kadar Musul Köprüleri
- EK:VI. Musul İç Kale ve Dicle Nehri'ni gösteren bir harita
- EK:VII. Nebi Circis kitabesinden bir kesit
- EK:VIII. Melik Salih İsmail ve Nasıreddin Mahmud dönemlerine ait altın ve bakır sikkeler
- EK:IX. Cami-i Nuri minaresi kaidesinden işleme örnekleri
- EK:X. Musul'un surlarını, kapılarını ve camilerini gösteren bir harita
- EK:XI. Cami-i Nuri mihrabından süsleme örnekleri
- EK:XII. Yunus Nebi Cami'nin şeklini gösteren bir çizim
- EK:XIII. Musul surlarının ve Karasaray'ın nehir yönünden görünüşü
- EK:XIV. Nebi Circis Cami'ni gösteren bir plan örneği
- EK:XV. Musul Ulu Cami'ne ait plan örneği
- EK:XVI. Kakma desenli ibrik örnekleri
- EK:XVII. Musul'un Kapılarını gösteren bir çizim
- EK:XVIII. Mücahidi Cami'ne ait plan çizimi
- EK:XIX. Karasaray'dan bir görünüş
- EK:XX. Ulu Cami eski mihrabından bir görüntü
- EK:XXI. Karasaray iç süslemelerinden örnekler
- EK:XXII. Mücahidi Cami'nin eski mihrap süslemeleri

EK:I



İslam'ın ilk yıllarında Musul'un fiziki yapısını gösteren bir çizim
Yılmaz Can, İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı, Ankara, 1995

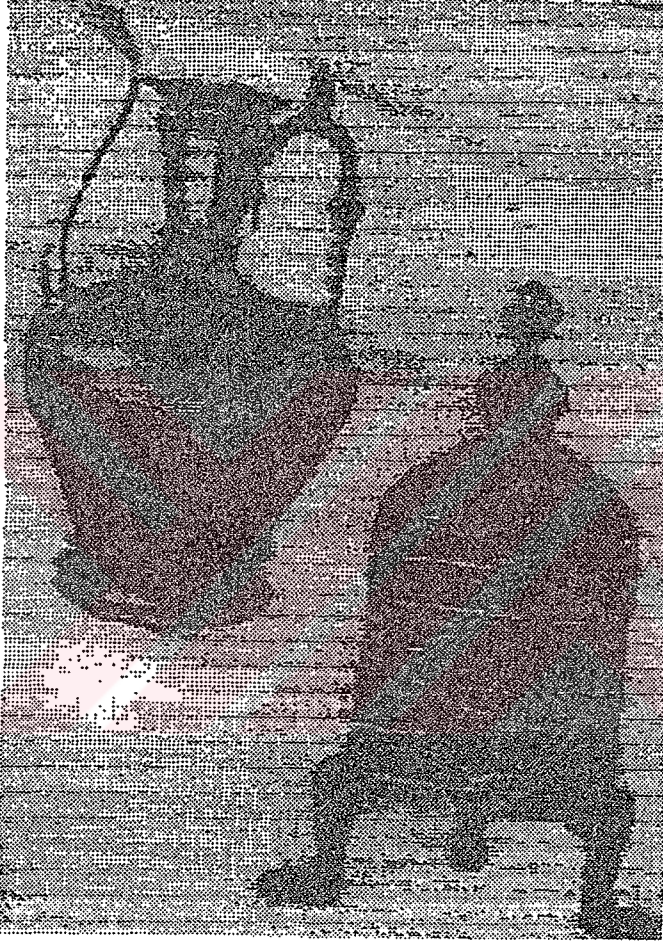
EK:II



Karasaray Duvar Kalıntısı

Halil İbrahim Gök, Kuzey Irak'ta Zengiler Hakimiyeti, İstanbul, 2000

EK:III



XIII. Yüzyıl Musul ibrik ve buhurdanlarından bir örnek
Ülker Erginsoy, İslam Maden Sanatının Gelişmesi (Başlangıcından Anadolu
Selçuklularının Sonuna kadar), İstanbul, 1978

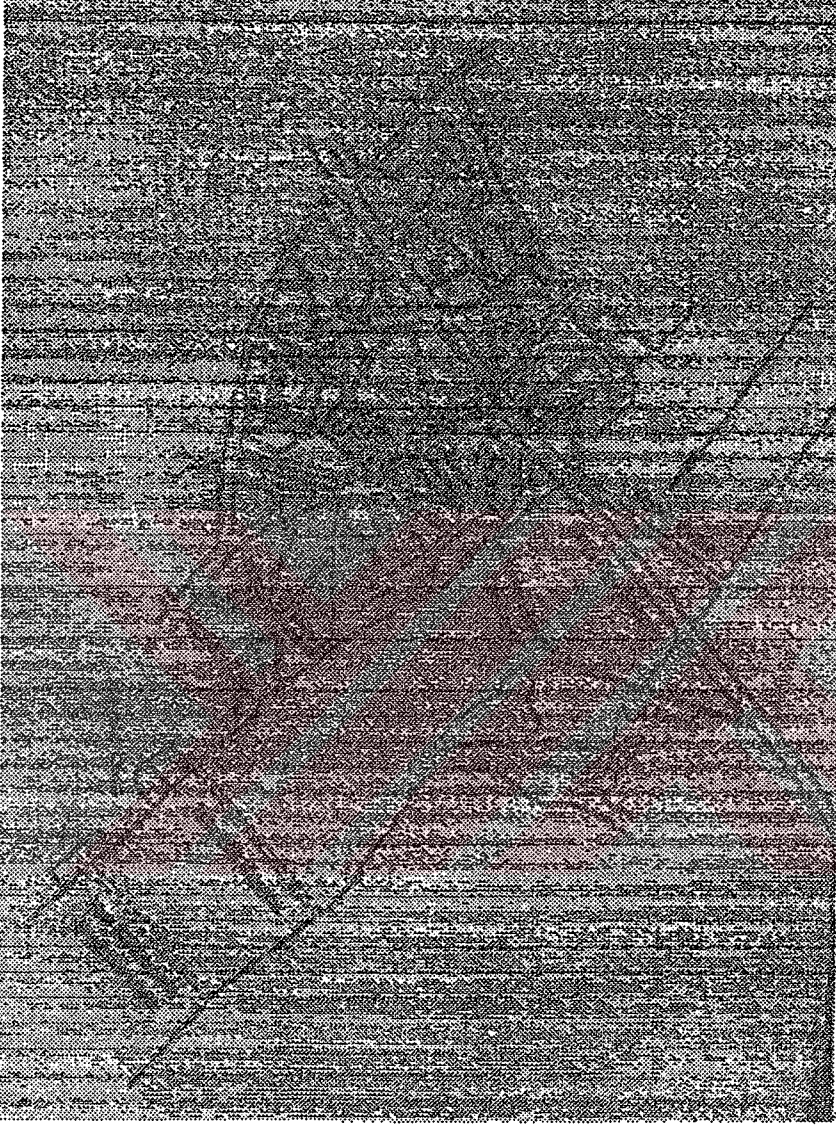
EK:IV



XIII. Yüzyıl Musul'a ait farklı bir ibrik

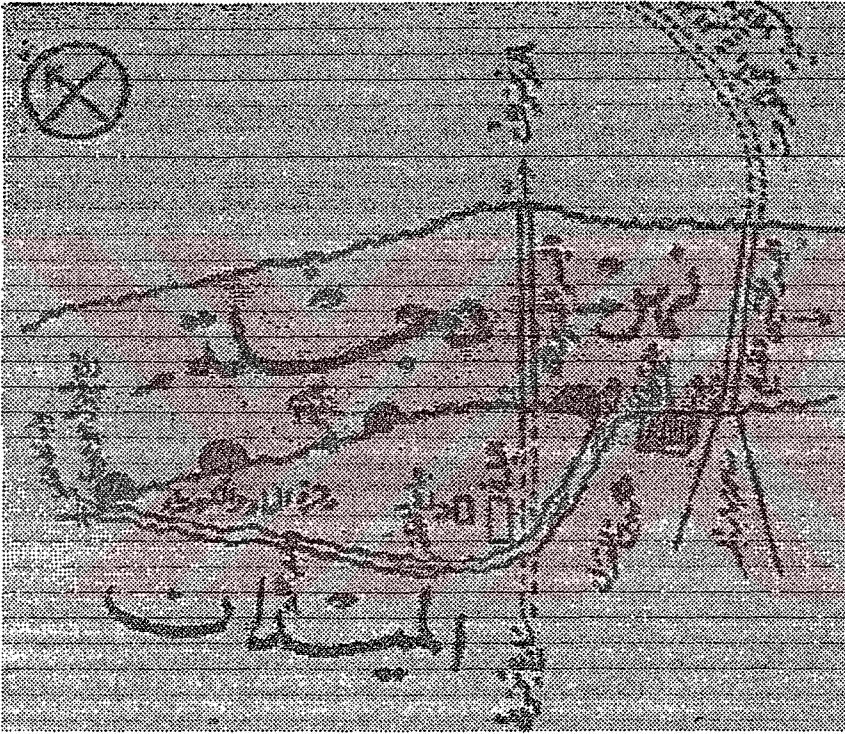
Ülker Erginsoy, İslam Maden Sanatının Gelişmesi (Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna kadar), İstanbul, 1978

EK:V



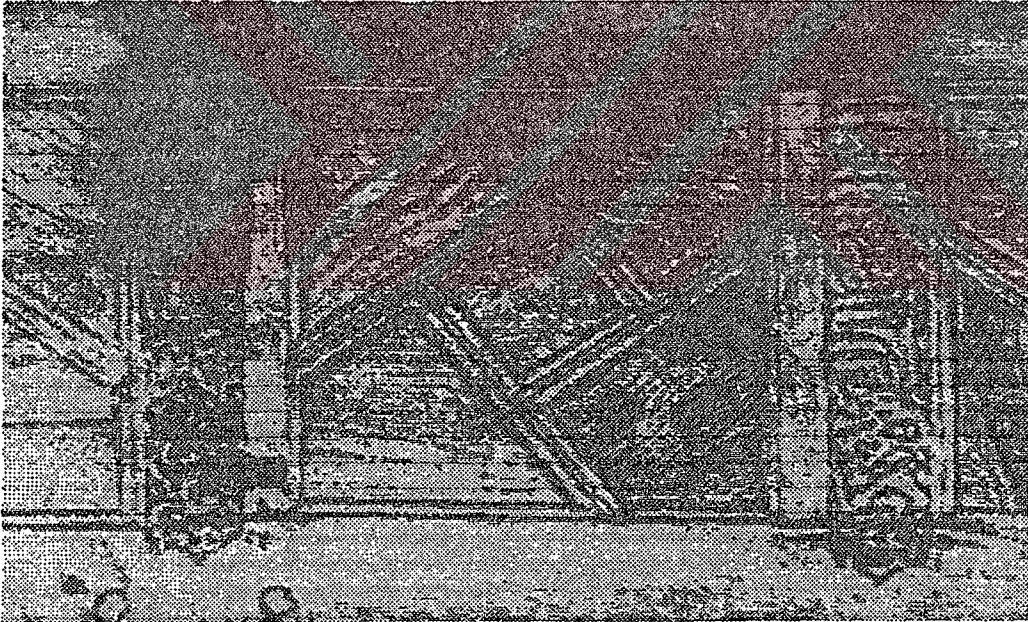
1956 senesine kadar Musul Köprüleri
Halil İbrahim Gök, Kuzey Irak'ta Zengiler Hakimiyeti, İstanbul, 2000

EK:VI



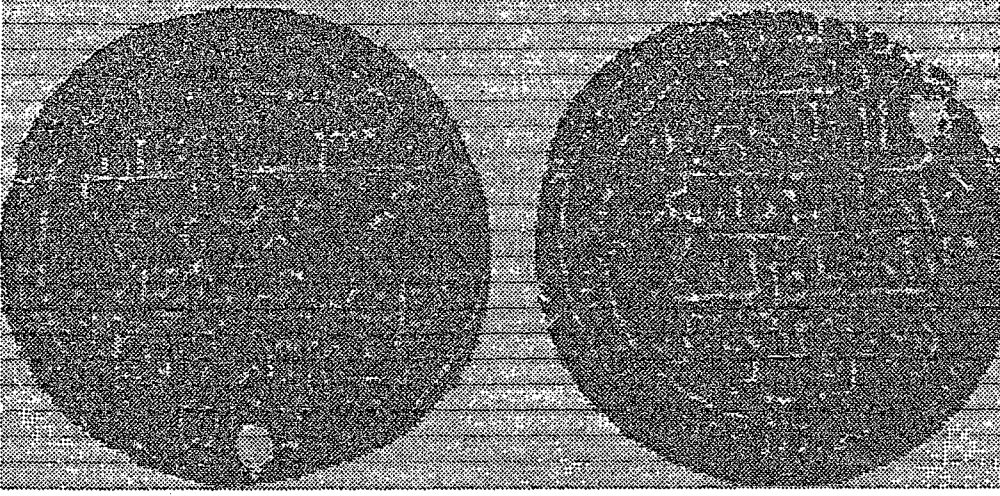
Musul İç Kale ve Dicle Nehri'ni gösteren bir harita
Said Deveci, Sumer Dergisi, X/1 Bağdad, 1954

EK:VII



Nebi Circis Kitabesinden Bir Kesit
Said Deveci, Sumer Dergisi, I/1 Bağdad, 1961

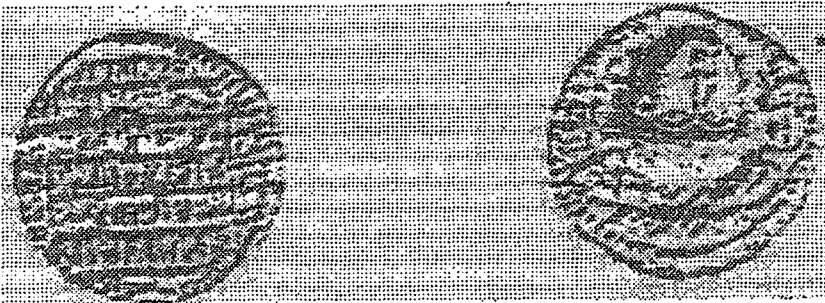
EK:VIII



Melik Salih İsmail döneminde Mengü Han adına H.659 yılında bastırılmış altın sikke

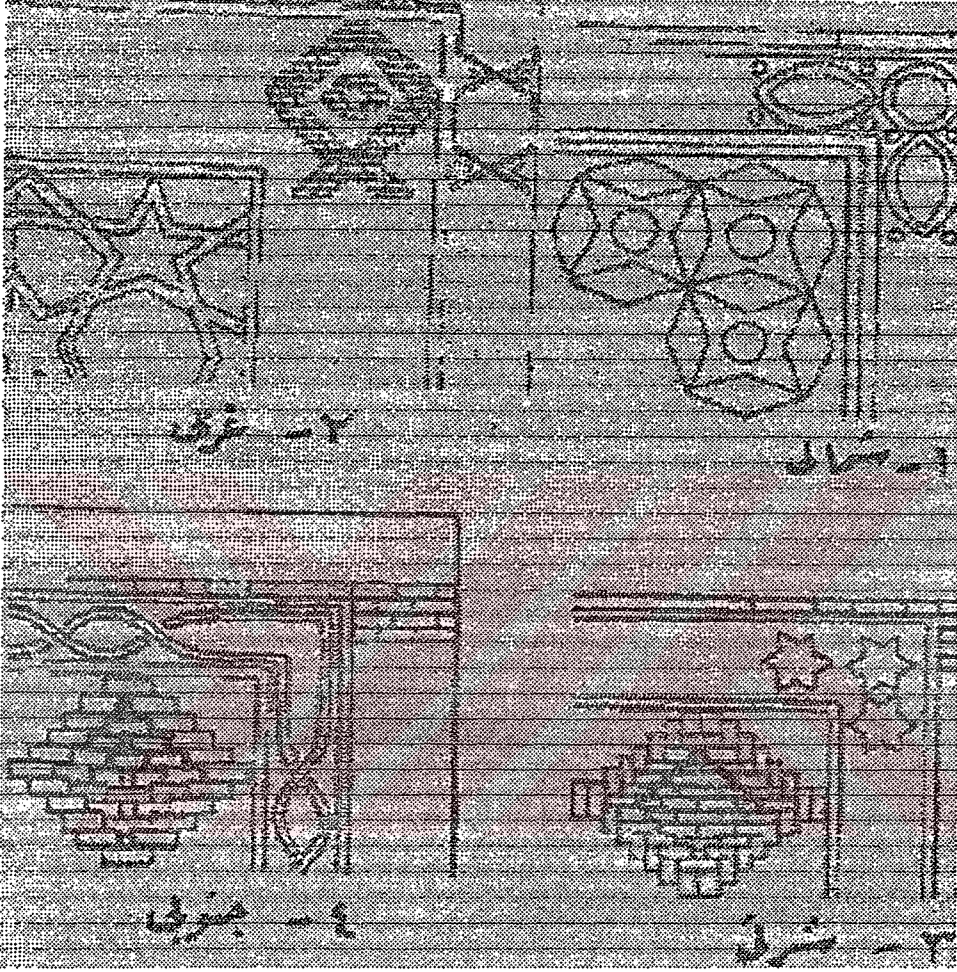


Nasıreddin Mahmud döneminde H.627.senesinde basılmış bakır sikke
İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler
Katoloğu, İstanbul, 1974



Nasıreddin Mahmud'a ait H.620 tarihli bakır sikke
Halil İbrahim Gök, Kuzey Irak'ta Zengiler Hakimiyeti, İstanbul, 2000

EK:IX



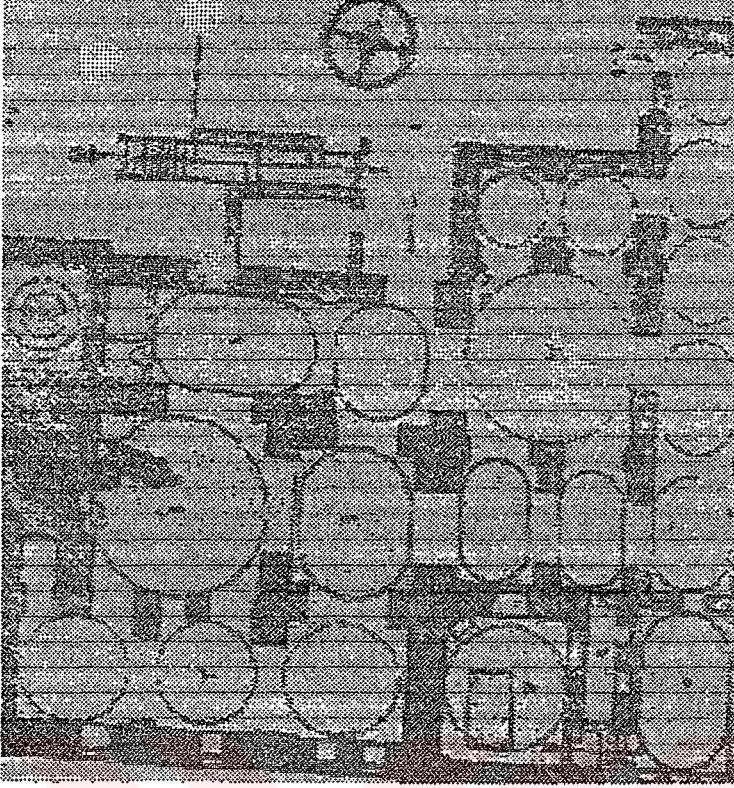
Cami-i Nuri minaresi kaidesinden işleme örnekleri
Said Deveci, Sumer Dergisi, Bağdad, 1949, V/2

EK:X

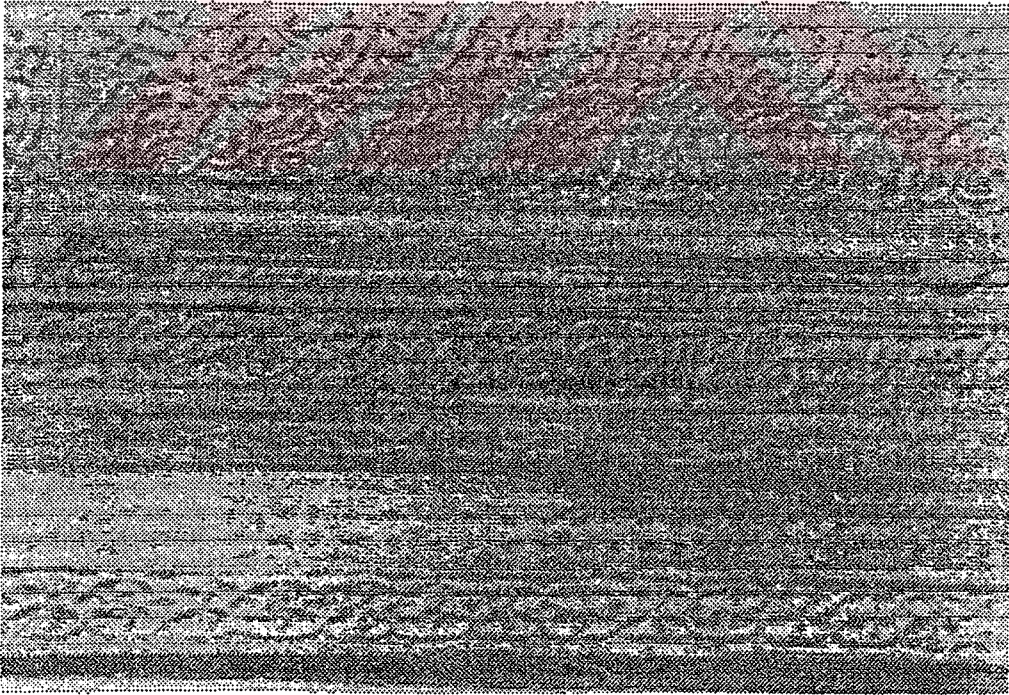


Musul'un surlarını ve kapılarını camilerini vs.gösteren bir harita
Said Deveci, Sümer Dergisi, Bağdad, 1954.X/1

EK:XII

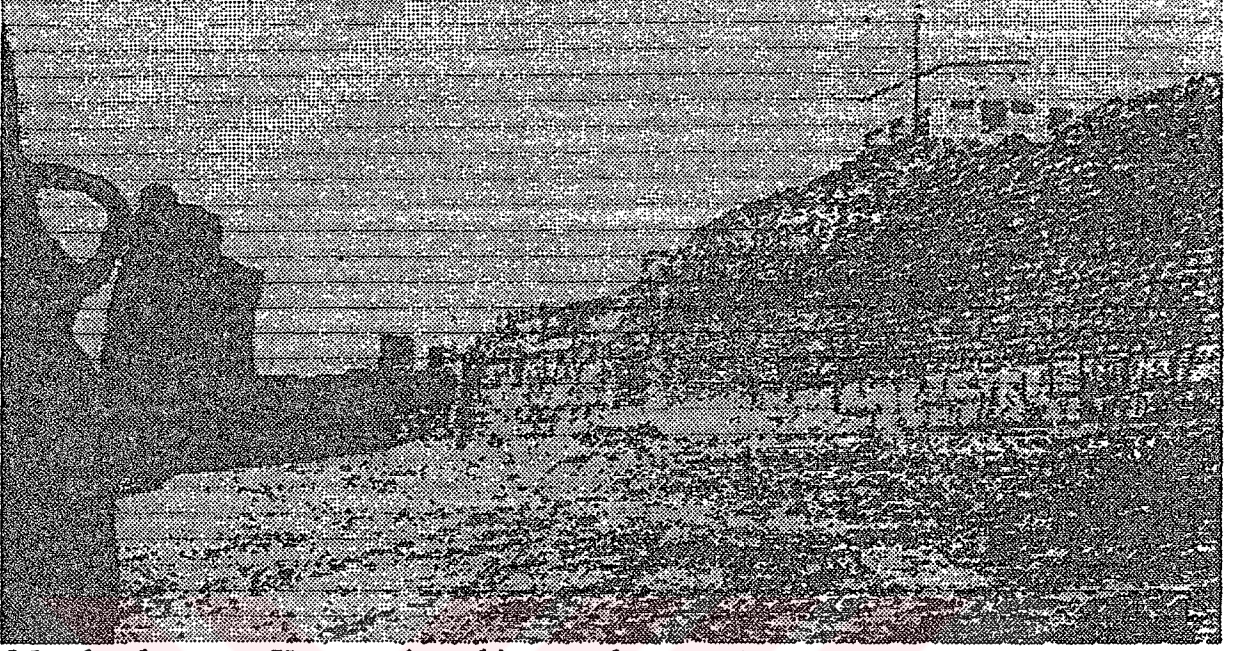


Yunus Nebi Cami'nin şeklini gösteren bir çizim
Said Deveci, Sümer Dergisi, Bağdad, 1954, X/2

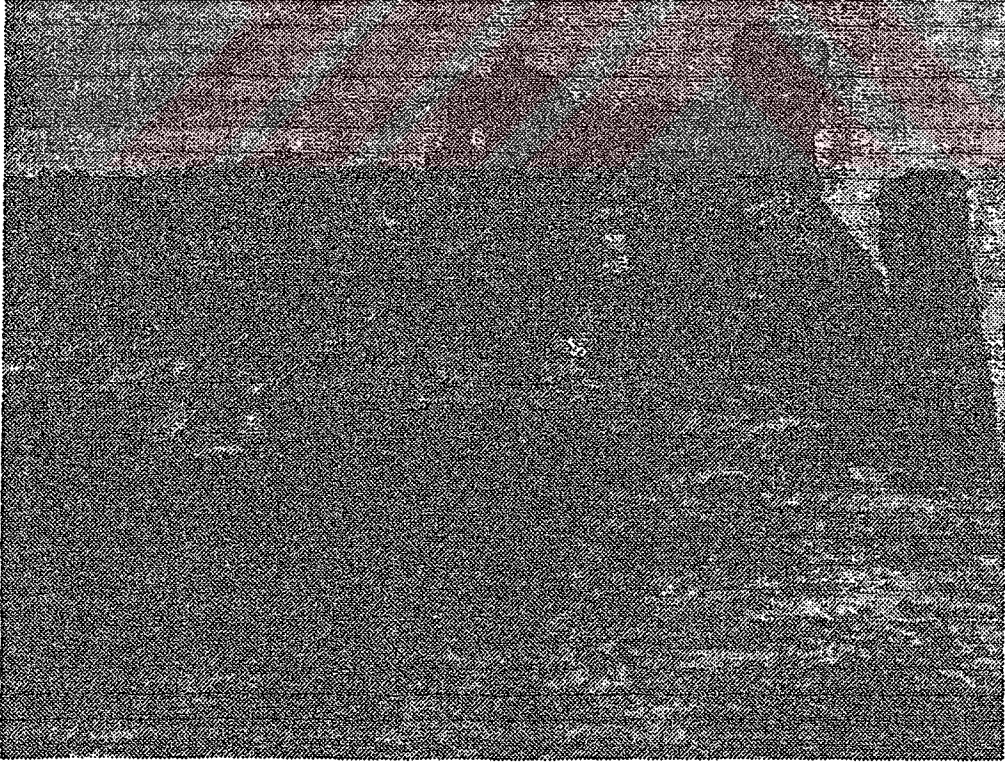


Cami-i Nuri mihrabından süsleme örnekleri
Mustafa Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık

EK:XIII

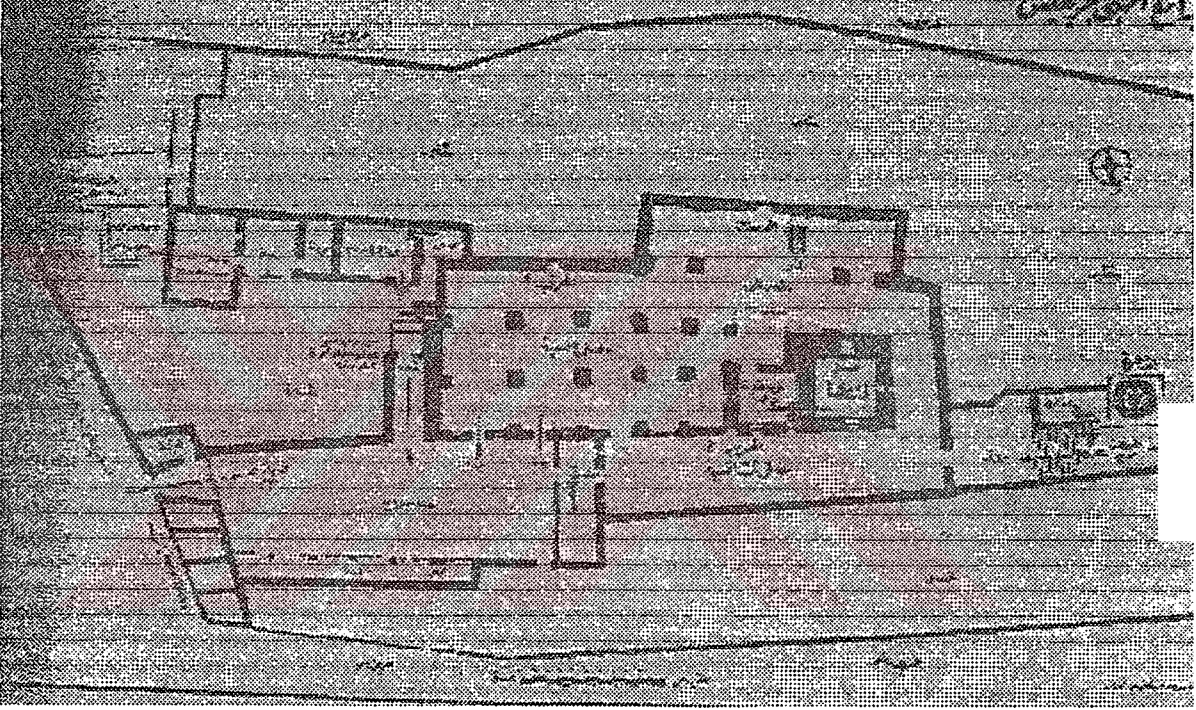


Musul surlarının ve Karasaray'ın nehir yönünden görünüşü
Said Deveci, Sümer Dergisi, Bağdad, 1947, III/1



Baştabya'nın güney yönünden görünüşü
Said Deveci, Sümer Dergisi, Bağdad, 1954, X/1

EK:XIV



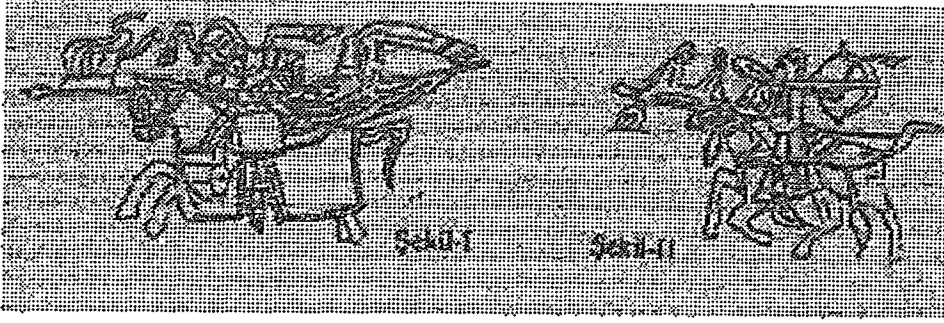
Nebi Circis Camii'ni gösteren bir plan örneği
Said Deveci, Sümer Dergisi, Bağdad,1961, I/3

EK:XV



Musul Ulu Camii'ne ait plan örneği
Oktay Aslanapa, Türk Sanatı (Başlangıcından Beylikler Döneminin
Sonuna Kadar) c.I-II, Ankara, 1990

EKXVI



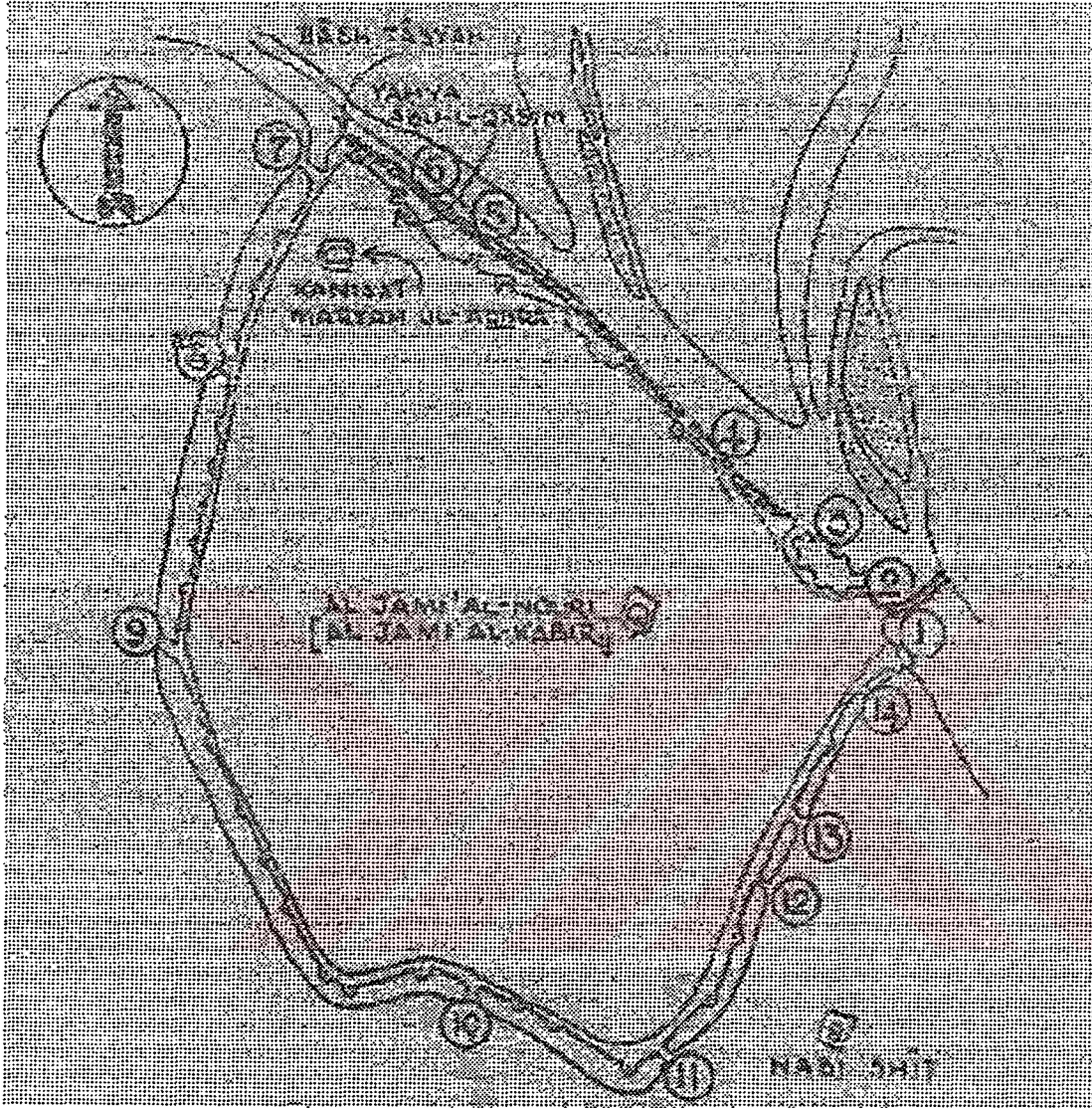
Gümüş matara üzerine biri zırhlı at üzerinde, diğeri arkasına ok atarken kakılmış süvari desenleri

Halil İbrahim Gök, Kuzey Irak'ta Zengiler Hakimiyeti, İstanbul, 2000



Prinç İbrik üzerine kakılmış savaşan asker desenleri

Halil İbrahim Gök, Kuzey Irak'ta Zengiler Hakimiyeti, İstanbul, 2000



1. BAB-UL-TISK.

2. BAB-UL-SIRR.

3. BAB-UL-GADAN.

4. BAB SHATT-IL-MARKAWI.

5. BAB-UL-SACHT.

6. BAB SHATT-IL-HACA.

7. BAB-UL-HAZA.

8. BAB-UL-IMADI.

9. BAB-SINTAR.

10. BAB-UL-BAIDH.

11. BAB-UL-JADID.

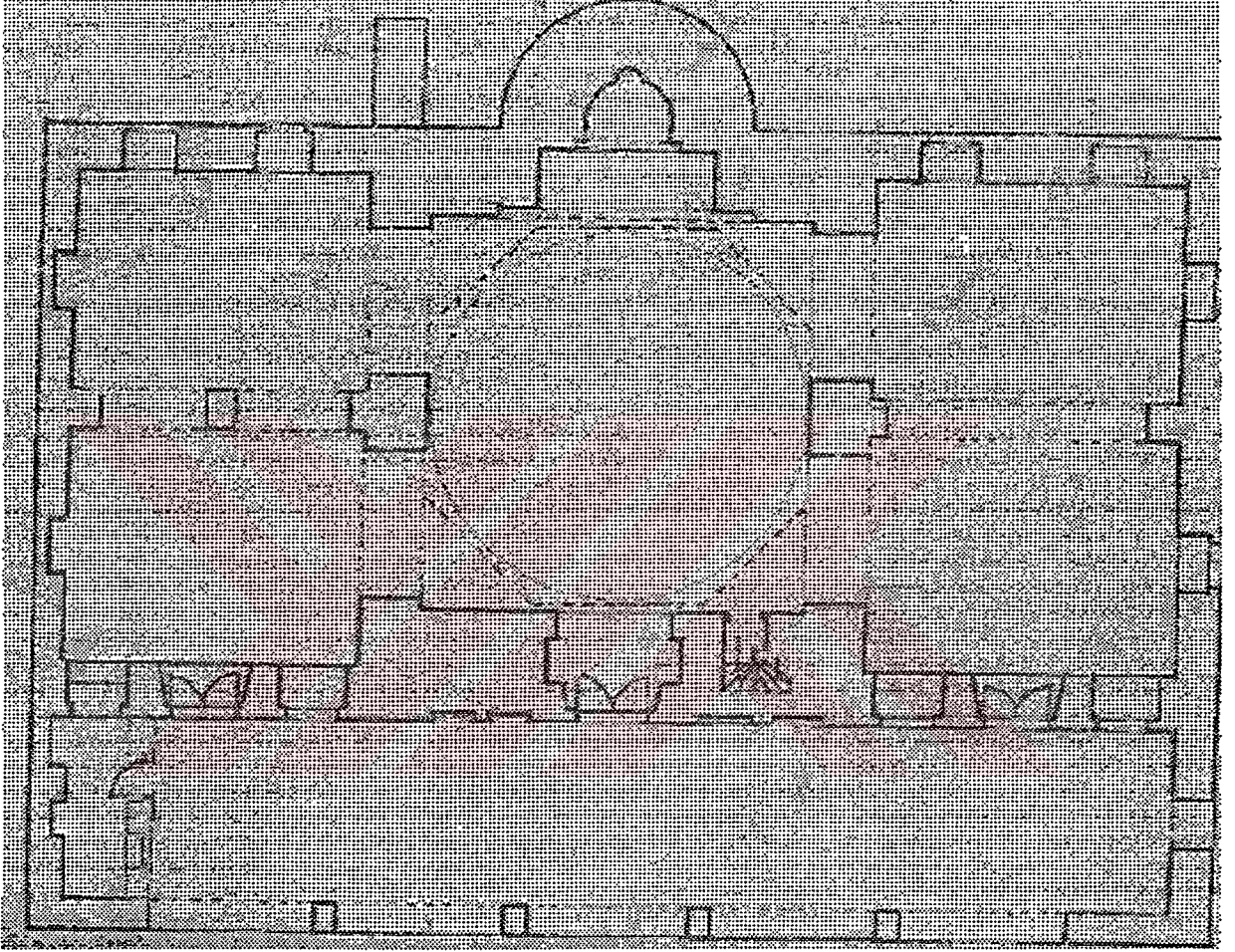
12. BAB-UL-MALCAN.

13. BAB-UL-GARAI.

14. BAB-UL-TOB.

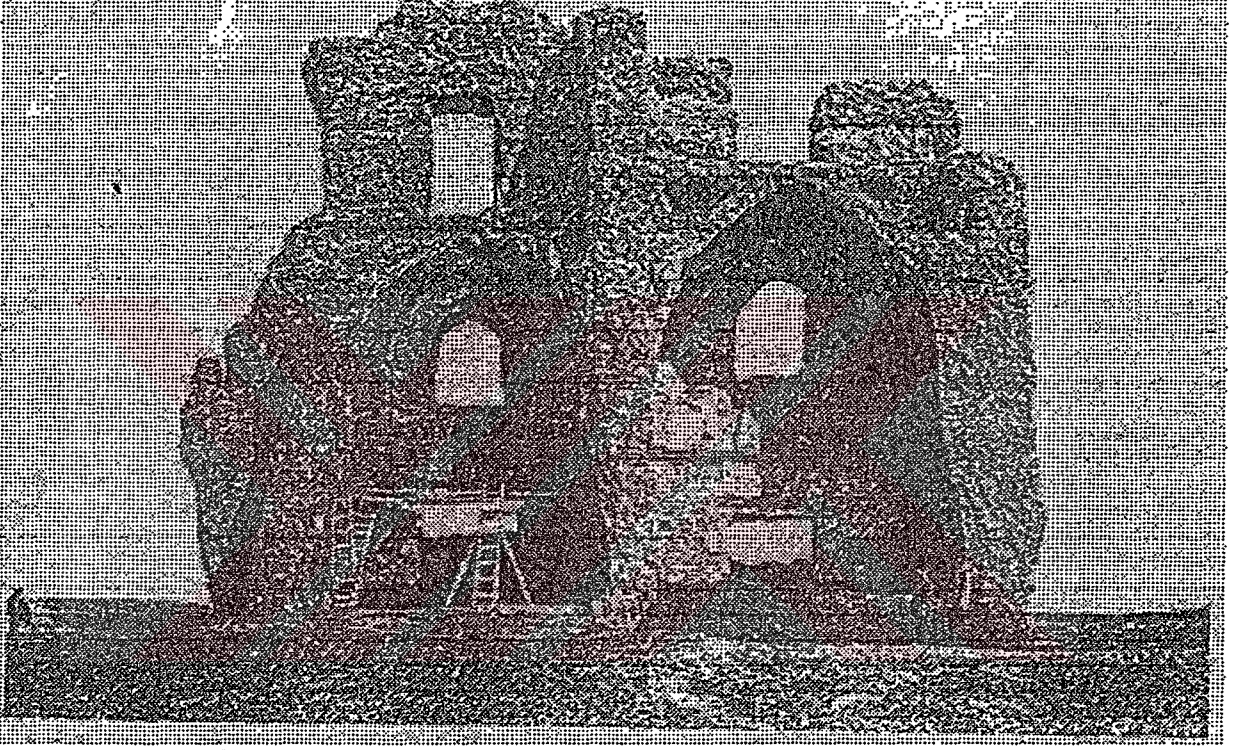
Musul'un Kapılarını gösteren bir çizim
Said Deveci, Sümer Dergisi, Bağdad, 1974, V/1

EK.XVIII



Mücahidi Cami'ne ait plan çizimi
Said Deveci, Sümer Dergisi, Bağdad, 1961, I/1

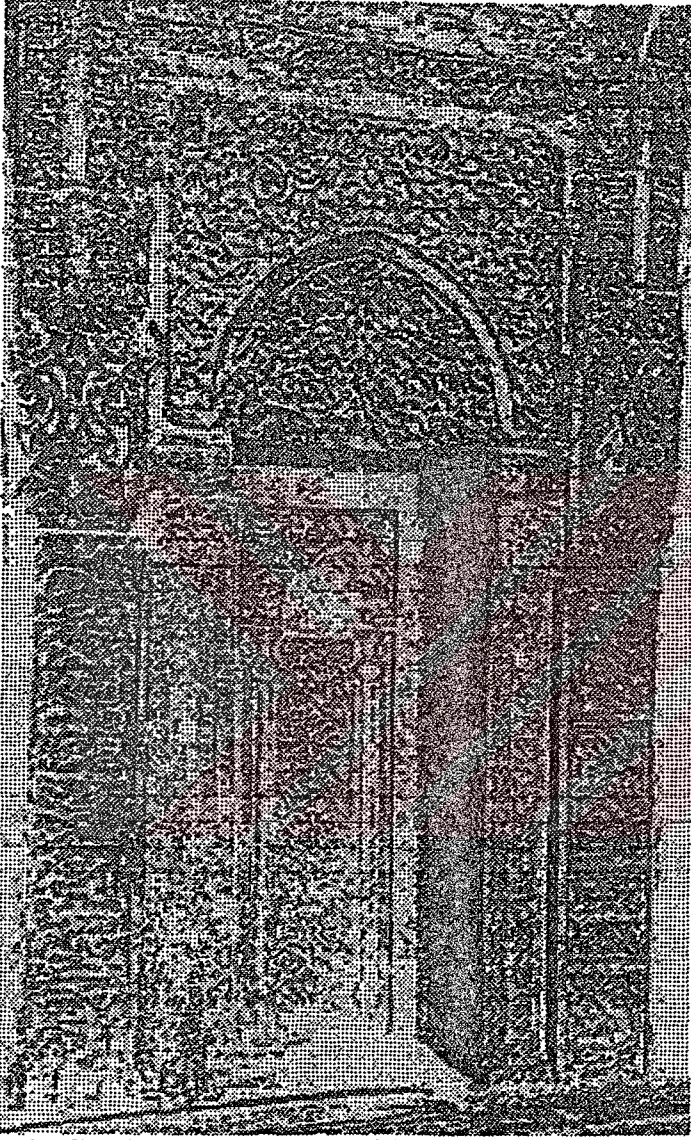
EK:XIX



Karasaray'dan bir görünüş

Halil İbrahim Gök, Kuzey Irak'ta Zengiler Hakimiyeti, İstanbul, 2000

EK:XX



Ulu Cami eski mihrabından bir görüntü

Halil İbrahim Gök, Kuzey Irak'ta Zengiler Hakimiyeti, İstanbul, 2000

EK:XXI



Karasaray iç süslemelerinden rnekler
Halil İbrahim Gök, Kuzey Irak'ta Zengiler Hakimiyeti, İstanbul, 2000

EK: XXII



Mucabidi Cami'nin eski mihrap süslemeleri
Halil İbrahim Gök, Kuzey Irak'ta Zengiler Hakimiyeti, İstanbul, 2000

ÖZGEÇMİŞ

06-05-1974 yılında İstanbul'da dünyaya geldim. İlkokulu Kasımpaşa Kaptanpaşa İlköğretim okulunda okudum. Orta öğretimimi Kadıköy İmam Hatip Lisesi'nde bitirdikten sonra Lise kısmını İstanbul İmam Hatip Lisesi'ne devam ederek 1995 senesinde mezun oldum. Aynı yıl Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünü kazandım. Dört yıllık bir eğitimin ardından 1999 yılında mezun oldum. Bir yıl aradan sonra 2000 senesinde aynı bölüme Yüksek Lisans öğrencisi olarak kaydoldum. Halen Batman Yaylıca-Şerbetli İlköğretim Okulu'nda sınıf öğretmeni olarak görev yapmaktayım.

Ali HAVAN